

Ф. Г. ТУРЧЕНКО

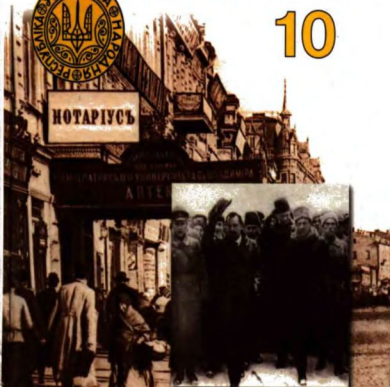
НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ЧАСТИНА
ПЕРША
1914 - 1939

10

НОТАРІУСЪ

ББК 63.3. (4 УКР) 6я721
T89

*Рекомендовано Міністерством освіти України
(лист № 1/11-2595 від 30.07. 2002 р.)*

Турченко Ф.Г.

T89 Новітня історія України. Частина перша. 1914 – 1939.
Підруч. для 10-го кл. серед. загальноосвіт. навч. закл. – Вид.
3-тє, виправл. та допов. – К.: Генеза, 2003. – 352 с.: іл.
ISBN 966-504-069-3

У підручнику поданий систематизований виклад подій історії України, що охоплюють період між двома світовими війнами (1914–1939 рр.). В цей час Україна пройшла складний і важкий шлях від розчленованої між двома імперіями території до об'єднаної, проте лише формально незалежної республіки тоталітарного Радянського Союзу. В центрі уваги автора – перебіг подій Української революції 1917 – 1921 рр.

ББК 63.3 (4 УКР) 6я721

ISBN 966-504-069-3

© Турченко Ф.Г., 2001
© Видавництво «Генеза»,
художнє оформлення, ілюстрації, 2001

ВСТУПНЕ СЛОВО

З початком Першої світової війни людство вступило в новітній етап своєї історії, який триває до сьогодні. Надзвичайно складна і суперечлива, ця доба наповнена видатними досягненнями людського генія, і разом із тим – небаченими раніше трагедіями. Для України вона була особливо драматична. Головним змістом цього історичного етапу стала боротьба українського народу за збереження себе як окремого етносу, за створення власної соборної демократичної держави зі справедливим суспільним устроєм – повноправного члена міжнародної спільноти.

Підручник, який ти тримаєш у руках, присвячений першим 25 рокам новітньої історії України. За цей короткий час український народ пройшов через важкі випробування Першої світової війни, піднявся на національно-демократичну революцію, створив власну державу, яку декілька років захищав у жорсткій кровопролитній боротьбі, а зазнавши поразки, переніс жахи двох голодоморів, насильницьку колективізацію, сталінську індустріалізацію, масовий терор. І хоча головних своїх історичних завдань – незалежності й територіальної цілісності – українцям досягти не вдалося, вони в тих екстремальних умовах зберегли найголовніше: відчуття належності до свого народу, національну самосвідомість. А це було основною гарантією того, що історія України не закінчилася, що попереду нові її сторінки, а серед них – відродження власного державного життя.

Працюючи з підручником, обов'язково зверни увагу на те, що дати всіх подій, які відбулися до лютого 1918 р., тобто до запровадження в Україні чинного в Європі відліку часу, подані за старим стилем. Від лютого 1918 р. – за новим стилем.

Бажаю тобі успіхів у опануванні знань із цього важливого періоду вітчизняної історії.

Автор.

ТЕМА 1 **УКРАЇНА В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ**

§1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ

Згадай:

1. Внаслідок яких історичних подій і коли Україна втратила державну незалежність? 2. До складу яких держав входили українські землі в XIX ст.?

Головне завдання українського народу в XX ст.

У новітню епоху світової історії український народ увійшов із тягарем складних проблем, що гальмували його просування шляхом загальнолюдського прогресу і тому потребували негайного розв'язання. Українці декілька століть були позбавлені власної державності і територіальної цілісності – цих найважливіших передумов успішного соціально-політичного і національно-культурного розвитку будь-якої нації. На початку XX ст. Україна все ще була поділена між двома могутніми сусідніми імперіями – Російською і Австро-Угорською. Її територію, населення, природні багатства обидві імперії використовували у власних інтересах. Не маючи свого уряду, армії, суду, поліції, чиновників і дипломатів, українці змушені були утримувати імперських. Не маючи власної держави, в усіх війнах, які вели Росія і Австро-Угорщина, вони зобов'язані були проливати кров за інтереси імперій. Тимчасом Росія і Австро-Угорщина, керуючись передусім загальноімперськими інтересами, не переймалися запитам українців, проблемами їхнього національного та культурного економічного розвитку.

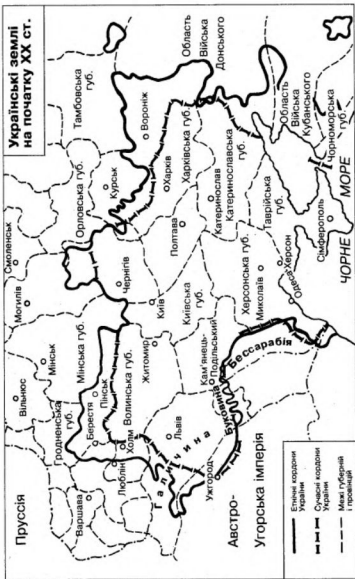
Отже, створення єдиної, незалежної, соборної України було головним завданням її народу в XX ст.

Завдання це було надзвичайно складним, але на початку XX ст. складався комплекс необхідних передумов для його вирішення.

Географія розселення українців

Україна розташована в центрі Європейського континенту і напередодні Першої світової війни була однією з найбільших європейських країн. Площею вона поступалася лише Росії, перевищуючи Німеччину, Велику Британію, Францію і решту країн Європи. Що ж до кількості населення, то за цим показником Україну випереджали лише Росія, Німеччина та Велика Британія.

Українські землі
на початку XX ст.

Загальна площа українських земель становила понад 850 тис. кв. км. Ці землі були досить щільно заселені, а загальна кількість населення в них перевищувала 48 млн чол.

Географію розселення українців напередодні Першої світової війни ілюструє карта «Українські землі на початку XX ст.», складена на підставі офіційної статистики царської Росії. Більшість земель, населених українцями, перебувала у складі Російської імперії. Це насамперед територія 9 губерній: Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської і Чернігівської. Цю територію називають Наддніпрянською Україною, або Наддніпрянщиною.

Наведена в підручнику карта свідчить також, що український етнічний кордон на початку XX ст. виходив за межі 9 названих губерній (як, до речі, й за межі сучасного державного кордону України) і проходив відповідно по Чорноморській губернії, Кубані, Області Війська Донського, по Воронежській, Курській, Могилівській, Мінській, Гродненській, Сідлецькій, Люблінській губерніях і Бессарабії. Частина цих адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії була компактно заселена українцями. Однак для царського імперського уряду вигіднішою була асиміляція українців, ніж збереження їх як окремого народу.

Решта українських земель, розташованих на захід від річки Збруч, належала Австро-Угорщині. Ці землі входили до окремих адміністративних одиниць Австрії – Галичини й Буковини, які мали елементи територіального самоврядування з крайовими сеймами. Українське населення протягом багатьох десятиліть домагалося поділу Галичини на східну, населену переважно українцями, і західну, польську. Це мало послабити вплив поляків у Східній Галичині і створити кращі умови для національно-культурного розвитку української більшості. Але австрійська влада не була в цьому зацікавлена.

Закарпаття – найзахідніша історична українська територія – входило до складу Угорщини і ніякого самоуправління не мало.

Господарство і соціальний склад населення України

Як і в попередні століття, Україна залишалася переважно землеробським, селянським краєм, з чудовими угіддями, яким не було рівних у Європі, і працюючим населенням з високим рівнем хліборобської культури.

Разом з тим, у другій половині XIX ст. в Україні сформувалися потужні промислові центри, серед яких виділялися Донбас і Придніпров'я, що стали паливною і металургійною базою Російської імперії.

Загальна частка українців у населенні України становила понад 2/3. За національним складом село було переважно українським, місто – багатонаціональним, здебільшого російським і єврейським, а на західноукраїнських землях – польським і єврейським. У руках представників цих національностей здебільшого перебували міська промисловість, торгівля, ремесло та фінанси. Українці у містах становили меншість – близько третини населення. Між містом і селом утворився мовний бар'єр. Село розмовляло українською мовою, місто – переважно російською, а на заході – польською, німецькою та угорською.

І західноукраїнське, і східноукраїнське населення зазнавало жорстокого соціального та національного гніту. Зокрема, в Західній Україні зберігалася культурне, господарське і політичне домінування поляків. Але в Галичині й на Буковині українці на початок ХХ ст. мали більше можливостей розвивати власну національну культуру, ніж їхні брати на схід від Збруча, у Російській імперії. Якщо російський уряд здійснював політику перетворення українців на «справжніх росіян», то в Австро-Угорщині про відверту асиміляцію не йшлося.

Таким чином, на початку новітнього часу перед українцями стояло багато складних завдань. Але найважливішим залишалося відновлення державної незалежності й територіальної цілісності. Лише за умови вирішення цього історичного завдання відкривалися перспективи розв'язання всіх інших.

Але здобуття Україною незалежності було можливе лише за умови істотного послаблення чи повного краху імперій, між якими була розділена Україна – Російської і Австро-Угорської, при сприятливій для неї міжнародній ситуації.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуй найважливіші завдання, які стояли перед українським народом на початку ХХ ст.
2. Порівняй на карті «Українські землі на початку ХХ ст.»:
  - етнічні землі України, кордони її губерній і провінцій Російської та Австро-Угорської імперій на початку ХХ ст.;
  - етнічні межі України і сучасні кордони України. Зроби висновок.
3. Порівняй становище українців у Російській та Австро-Угорській імперії.
4. Розкрий особливості народного господарства України на початку ХХ ст. Чим були зумовлені особливості?
5. Проаналізуй соціальний і національний склад населення України.
6. Чому і як відсутність незалежності й територіальної цілісності гальмували розвиток України?
7. Які передумови відродження власної державності і національної цілісності склалися в Україні на початку ХХ ст.? Що заважало відновленню державності? Яким було співвідношення цих передумов і чинників?

ДОКУМЕНТ

1. Підсумки дослідження академіком С. Рудницьким чисельності українців у світі в 1914 р.

На основах, добытих представленими дослідями, можна обчислити загальну кількість українців на земній кулі. Мінімальні числа представляються так на р. 1914:

Українці на суцільній території – 36605000.

Українці поза Україною в Євразії – 1787000.

Українці поза Євразією – 1200000.

Разом – 39592000.

Загальні результати цих дослідів про територію й населення України зводяться коротко до ось таких трьох тез:

1. Територія України – це друга по величині національна територія в Європі – уступає тільки Московщині.

2. Український народ є щодо чисельності другий між слов'янських (після москалів), четвертий між великих європейських народів (після німців, москалів, британців).

3. Україна, збудована як держава в етнографічних границях, була б великою державою, котра стояла б щодо простору на другому місці, щодо населення на третьому місці серед великих держав Європи (коли не числитимемо їхніх колоній).

Рудницький С. Огляд національної території // Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994. – С.270.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТА

1. Документ № 1.

а) Що тобі відомо про переселення українців за межі України?

В яких регіонах світу оселилися українці?

б) Враховуючи, що загальна чисельність населення (українців і представників інших національностей) на суцільних територіях України становила 43 млн чол., визнач питому вагу у ній українців.

в) Прокоментуй, використовуючи матеріали параграфу, кожен із трьох висновків академіка С. Рудницького.

§2. ПЛАНИ АНТАНТИ І ТРОЇСТОГО СОЮЗУ ЩОДО УКРАЇНИ

Згадай:

1. Коли виникли Антанта і Троїстий союз? 2. З якою метою були створені ці воєнно-політичні блоки? Які держави входили до них?

«Українське питання» в Першій світовій війні

– з іншого. Війна велася за перерозподіл уже поділеного світу, за розширення економічних і політичних впливів, за нові ринки

Першу світову війну розпочали два воєнно-політичні блоки – Антанта (Росія, Франція, Велика Британія), з одного боку, і Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина та Італія)

збуту. Війна з обох сторін мала несправедливий, грабіжницький, імперіалістичний характер.

У цій війні Україна – найбільша серед бездержавних країн Європи, яка мала до того ж величезні матеріальні та людські ресурси, надзвичайно вдале географічне положення, – стала об'єктом зазіхань агресивних держав Європи. Це перетворювало її на зону особливої міжнародної уваги. Суть «українського питання», яке постало в тогочасній міжнародній політиці, полягала у відсутності на населених українцями територіях Європи незалежної української держави, територіальній розчленованості України, незадовільному матеріальному і національно-культурному становищі її населення. «Українське питання» було однією з важливих причин дестабілізації міжнародних відносин в Європі, що підштовхувало два воєнно-політичних блоки до конфлікту. В стратегічних планах Росії, з одного боку, і Австро-Угорщини та Німеччини, з іншого, завоюванню України надавалося першочергового значення. До того часу, поки у складі Російської імперії перебувала Наддніпрянська Україна, царський уряд прагнув захопити й Західну Україну. З іншого боку, доки Австро-Угорщина володіла Західною Україною, її правителі претендували на Наддніпрянську Україну. Про це свідчив досвід XIX ст., так було і напередодні Першої світової війни.

Плани Російської імперії щодо України XX ст.

Вступаючи у війну, Російська імперія планувала, зокрема, захопити землі Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття. Це дозволяло розв'язати дві проблеми: по-перше, розширити кордони російських володінь, послабивши або знищивши противників на Заході; по-друге, ліквідувати організаційні центри українського визвольного руху в Галичині, яку зовсім не випадково називали «українським П'ємонт», порівнюючи з історичною областю в Італії, що стала центром боротьби за об'єднання і звільнення країни з-під іноземного гніту.

Грабіжницький характер своїх намірів російська пропаганда прикривала заявами про прагнення зібрати воедино всі російські землі, до яких вона відносила й українські етнічні території.

Україна у воєнних планах Троїстого союзу

Австро-Угорська імперія прагнула в ході війни зміцнити позиції в Західній Україні і приєднати до своїх володінь інші населені українцями території, зокрема Волинь і Поділля. Це дозволило б їй посилити вплив на інші слов'янські народи імперії (поляків, чехів, словаків), претендувати на керівну роль у слов'янському світі.

Зі свого боку, Німецька імперія добивалася розширення території за рахунок українських земель Сходу і Півдня – найбільш розвинутих в економічному відношенні. Загарбання України серед німецьких політиків вважалося найважливішим кроком для розгрому Російської імперії. «Хто володіє Києвом, той має ключ від Росії», – писав ще у 1897 р. німецький публіцист Пауль Рорбах. Крім того, південний схід України розглядався як зручний плацдарм для подальшого наступу на Схід, аж до Індійського океану. Німецьке командування надавало воєнним діям в Україні особливого значення, вважаючи її територію одним із найголовніших театрів світової війни.

У Німеччині не виключали створення на відвоєнованих від Росії територіях формально самостійної Української держави.

Обман і самообман в політиці воюючих сторін

Усі воюючі сторони обстоювали виключно власні інтереси і були байдужими до національних запитів українського народу. Водночас, усі вони неодноразово заявляли, що війна ведеться заради визволення малих народів, до яких відносили й український. Як показав розвиток подій, це була чиста демагогія, за якою приховувалося прагнення залучити на свій бік українців і використати їхні воєнні традиції, матеріальні та людські ресурси у боротьбі зі своїми противниками.

Однак історія має власну логіку, яка не співпадає ні з таємними планами, ні з демагогічними заявами імперських урядів. Досвід історії показує, що найчастіше розпад багатонаціональних імперій спричинювали війни, які різко загострювали всі внутрішні суперечності в державі й призводили до політичних переворотів чи народних революцій. Та правителі імперій, як правило, цих уроків не пам'ятають і саме війни вважають ефективним засобом зміцнення своєї могутності.

Саме так було з головними учасниками Першої світової війни, яка 19 липня 1914 р.* владно увійшла в життя народів Європи, істотно змінивши напрям і темпи розвитку людської цивілізації, відкривши новітній етап всесвітньої історії.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Який характер мала Перша світова війна?
2. Що таке «українське питання» і як впливало воно на міжнародні відносини в Європі?
3. Охарактеризуй місце України у воєнних планах Російської імперії. Які обставини визначали ці плани?
4. У чому полягали плани Австро-Угорщини щодо України у Першій світовій війні?
5. Яким уявлялося майбутнє України німецьким політикам?

* Усі дати до 1 лютого 1918 р. подаються за старим стилем.

6. Порівняй місце, що відводилося Україні у воєнних планах Росії, Австро-Угорщини і Німеччини. Зроби висновки.
7. Чому, на твій погляд, воюючі країни приховували свої плани щодо України і вдавалися до демагогії та обману?
8. У чому полягав самообман імперіалістичних держав в Першій світовій війні?

ДОКУМЕНТИ

1. Про плани Австро-Угорщини щодо України напередодні Першої світової війни

Перед початком війни Міністерство закордонних справ Австрії зацікавилася можливістю використання українського чинника у боротьбі проти Росії... Австрійське дипломатичне відомство підготувало поширений документ про «австро-угорську ідею» і плани стосовно майбутнього польських та українських етнічних територій, відвойованих від Росії. На початку війни найбільш ймовірним видавався план, що передбачав приєднання до австрійських земель колишнього ареалу поширення Греко-Католицької Церкви: Холмщини, Підляшшя, Волині та Поділля. Названі території мали бути об'єднані в окрему українську автономну область у складі імперії Габсбургів. Водночас ця тактика зацікавила і Німеччину. У німецьких урядових колах більше схилилися до ідеї утворення поясу буферних держав на кордоні з Росією. Правда, закінченої концепції врегулювання української проблеми на початку війни Німеччина не мала.

Расевич В. Зовнішньополітичні орієнтації австрійських українців (1912 – 1918 рр.) // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Вип. другий (1995 – 1997). – Львів, 1999. – С. 260.

2. Витяг з таємного документа генерального штабу Німеччини щодо намірів кайзерівського уряду щодо України

1 грудня 1915 р.

Для кожного, хто в дійсності знає і розуміє географічне та економічне положення, в якому знаходиться Росія, є свідомий того факту, що Велика Росія може існувати тільки через володіння багатою Україною. Якщо ми зуміємо змінити стан України на незалежну державу і утримати незалежну Україну при житті, то з певністю дамо смертельний удар Великій Росії. Тому Україну слід вважати серцем Великої Росії. В оцінці всіх експертів, це володіння Україною робить Росію великою європейською потугою. Україна, відділена від Росії, створить мур між власне Росією, Центральними державами та Балканами, закриваючи доступ Росії до Чорного моря.

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття. – К.: Генеза, 1996. – С. 103.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ № 1.

- а) Коли на названих в документі територіях України була знищена греко-католицька церква?

б) Чому саме ці території Австрія прагнула в першу чергу приєднати до себе і надати їм автономію?

в) Як уявлялося майбутнє України у німецьких урядових колах напередодні війни?

2. Порівняй документ № 1 і документ № 2. Як у ході війни змінювалися погляди Німеччини на майбутнє України? Чим, на твою думку, була викликана ця еволюція?

§3. ПОЗИЦІЇ УКРАЇНЦІВ ЩОДО ВОЮЮЧИХ СТОРІН

Згадай:

1. Які українські політичні партії діяли на Наддніпрянщині напередодні Першої світової війни? 2. Як називалися українські політичні партії в Галичині? 3. Що спільне і що відмінне було у поглядах на майбутнє України у наддніпрянських і галицьких українських національних партій?

Спільні прагнення українців у війні

Якщо країни Антанти і Троїстого союзу у ході війни прагнули зміцнити імперську могутність, то народи залежних країн сподівалися на поліпшення внаслідок війни свого становища, на ліквідацію національного гніту чи навіть відновлення власної національної державності. Історичний досвід показує, що саме в результаті війн на політичній карті світу зникають одні держави і з'являються інші.

Таким чином, інтереси правлячих режимів і пригнічених народів були протилежними. Політично залежні від Австро-Угорщини і Російської імперії народи були переконані, що час старих імперій минув, і прагнули відновлення свого суверенітету. Український народ у цьому відношенні не був винятком. Його надії на краще посилювалися тими великими жертвами, яких він зазнав з перших днів війни. Війна велася на території України. До російської, австрійської та угорської армій були мобілізовані мільйони українців (відповідно 4,0 млн і 0,3 млн чоловік), які мусили воювати по обидві сторони фронту. Для українців війна набула братовбивчого характеру.

У цій ситуації перед представниками українських національних партій постало питання: яку позицію зайняти щодо війни. Єдиної лінії у цьому питанні українці виробити не зуміли. Однак було спільне, що об'єднувало політично активні верстви українства Наддніпрянської і Західної України: прагнення використати війну для поліпшення національно-культурного становища України, а в майбутньому – відродження її державності.

Позиції українських політичних партій Наддніпрянщини

Політичні партії підросійської України мали значні розбіжності у поглядах на шляхи й способи відродження української державності. Так, С. Петлюра, М. Славінський і деякі інші діячі українського руху, відбиваючи настрої частини українського суспільства, закликали всебічно підтримати Росію у війні проти Німеччини та Австро-Угорщини. При цьому вони сподівалися, що після переможного закінчення війни російський уряд змушений буде надати Україні автономію, бо іншими методами такою великою і густозаселеною територією він, сповнений почуття вдячності до «вірних малоросів», просто не зможе управляти.

Марність цих сподівань показали перші дні війни. Поки Україною йшли масові мобілізації до російської армії, імперська влада закривала українські газети і журнали, видавництва, «Просвіти». Багатьох українських діячів, зокрема М. Грушевського, було заслано. Поступово в Наддніпрянщині серед представників національного руху стали наростати антиросійські настрої. Рада Товариства українських поступовців – найвпливовішої української організації Наддніпрянської України – винесла постанову, що у світовій війні українці мають зайняти нейтральну позицію і не підтримувати жодну з воюючих сторін.

Ще одна група наддніпрянських діячів українського національного руху соціалістичного спрямування (А. Жук, Д. Донцов, В. Дорошенко, М. Меленевський та ін.) створили у Львові у серпні 1914 р. Союз визволення України (СВУ), який проголосив своїм завданням відокремлення України від Росії і створення на відвоєнованих у неї землях Української держави під протекторатом Австро-Угорщини і Німеччини.

Ставлення до війни українських партій Західної України

Серед українців Західної України також не було єдності щодо воюючих сторін. З перемогою Росії пов'язували своє майбутнє москвофіли, але їхній вплив у Галичині був незначним. Головні тодішні західноукраїнські партії – Національно-демократична, Радикальна і Соціал-демократична – мали проавстрійську орієнтацію. В серпні 1914 р. вони створили Головну Українську Раду у Львові, яка закликала галичан до боротьби за визволення України шляхом всебічної підтримки Австро-Угорщини. Головними вимогами національної програми Ради було утворення самостійної Української держави на територіях, які до війни належали Російській імперії, і національно-територіальна автономія західноукраїнських земель, об'єднаних в окремий коронний край. Головна Українська Рада створила військову організацію – легіон Українських січових стрільців, яка розглядалася як

До перемоги!

Надписи:
 Absender: A. Isakoff
 Odesta: M. M. M.
 Nadworn: Podkorski
 Podkorski: Podkorski

Група «Січ»
 Київ
 10 вересня 1914 р.

ПОЛЕВА ЛИСТІВКА

FEILPOSTKARTENKOMBINATION
 TAVORI POSTAI LEVELEZŐLAP

Тема: Війна

№ 65

Postfach 10

(M. March)

Польова листівка Українських січових стрільців. 10 вересня 1914 р.

зародок майбутньої національної армії. Першим командиром корпусу був директор гімназії в Рогатині М. Галушинський. Здебільшого у стрільці вступали молоді члени воєнізованих українських організацій: «Сокола», «Січі», «Пласту» та ін.

Бажаючих записатися до лав Українських січових стрільців (скорочено «усусів») лише протягом перших двох тижнів виявилось близько 30 тис. чол. Незважаючи на те, що «усуси» воювали у складі австрійської армії, уряд дав згоду на озброєння лише 5 тис. чол. Австро-Угорщина всіляко обмежувала вплив українського національного руху, тримала його під своїм жорстким контролем.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Порівняй плани Антанти й Троїстого союзу у Першій світовій війні з прагненнями українців та інших бездержавних народів. Зроби висновок.
2. Проаналізуй позиції щодо Антанти і Троїстого союзу різних політичних сил Наддніпрянщини.
3. Яку мету ставили перед собою керівники Союзу визволення України?
4. Охарактеризуй ставлення до воюючих сторін в Західній Україні.
5. Чим було викликане утворення легіону Українських січових стрільців?

ДОКУМЕНТИ

1. Зі статті-відозви Симона Петлюри «Війна і українці»... Вороги Росії при переході кордону будуть, звичайно, намагатися прихилити українську людність на свій бік і різними

політичними обіцянками та національними принадами посіяти неспокій серед неї. Українці не піддадуться провокаційним впливам і виконають свій обов'язок громадян Росії в цей тяжкий час до кінця і не тільки на полі бою, в шеренгах війська, що бореться проти порушників світового миру і права, але й як громадяни – обивателі, що повинні в міру своїх сил і спроможностей сприяти успішному виконанню російською армією виїмково відповідального завдання, що випало на її долю.

...Національна проблема, зокрема українська, вимагає свого невідкладного розв'язання. Такі струси в державному житті, як війна, відкривають очі суспільству державної нації на одну з її помилок у відношенні до недержавних народів. Воно переконується, що ці народи в однаковій мірі з ним відстоюють цілість держави, обороняють її нерозривність та добро, віддають своїх дітей, тратять сили і матеріальні засоби на оборону від спільного ворога і що відосередність національних прагнень не є тією небезпекою, що в ній дехто вбачає загрозу цілості Росії. Примара цієї небезпеки завжди стояла на дорозі до бажаного розв'язання національного питання Росії, впливаючи на створення тих важливих умов, що ними намагались оточити життя недержавних народів. Якщо в найбільш критичні дні проби народи Росії виконують свої обов'язки у відношенні до неї, то в свідомість суспільства і його керівних кіл повинна просякти думка про надання цим народам і відповідних прав. В цьому відношенні можна завважити вже сприятливі симптоми. Логіка речей промовляє за те, що зміна відношення до іногородців торкнеться також і українців, і в перспективах розв'язання національного питання в Росії і українське питання теж буде поставлене на денний порядок.

Толерантна постава до українців Австрії, яку диктують обставини часу, відкрила б великі можливості: вона створила б потяг відірваної історичними умовами частини до національного українського цілого, зв'язаного з Росією: у наслідок того сталося би велике діло виправлення історичної помилки, а українському народові, що всі частин його були б з'єднані, відкрилась би можливість розвитку його багатих сил в єднанні з відродженою Росією і народами, що її заселяють.

*Москва, липня 30 дня 1914 року. Петлюра Симон.
Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956. – С. 185 – 186.*

2. 3 «Маніфесту Головної Української Ради»

Ми не є прихильники війни, ми разом з цілим культурним світом уважаємо мир найціннішим добром людскості. Але бувають в історії держав і народів хвилі, коли війна являється неминуча. І коли не можемо війни відвернути, то мусимо старатися, щоб ті жертви, яких вона від нас вимагає, не пішли марно, щоби кров батьків принесла добро дітям.

Дорога, яка веде до сього, ясна.

Війни хоче царь російський, самодержавний володар імперії, яка є історичним ворогом України. Царі російські зломили Переяславський договір, яким вони обов'язалися були шанувати самостійність України, і поневолили вільну Україну. Царська імперія протягом трьох століть веде політику, яка має за ціль відобрати поневоленій Україні національну душу і зробити український

нарід частю російського народу. Царський указ відобрав українському народови його найсвятіше право, право рідної мови. В царській Росії нинішнього дня найбільше поневолений – український нарід.

І коли Росія хоче війни, то говорить з неї ненаситність, яка червоною ниткою тягнеться через усю історію імперії, що з московського князівства, загарбуючи все нові землі, поневолюючи народи, розрослася в кольос, який від ряду літ загрожує загально-європейському мирови і загально-людському поступови, культурі і життю народів.

Та ненаситність царської імперії загрожує також нашому національному життю. Історичний ворог України не може спокійно дивитися, що не вся Україна в його руках, що не весь український нарід стогне поневолений під його панованням, що існує частина української землі, де український нарід не є винятний з-під права, де він може жити своїм національним життям.

Ідучи війною на австро-угорську монархію, Росія грозить загином також українському національному життю, яке найшло охорону в конституційнім ладі австрійської держави. Побіда Росії мала би принести українському народови австро-угорської монархії те саме ярмо, в яким стогне 30 мільонів українського народу в російській імперії.

Побіда австро-угорської монархії буде нашою побідою. І чим більше буде поразення Росії, тим швидше виб'є година визволення України.

До бою – за здійснення ідеалу, який в теперішню хвилю з'єднує ціле українське громадянство!

Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце вільної України!

Львів. 3 серпня 1914.

За Головну Українську Раду:

Д-р Кость Левицький, голова, Михайло Павлик, Микола Ганкевич, заступники голови, д-р Степан Баран, секретарь.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті.

Документи і матеріали. – Т. I. – Сучасність, 1983. – С. 212 – 213.

3. 3 «Нашої платформи» Союзу визволення України

Українські землі по обидва боки австро-російського кордону є не тільки одним з головних теренів сучасної європейської війни, а також одною з причин і предметом війни.

Українці добре розуміють, що у війні сій ходить головню о їх долю, ходить о те, чи в результаті війни український Піємонт в Австрії буде знищений, чи українське жите розцвіте також по той бік Збруча, аж за Дніпро і над Чорне море, і тому не можуть залишити ся нікими свідками теперішніх подій, а голосно і рішучо підносять свої неоспоримі права на національну самостійність.

Об'єктивна історична конечність вимагає, аби між західною Європою і Москівщиною повстала самостійна українська держава. Потрібне се для осягнення і утривання європейської рівноваги, є се в інтересі народів австро-угорської держави, а передовсім в інтересі німецького народу в обох цісарствах, а для українського народу булоб се здійсненням вікових його мрій і зусиль.

В розумінню сеї історичної конечности російські Українці покликали до життя центральну загально-національну організацію, яка взяла на себе репрезентацію під теперішню хвилю національно-політичних і соціально-економічних інтересів українського народу в Росії. Організацією сею є Союз визволення України.

В Союзі репрезентовані всі ті політичні напрями, що стоять на становищі державної самостійности українського народу, а реалізацію своїх національно-політичних і економічних стремлень в даний момент зв'язують з розбиттям Росії у війні.

Національно-політичною платформою Союзу є державна самостійність України.

Формою правління самостійної української держави має бути конституційна монархія, з демократичним внутрішнім устроєм політичним, однопалатною системою законодавства, горожанськими, язиковими і релігійними свободами для всіх національностей і віроісповідань, з самостійною українською церквою.

На випадок прилучення до Австрії більшої чи меншої українськоросійської території буде Союз обстоювати за створенням з усіх земель, заселеним українським народом в Австрії, осібною автономного краю.

Одночасно зі збудованням самостійної української держави має бути переведена радикальна аграрна реформа на користь селянства. Є се основний економічний постулат Союзу визволення України.

*Українська суспільно-політична думка в 20 столітті.
Документи і матеріали. – Т.І. – Сучасність, 1983. – С.217.*

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ № 1.

а) Про «примару» якої небезпеки писав С. Петлюра у статті-відозві «Війна і українці»? Що, на думку автора, повинне було розв'язати цю «примару»? Наскільки обґрунтовані були його надії?

б) Наскільки переконливо звучить думка про те, що лояльність українців щодо Російської імперії сприятиме «в перспективах розв'язанню національного питання в Росії»?

в) Наскільки справдилися передбачення С. Петлюри? Чому?

2. Документ № 2.

а) Проаналізуй аргументи, які наводять автори «Маніфесту Головної Української Ради», обґрунтовуючи необхідність підтримки Австро-Угорщини у війні з Російською імперією.

Наскільки, на твою думку, ці аргументи переконливі?

б) Порівняй текст документа № 1 і документа № 2. Зроби висновки.

3. Документ № 3.

а) Прокоментуй положення «Нашої програми», що Україна – є не лише одним з головних теренів війни, «а також одною з причин і предметів війни».

б) Яким шляхом Союз визволення України планував досягти своєї програмної мети – незалежності України?

в) Чому, на твій погляд, українці не виробили єдиної позиції щодо воюючих сторін?

§4. ЗАХОПЛЕННЯ РОСІЙСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ ГАЛИЧИНИ І ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ

Згадай:

1. Якими були плани Росії щодо Західної України в Першій світовій війні? 2. Які демагогічні прийоми використовувала Російська імперія для маскування своїх справжніх цілей?

Успіхи російської армії в Галичині у 1914 р.

Захопленню Західної України Російська імперія надавала першочергового значення. У Маніфесті головнокомандувача російської армії, оприлюдненому в серпні 1914 р., вторгнення російських військ в Галичину оцінювалося як продовження справи Івана Калити, який почав процес об'єднання московських земель: «Хай допоможе Господь царственному своєму помазаннику, імператору Миколі Олександровичу всієї Росії, завершити справу великого князя Івана Калити». Ці слова не обіцяли прихильникам національно-державного відродження України нічого доброго. Галичину і Буковину царизм розглядав як частину Росії, а українців, які тут мешкали, як «російських людей».

Початок війни склався для Росії вдало. Російська армія розгорнула надзвичайно успішний наступ у Галичині й на Буковині. Австрійські війська змушені були відступати. В ході грандіозної Галицької битви, австрійська армія зазнала жорстокої поразки. Втрати її становили 400 тис. чол. Близько 100 тис. потрапило в російський полон. Серед полонених виявилось багато українців. Наступ тривав до весни 1915 р. На початку березня 1915 р. після чотиримісячної облоги капітулювала фортеця Перемишль з 117-тисячним гарнізоном. Російська армія заволоділа значною частиною Карпат і готувалася до остаточного розгрому австрійської та угорської армій і окупації Угорщини, відділення її від Австрії.

Репресії проти мирного населення

Населення Західної України у більшості своїй залишалося лояльним до Австро-Угорщини й не надавало масової підтримки росіянам. Однак поодинокі факти співробітництва москвофілів із російськими властями були використані як привід до масових репресій проти галичан, яких бездарне командування австро-угорської армії звинуватило у своїй поразці в Західній Україні. Тисячі галичан, як москвофілів, так і абсолютно байдужих до політики, були заарештовані й вивезені до Австрії, де їх було кинуте до

концтаборів. Часто за найменшою підозрою людей заарештовували і розстрілювали чи вішали без суду й слідства.

Нищення українства російською окупаційною владою

З приходом в Західну Україну російських військ становище населення катастрофічно погіршилося. Росіяни поводитися як окупанти. На захоплених західноукраїнських територіях російським урядом було утворене Галицько-Буковинське генерал-губернаторство, на чолі якого було поставлено графа О. Бобринського. У своїй промові перед представниками Львова він заявив: «Східна Галичина і Лемківщина – споконвічна частина єдиної великої Русі; в цих землях корінне населення завжди було російським, влаштування їх тому повинно бути на російських засадах. Я буду впроваджувати тут російську мову, закон і управління».

Зі вступом у Західну Україну російських військ тут знищували будь-які прояви українського життя: закривалися українські газети й журнали, книгарні, видавництва. Була заборонена діяльність українських партій і громадських об'єднань («Просвіт», спортивних, молодіжних об'єднань). Усі українські школи також були закриті. Почалася реорганізація шкільництва на російський зразок і з російською мовою навчання. Було видано спеціальні підручники для галицьких шкіл, написані російською мовою. Тисячі українських діячів, що залишилися в краї, були заарештовані і вислані в глиб Росії, зокрема Сибір. Гонінь зазнала Українська греко-католицька церква. Митрополит Шептицький був заарештований і ув'язнений у монастирській тюрмі у Суздалі, де перебував до Лютневої революції 1917 р. Репресій зазнали й інші відомі представники греко-католицького духовенства. Царизм розгорнув кампанію навернення греко-католиків у православ'я. На чолі близько 330 парафій було поставлено православних священників.

Вся політика російської окупаційної влади була спрямована на те, щоб знищити будь-які національні особливості українського населення, пертворити галичан на росіян.

З приходом в Західну Україну російських військ становище населення катастрофічно погіршилося. Росіяни поводитися як окупанти. На захоплених західноукраїнських територіях російським урядом було утворе-

Митрополит Андрій
Шептицький

Таким чином, вже початок Першої світової війни обернувся для українців небаченою раніше трагедією, яку український історик Д. Дорошенко описував так: «Нещасливе українське населення Галичини опинилося буквально між двома вогнями: з одного боку мордували його москалі за «мазепинство», а з другого – австрійці й мадяри за русофільство. У той же час українці мусили битися за своїх мучителів, одні в рядах російської, другі в рядах австрійської армій. Рідні брати мусили стріляти одні в других».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Дай коротку характеристику Галицької битви і розкажи про її результати.
2. Чим викликані й наскільки обґрунтовані були репресії австро-угорської армії проти населення Галичини в 1914 р.?
3. Охарактеризуй основні напрями політики російської влади в окупованій Галичині й Буковині.
4. Чим була викликана і що мала на меті російська політика на захоплених територіях Західної України?
5. Яким було ставлення російської окупаційної влади до греко-католицької церкви й чому?

ДОКУМЕНТИ

1. Маніфест головнокомандувача російської армії великого князя Миколи Миколайовича від 18 серпня 1914 р. «Русському народу».

Братья! Творится суд Божий! Терпеливо, с христианским смирением в течение веков томился русский народ под чужеземным игом, но ни лостью, ни гонением нельзя было сломить в нем чаяний свободы. Как бурный поток рвет камни, чтобы слиться с морем, так нет силы, которая бы остановила русский народ в его порыве к объединению. Да не будет больше подъярмленной Руси! Достояние Владимира Святого, земля Ярослава Осмомысла и князей Даниила и Романа, сбросив иго, да водрузит стяг единой, неразделимой и великой России! Да свершится Промысел Божий, благословивший дело великих собирателей земли Русской. Да поможет Господь царственно-му своему помазаннику, императору Николаю Александровичу всея России, завершить дела великого князя Ивана Калиты. А ты, многострадальная братская Русь, встань на сретение русской рати. Освобождаемые русские братья! Всем вам найдется место на лоне матери России. Не обижая мирных людей, какой бы они ни были народности, не полагая своего счастья на притеснении иноземцев, как это делают швабы, обратите меч свой на врага, а сердца свое к Богу, с молитвой за Россию и русского царя.

*Дорошенко Д. Історія України.
1917–1923 рр. Т. І. Доба Центральної Ради. –
Ужгород, 1932. – С. 6.*

2. Уривок із книги Ярослава Гашека «Пригоди бравого вояка Швейка»

На пероні стояла група арештованих русинів, оточена угорськими жандармами, тут було кілька попів, учителів і селян з різних околиць. Руки їм скрутили мотузом і позв'язували парами. У багатьох були розбиті ноги, а голови в гулях. Це так їх «розмалювали» жандарми під час арешту. Трохи далі бавився мадярський жандарм. Він прив'язав священникові до лівої руки шнур і, тримаючи другий кінець в руці, примушував нещасного танцювати чардаш, загрожуючи прикладом, причому так шарпав мотуз, що піп заривався носом у землю. Він не міг підвестися, бо мав зав'язані за спиною руки, і робив розпачливі спроби перевернутися на спину, щоб якось підвестися з землі. Жандарм з цього так щиро сміявся, аж сльози в нього текли з очей. Коли священник нарешті підводився, він шарпав за мотуз, і бідолаха знову орав носом землю. Цю розвагу припинив жандармський офіцер, який наказав, поки прибуде поїзд, відвести арештованих за вокзал до порожнього складу, щоб ніхто не бачив, як їх б'ють.

Гашек Я. Пригоди бравого вояка Швейка. – К., 1966. – С. 517 – 518.

3. Співробітники журналу «Украинская жизнь» (1914 р.) про окупацію російськими військами Галичини

Повний простір для застосування своїх поглядів на українське питання націоналісти (російські. – Авт.) – одержали в Галичині, яка в перші місяці війни майже вся опинилася в межах російської окупації. Дії російських властей – військових, цивільних і духовних носили цілком узгоджений характер і свідчили про поставлене ними завдання знищення «мазепинського гнізда», яким Східна Галичина уявлялася керівним колам Росії. Завдання це виконувалося найдобросовіснішим чином: протягом декількох місяців Галичина переживала жахи управління, заснованого на «істинно російських» началах. Не залишалася не зруйнованою жодна сфера українського культурного й громадського життя: були закриті всі навчальні і просвітницькі заклади, заборонена преса, підлягала знищенню література, розорені економічні організації. Вся інтелігенція, яка залишилася на місцях, – священники, вчителі, кооператори, найсвідоміші елементи народних мас – тисячами евакуювалися в Росію, де переносили тяжкі муки в поліцейських відділах, в'язницях, на станах, в засланні. Над іншим населенням проводилися деморалізуючі досліді «добровільного» приєднання до православ'я й впровадження ідеалів російської єдності. А оскільки в той же час до польського елементу і польської культури в Галичині ставлення завойовників було цілком доброзичливим (згідно із загальною політикою російського уряду, який проголосив з початку війни лозунг об'єднаної автономної Польщі), то спеціальні завдання російського наступу на австрійському фронті вимальовувалися ще яскравіше...

Українське питання. : Перекл. з: «Украинский вопрос» / Составлено сотрудниками журнала «Украинская жизнь». – М., 1917. – К., 1997. – С. 182.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ № 1.

а) Захоплюючи територію тієї чи іншої іноземної держави, російське командування зверталось до місцевого населення його рідною мовою. Маніфест великого князя Миколи Миколайовича був видрукуваний і поширювався російською мовою. Чим це пояснювалося?

б) Наскільки об'єктивно змальовано в Маніфесті історичне минуле українського і російського народів? Який історичний зміст вкладено в слова про «єдиную, неразделимую и великую Россию»?

в) З якою метою в Маніфесті фальсифікується історичне минуле?

2. Документ № 2.

Які почуття викликає у тебе ознайомлення з уривком із книги Ярослава Гашека?

3. Документ № 3.

а) Що нового додає цей уривок до твоїх знань про російську окупаційну політику в Галичині у 1914 – на поч. 1915 р.?

б) Наскільки правдивими й щирими були слова з Маніфесту великого князя Миколи Миколайовича (документ № 1), що нова влада в Галичині не буде «обижать мирных людей, какой бы они ни были народности»?

в) Яким було ставлення російської влади до «польського елементу і польської культури» в Галичині? Чим викликане було таке ставлення?

§5. ВОЄННІ ДІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В 1915–1916 РОКАХ

Згадай:

1. Що було метою політики Росії в окупованій Західній Україні?

2. Яку реакцію населення Галичини й Буковини викликала російська політика?

Контрнаступ німецько- австрійських військ у Західній Україні

Російське командування було впевнене, що в результаті Галицької битви Західна Україна назавжди стала частиною імперії. На початку квітня 1915 р. до Львова навіть приїхав Микола II – російський імператор, який потім відвідав і Перемишль.

Однак час для візиту царя був вибраний надзвичайно невдало. На фронті назрівав перелом на користь німецько-австрійських військ. Російська армія була знекровлена. За час наступу вона зазнала величезних втрат, а її резерви були вичерпані. В грудні 1914 р. російські артилеристи одержали наказ витрачати на день лише по одному снаряду. Російське командування виявилось не готовим до тривалої війни.

19 квітня 1915 р. німецько-австрійські війська в Галичині почали контрнаступ. Застосувавши на вузькій ділянці

фронту масований артилерійський вогонь, вони прорвали фронт і змусили російську армію відступати. Солдати гинули тисячами, не маючи зброї і боеприпасів. Контрнаступ було зупинено лише восени 1915 р. на лінії Кам'янець-Подільський–Тернопіль–Кременець–Дубно.

Нова катастрофа для населення України

Відступ російської армії приніс для населення України, передусім Східної Галичини і Північної Буковини, нову катастрофу. Усіх, кого вважали «неблагонадійними», виселяли з прифронтової смуги. Ті ж, хто перейшов у православ'я, виїжджали добровільно, цілком справедливо побоюючись розправи німецько-австрійських військ. І тих, і інших російська влада спрямовувала у тиллові області імперії, дуже часто – до Сибіру.

Водночас російські війська відступали з Холмщини, Волині, Поділля, які до початку світової війни перебували у складі Російської імперії, вдаючись до тактики «спаленої землі». Вони палили села, руйнували мости, залізниці. Сотні тисяч людей змушені були покидати рідні домівки, на багато років перетворюючись на біженців. Дорогою за Урал їх косив тиф. Медичного персоналу й ліків не вистачало, бо все це було кинуте на фронт. Евакуйованих і біженців у самому лише Київському комітеті допомоги, який опікувався біженцями, було зареєстровано 3,3 млн чол.

З осені 1915 р. розпочалася евакуація підприємств і навчальних закладів Правобережної України. Так, Київський університет перевозили до Саратова, а Київський політехнічний інститут – до Воронежа. Вивозили державні установи, заводи, школи, музеї, бібліотеки. Планувалося навіть вивезти Києво-Печерську лавру з її святинями.

«Брусиловський прорив» і стабілізація фронту

Втім, такі надзвичайні заходи виявилися передчасними. Навесні 1916 р. розпочалася знаменита наступальна операція російських військ в Україні, яка увійшла в історію під назвою «Брусиловський прорив». Російська армія під командуванням генерала А. Брусилова прорвала фронт і знову захопила Чернівці, Коломию, Броди й Луцьк. Загальна площа окупованої у ході операції території становила 2,5 тис. кв. км. Загроза вторгнення нависла над Угорщиною. Але розвинути цей успіх російській армії не вдалося. Німецьке командування перекинуло частину своїх військ із Західного фронту і зупинило російський наступ. Фронт стабілізувався і в такому стані перебував до літа 1917 р.

Бойовий шлях легіону УСС

У складі австрійської армії воювало з'єднання, створене українськими патріотами Галичини – легіон Українських січових стрільців («усусів»). «Усуси» складали військову присягу двічі: на вірність імперії і на вірність Україні. Себе вони розглядали як перший підрозділ української армії, котра формуватиметься у ході війни і своєю метою матиме боротьбу за незалежність України.

Початок бойового шляху січових стрільців припадає на 25 вересня 1914 р. У розпал Галицької битви вони захищали в Карпатських горах Ужоцький перевал, який атакувала дивізія кубанських козаків. Але справжнє бойове хрещення УСС пройшли у квітні – на початку травня 1915 р. у боях за гору Маківка поблизу Славська, коли російське командування кинуло проти стрільців кілька полків і артилерію. Контроль над горою забезпечував росіянам дальше просування на Захід, тому боротьба за неї була особливо жорстокою і кровопролитною. Кілька разів цей важливий пункт переходив із рук у руки. У бій була кинута кавалерія донських козаків під командуванням генерала Каледіна. Саме в ці дні російський цар

Українські січові стрільці. 16 травня 1915 р.

Микола II об'їжджав Галичину, і військове командування прагнуло будь-що порадувати його ще однією перемогою. Врешті-решт, ціною великих жертв російським солдатам вдалося закріпитися на Маківці, але у цей час розпочався загальний відступ із Галичини.

УСС брали участь у наступальних операціях 1915 р. У червні вони першими ввійшли у місто Галич, піднявши над містом жовто-синій український національний прапор. Славною, а разом з тим, трагічною віхою на бойовому шляху УСС стали виснажливі бої на горі Лисоня поблизу Тернополя, які «усуси» вели у серпні-вересні 1916 р. Січові стрільці потрапили в оточення, й вирватися з нього вдалося лише невеликій їх частині.

Після поповнення полк УСС у липні 1917 р. протистояв російським військам у дні їхнього останнього у Першій світовій війні наступу.

До березня 1915 р. командиром УСС був отаман Михайло Галушинський, надалі Легіон (полк) очолювали послідовно отаман Григорій Коссак, сотник Василь Дідушок, підполковник Антін Варивода, поручик Дмитро Кренжаловський, отаман Мирон Тарнавський, сотник Осип Микитка. На початку 1917 р. у Головній книзі обліку УСС було записано близько 7 тис. осіб; втрати вбитими, пораненими і полоненими загалом становили 3050 осіб.

Австрійське й німецьке командування неодноразово відзначало героїзм «усусів», їхні високі моральні якості й навіть називало полк УСС «найкращим підрозділом всієї австро-угорської армії». В умовах наростання у військах австро-німецького блоку антивоєнних настроїв, непоодиноких випадків дезертирства бойова звитяга «усусів» була справді нетиповим явищем. В її основі був патріотизм січових стрільців, їхнє переконання, що в цій війні вони віддають свої життя і проливають кров за світлу мету: відродження незалежної української держави і щасливе життя народу.

Але ставлення командування до «усусів» було дуже нерівне. Один з них згадував: «Під час боїв австрійським похвалам не було кінця, під час же затишшя на фронті австрійським зневагам теж не було кінця: тоді українські січові стрільці бували для австрійців лише «рутенськими зрадниками».

Українські січові стрільці в жорстоких умовах світової війни знаходили час для громадської і національно-культурної роботи. Останні місяці життя Івана Франка ним опікувалися «усуси». Сини Івана Яковича Петро й Тарас одними з перших вступили до Легіону і брали безпосередню участь у боях. Наприкінці травня 1916 р. делегація УСС прямо з окопів виїхала до Львова на похорон Франка, де їхній представник виступив з яскравою промовою. А коли наприкінці 1916 р. «усуси»

перебували на переформуванні на Волині, ними було організовано 46 початкових українських шкіл, де вчителями були рядові стрільці й офіцери.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуй хід воєнних дій на території України в 1915 р.
2. Які наслідки для цивільного населення України мав контрнаступ німецько-австрійських військ у Галичині й відступ російської армії?
3. Розкажи про вплив «Брусиловського прориву» на становище на російсько-німецькому фронті в 1916 р.
4. Яким був статус УСС у складі австро-угорської армії?
5. Назви найважливіші воєнні операції, в яких брали участь «усуси».
6. Чим, на твою думку, пояснювався героїзм «усусів» у війні?

ДОКУМЕНТИ

1. Спомини Д. Дорошенка про евакуацію з Галичини в 1915 р.

Та ось зненавця наступила евакуація. Галицькі інтелігенти і селяни, що прилучилися до православ'я, спровоковані нашими душохапами, цілком резонно боялись тепер репресій з боку австро-польсько-мадярської влади. І от десятками тисяч людей (по приблизному підрахунку самих селян було понад 100000) нічого іншого не залишалось, як покинути свої хати й ниви і обернутись на біженців, тікаючи за московським військом на схід. До цього їх спонукували й представники церковної адміністрації, агенти Антонія і Євлогія (єпископи-чорносотенці. – Авт.), обіцяючи їм в братній Росії дарові наділи землі разом з садибами й цілим господарським реманентом. Певна річ, що нещасні біженці дуже скоро переконались, що в Росії вони можуть дістати не більше, як... миску юшки і шматок хліба, та й то поки йшли повз харчові пункти. Отже, не диво, що настрій цієї категорії біженців й був особливо сумний і безнадійний. При зустрічі з ними вражав якийсь повний одчай і тупа покірливість своїй нещасній долі.

Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920).

В чотирьох частинах: Ч. 1. Галицька руїна. –

Мюнхен, 1969. – С. 51–52.

2. Український історик В.Верига про історичне призначення УСС

Українські січові стрільці мали бути не тільки виявом лояльності галицьких українців супроти Австрії, але й інструментом української політичної репрезентації (представництва. – Авт.), зокрема після закінчення війни при новому розподілі Європи. Галицькі політики планували за допомогою свого легіону досягнути більші впливи в австрійському уряді, подібно як це робив один із творців об'єднаної Італії в половині XIX ст. граф Каміллоді Кавур, прем'єр королівства П'ємонту. У часи Кримської війни він вислав велику військову частину на допомогу Англії та Франції й завдяки цьому мав доступ до мирної конференції в Парижі в 1856 р. Там він міг підняти справу об'єднання Італії й остаточно увійшов у

коло творців європейської політики, що йому дуже придалося в 1860-х роках (період об'єднання Італії. – Авт.)

Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914 – 1923. – Том I. – Львів, 1998. – С. 17.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ № 1.

Автор споминів Д. Дорошенко – відомий історик і громадсько-політичний діяч. Він був очевидцем подій, які описував. Що нового про трагедію українського населення дає цей фрагмент?

2. Документ № 2.

а) Згадай, на якій підставі Галичину вважали «українським П'ємонтом».

б) Наскільки обґрунтованими, на твою думку, були надії галицьких політиків за допомогою легіону Українських січових стрільців «осягнути більші впливи в австрійському уряді» і вплинути в майбутньому на долю України?

§6. УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ВІЙНА У 1915–1916 РОКАХ

Згадай:

1. Яким було ставлення наддніпрянських українців до Російської і Австро-Угорської імперій на початку Першої світової війни? 2. Чим визначалося ставлення до воюючих сторін населення Західної України?

Участь української інтелігенції в діяльності громадських товариств для допомоги жертвам війни

Царський уряд не розраховував на тривалу війну. Урядові тиллові служби виявилися не готовими забезпечити армію боеприпасами, продовольством, спорядженням, достатньою кількістю госпіталів, не зуміли організовано прийняти біженців, нагодувати, розмістити їх, надати медичну допомогу. Ось чому після поразок російської армії в 1915 р. уряд змушений був допустити громадські організації до справи забезпечення армії продовольством і спорядженням, до опіки над госпіталями, над біженцями та населенням прифронтової зони. Виник ряд впливових організацій, зокрема Воєнно-промисловий комітет, Союз міст, Союз земств та ін., які для виконання покладених на них завдань отримували державні субсидії. В цих організаціях брала участь і українська інтелігенція, прагнучи з їхньою допомогою полегшити страждання, які принесла війна землякам. Йшлося, таким чином, не про допомогу царизму у веденні ним несправедливої війни, а про допомогу жертвам цієї війни.

Особливо посилилась активність української інтелігенції у 1915 р., коли після відступу російських військ з Галичини антиукраїнські настрої всередині російських урядових кіл трохи послабшали. Влітку було дано дозвіл на утворення в Києві «Товариства допомоги населенню Півдня України, що постраждало від воєнних дій». Товариство поставило за мету опіку над біженцями та допомогу заарештованим і висланим в Росію галичанам та іншим жертвам російської окупації в Західній Україні. Тоді ж українські діячі стали співпрацювати з Комітетом Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст. Через деякий час комітет, очолений відомим діячем Товариства українських поступовців (ТУП) Ф. Штейнгелем, майже повністю опинився під контролем поступовців. Члени комітету використовували надані йому державні кошти на організацію дитячих будинків для дітей-сиріт. По суті ці будинки стали українськими школами. Допомогу з фондів комітету одержували біженці й поранені українці.

Національний рух у Наддніпрянській Україні

Антиукраїнська політика царського уряду, особливо яскраво продемонстрована під час російської окупації Галичини, сприяла наростанню антиросійських настроїв у Наддніпрянщині. Наприкінці вересня 1914 р. Рада ТУПу зібралась на нове засідання, на якому більш рішуче було заявлено про нейтральну позицію організації у війні. На засіданні була прийнята декларація, яка застерігала «проти шовіністичного осліплення і захоплення псевдовизвольним чадом», зривала машкару з того «удавано патріотичного трансу, в який упала ледь не вся громадськість Росії, навіть недержавних націй», закликала до боротьби з реакцією і урядом за справжню волю, особливо використовуючи «ганебні події окупації Галіції».

Незгода з офіційною оцінкою війни як «народної», «визвольної» назривала і в кадетській партії. На з'їзді партії у лютому 1916 р. з критикою ЦК виступив, серед інших, делегат від м. Лубни Д. М. Дяченко. «Щоб війна провадилась заради малих народностей, – виголосив у промові на з'їзді Д. М. Дяченко, – це неправда!»

Велике враження на громадськість Росії справив відкритий лист єпископа Никона під назвою «Орли і ворони», написаний 4 червня 1915 р., у якому автор гостро критикував «чорних круків» серед російського духовенства й адміністрації, які були ініціаторами русифікації Галичини. В 1915–1916 рр. на адресу вищих російських урядовців і депутатів Державної Думи були надіслані петиції відомих письменників і громадських діячів з вимогами надати свободу українському слову і друку, повернути із заслання всіх українців, засуджених за політичними справами, погодитися на надання Україні автономії.

З вимогою надати Україні національно-культурні права, у т. ч. права автономії, у грудні 1916 р. знову виступило Товариство українських поступовців. При цьому вкотре було оголошено про нейтралітет українців у світовій війні.

Українські молодіжні гуртки й організації Помітно активізували в роки Першої світової війни свою діяльність українські молодіжні організації. У грудні 1914 р. в Харкові ЦК Українського соціалістичного колективу, який представляв молодіжні організації, видав відозву, в якій однією з вимог була перебудова Росії в демократичну федеративну республіку на засаді національно-територіальної автономії в етнографічних кордонах автономії.

У квітні 1915 р. в Харкові відбувся з'їзд представників української молоді Лівобережної України, на якому була заснована організація «Юнацька спілка». До неї увійшли головним чином учні вищих навчальних закладів Харкова. Спілка стояла на позиціях автономії України, хоча деякі гуртки «Юнацької спілки» закликали до відкритої терористичної боротьби проти Росії і допомоги Німеччині та Австро-Угорщині. Так, полтавська організація «Юнацької спілки» в травні 1916 р. випустила прокламацію до селян, в якій містився заклик саботувати заходи царського уряду, спрямовані на продовження війни, добиватися перемоги Німеччини та Австро-Угорщини. «На випадок, коли Росія буде переможена в сій війні, – говорилося у листівці, – Україна одержить самостійність із рук прихильних нам культурних завойовників».

Нелегальні гуртки студентів і учнів для пропаганди українських ідей були створені також у Києві, Белгороді, Новочеркаську, Петрограді. У Петрограді активно діяли центральний орган українських студентів «Головна Рада» та «Інформаційне бюро», яке видавало студентський друкований орган «Український студент».

Союз визволення України Союз визволення України (СВУ), утворений у Львові у серпні 1914 р. з метою сприяти поразці Російської імперії та відродженню незалежної Української держави, у 1915–1917 рр. активізував діяльність. Була розгорнута широка інформаційна робота з метою ознайомлення європейської громадськості з історією України, її сучасним становищем і законними вимогами українських політичних партій і організацій. Українською, німецькою і французькою мовами СВУ видавала періодичні інформаційні вісники, «Кобзар» Тараса Шевченка, «Історію України» М. Грушевського, праці М. Костомарова, В. Антоновича, Ф. Вовка та ін. Зусиллями членів СВУ українська проблематика все

частіше розглядалася на сторінках німецьких, угорських, австрійських, турецьких, болгарських, румунських, шведських та італійських газет. Активісти Союзу виступали з лекціями з українського питання перед масовими аудиторіями в Німеччині та інших країнах Європи.

Велика робота проводилася членами СВУ в німецьких і австрійських концтаборах, куди було кинуте сотні тисяч полонених українців. Одному з керівників СВУ О. Скоропису-Йолтуховському вдалося добитися від властей Німеччини і Австрії переведення 80 тис. українців до трьох таборів і дозволу на опікування полоненими Союзом визволення України. Союз сприяв поліпшенню матеріального становища військовополонених, організував в концтаборах десятки шкіл грамотності, бібліотеки, читальні, хори, оркестри, курси української історії та літератури. Було збудовано церкви, створено кооперативні крамниці, відкрито чайні. У кожному таборі видавалася українська газета. Все це сприяло зростанню їхньої національної свідомості. Відомий український історик Д. Дорошенко писав про це так: «Ширилося розуміння – ріс український громадянин, і в неволі за дротом зросли кадри вільних людей».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Серед істориків існують два підходи до оцінки участі української інтелігенції в діяльності Союзу міст, Союзу земств, Военно-промислових комітетів та інших організацій. Одні вважають, що це була допомога жертвам війни і мала гуманітарний характер, інші оцінюють діяльність української інтелігенції як співучасть з царизмом у веденні несправедливої загарбницької війни. Обґрунтуйте власну точку зору.
2. У якому напрямі розвивався український національний рух у Наддніпрянській Україні в 1915–1916 рр.? Чим був викликаний цей розвиток?
3. Які причини викликали наростання українського молодіжного руху? У чому воно проявлялося?
4. Розкрий основні напрями діяльності СВУ у 1915–1916 рр. і дай оцінку цій діяльності.

ДОКУМЕНТИ

1. Петиція до Державної Думи (6 лютого 1916 р.)

... Ми, представители 30-миллионного украинского народа в России, обращаемся... к народному представительству всех граждан Российской Империи в Государственной Думе... в критическую минуту перелома огромного значения не только для украинского народа, но в минуту, которая будет решающей вообще в судьбе великой русской нации и русского государства... Поэтому мы не только в интересах украинского народа, но также и в большем интересе русского государства и русской нации желаем исполнения следующих наших требований...:

1. Украинский народ в России равноправен с русским народом.
2. Свободное пользование украинским языком, как необходимым на Украине, по крайней мере в начальных школах.
3. Свобода украинской прессы и книгопечатания вообще.
4. Свободная деятельность украинских просветительских культурных обществ.
5. Вообще государственно-законного установления гарантий культурно-национального развития украинского народа в Русском государстве.

Подготовлена деятелями украинского социал-демократического движения по тексту, составленному М.С. Грушевским. Была отпечатана в Москве в редакции журнала «Украинская жизнь» и разослана для сбора подписей в Киев, Екатеринослав, Полтаву, Чернигов, Винницу, Одессу, Харьков.

*Український археографічний збірник:
Археографічна комісія Української Академії Наук. –
Т. I. – К., 1926. – С. 324–326.*

2. Звернення III конференції гуртків «Юнацької спілки» Лівобережної України (10.XII.1916 р.)

Перед Юнацькою спілкою ... стає завдання вказати шлях до волі українському народові й стати на чолі визвольного руху. Конференція ... визнає це завдання й високо піднімає блакитно-жовтий прапор Самочинної України... Конференція вважає, що тільки шляхом об'єднання всіх українських працівників в боротьбі за долю України можна досягти її визволення... Автономія України, аграрна реформа й восьмигодинний робітничий день... повинні вимагати ми в інтересах українського працюючого люду.

*Центральний державний історичний архів України. –
Фонд Київського губерньського жандармського управління
(274). – Оп.4. – Спр.583. – Арк.52.*

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ № 1.

Петиція до Державної Думи від 6 лютого 1916 р. є одним із багатьох документів, з якими різні верстви українського народу зверталися до вищих державних органів Російської імперії. Охарактеризуй ці вимоги і дай відповідь на запитання, чому уряд Російської імперії відмовлявся їх виконати.

2. Документ № 2.

Охарактеризуй основні програмні вимоги III конференції гуртків «Юнацької спілки» Лівобережної України. Наскільки обґрунтованим було прагнення Спілки «стати на чолі визвольного руху»? Відповідь обґрунтуй.

§7. УКРАЇНА В УМОВАХ НАРОСТАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ В РОСІЙСЬКІЙ І АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЯХ

Згадай:

1. Які причини спричинили затяжний характер Першої світової війни? 2. Як українська інтелігенція сприяла наданню допомоги жертвам війни? 3. До чого зводилася програма Загальної української ради?

Наростання економічних і продовольчих труднощів у воюючих державах

Світова війна супроводжувалася небаченими раніше людськими жертвами і матеріальними втратами воюючих сторін. За перші два роки російська армія втратила 7,5 млн вбитими, пораненими й полоненими. Але на зміну їм прийшли 15 млн запасних і рекрутів, яких набирали по всій імперії, особливо у прифронтовій зоні, якою була вся Наддніпрянська Україна.

Величезних втрат зазнала і австро-угорська армія, яка також компенсувалася новими масовими мобілізаціями по всіх регіонах Австро-Угорської імперії, у т.ч. у Західній Україні.

У ході війни відбувалися величезні зміни в народному господарстві, викликані переорієнтацією на забезпечення потреб армії. В той же час краща, найпрацездатніша частина робочої

Черга біля продовольчого магазину. Петроград, 1917.

сили була призвана до армії. Місце мобілізованих у місті й селі зайняли жінки, підлітки і військовополонені. Рівень кваліфікації цих людей був низький і не відповідав вимогам виробництва. Промисловість, транспорт і фінанси не витримували перевантажень воєнного часу і розладиувалися. Ні за рівнем розвитку, ні за організацією вони не були здатні забезпечити потреби фронту і тилу. Перш за все, це стало відчуватися в Російській, а потім – в Австро-Угорській і Німецькій імперіях. Неминучим наслідком цього був дефіцит на все, від боєприпасів до товарів широкого вжитку та продуктів харчування. В містах з'явилися черги – найчутливіший індикатор економічних негараздів. У 1916 р. великі міста Російської імперії опинилися перед загрозою голодних бунтів. Продовольчі труднощі швидко наростали в Німеччині й Австро-Угорщині. В той же час невелика група представників великої промислової і фінансової буржуазії, користуючись наданими урядом пільгами, одержувала надприбутки. Все це викликало загострення соціальних суперечностей, наростання антиурядових настроїв у всіх європейських країнах.

Назрівання революційної кризи в Наддніпрянській Україні

Особливо складною була соціально-політична обстановка в Росії. Авторитет правлячого режиму швидко падав серед усіх верств населення. Царський уряд звинувачувався в некомпетентному керівництві, а близькі до

престолу особи – в державній зраді. Посилювалися опозиційні настрої в Державній Думі, де у 1915 р. сформувався опозиційний уряду Прогресивний блок. У відповідь на вимогу блоку провести демократичні реформи, у тому числі припинити репресії проти українців, цар розпустив Думу.

Однак репресивними заходами було неможливо зупинити наростання масового народного руху, зокрема страйкового руху робітників. Так, на початку 1916 р. декілька днів страйкували робітники металургійного заводу в селищі Кам'янському Катеринославської губернії. Півтора місяця тривав страйк суднобудівників Миколаєва. Три тижні не виходили на роботу шахтарі Горлівсько-Щербинівського району. Загальна кількість страйкарів перевищувала 25 тис. чол.

Тривожні для режиму події відбувалися на селі. Економічна криза швидко охоплювала сільське господарство. У зв'язку з нестачею робочої сили, реманенту, тяглової худоби посівні площі в Україні у 1914–1916 рр. зменшилися на 1,9 млн дес. Ціни змінювалися у невигідному для селян напрямку. Якщо до війни за один пуд пшениці в Україні можна було купити 10 аршин ситцю, то у 1916 р. – лише 2 аршини. В цих умовах селянські господарства, особливо малоземельні, занепадали. На початок

1917 р. з 4 млн селянських господарств України 0,64 млн не мали посівів, а 1,4 млн не мали коней. Природне незадоволення селянства інколи виливалося у відкриті бунти. Так було, наприклад, у 1915 р. у с. Нижня Сироватка Сумського повіту, де незадоволені несправедливими діями землемірів селяни, головним чином солдатки, розгромили волосну управу і вигнали стражників із села. Для придушення виступу був надісланий загін поліції, який заарештував і кинув до в'язниці близько 300 учасників виступу.

У тилу поступово назрівав могутній антиурядовий виступ широких народних мас. Настрої в тилу швидко перекидалися на фронт, внаслідок чого цілі полки відмовлялися йти у бій.

Ставало очевидним, що Російська імперія наближається до революційного вибуху, у ході якого буде вирішуватися подальша доля всіх народів, що входили до її складу, у тому числі і українського народу. Своею прямолінійною і реакційною політикою царизм наближав свій кінець.

Загострення українського питання в Австро-Угорщині

На відміну від російського уряду, уряд Австро-Угорщини здійснював значно гнучкішу політику, зокрема в національному питанні. Але ця політика суттєво не поліпшувала становище українців. Навпаки, восени 1916 р.

надії Головної української ради і всіх інших лояльних Австро-Угорщині політичних сил Західної України на одержання автономії української частини Галичини й Буковини стали розвіюватися. 4 листопада 1916 р. уряд Німеччини проголосив утворення «самостійного» Польського королівства з 10 губерній Польщі, які до 1914 р. належали Російській імперії, а в ході воєнних дій були захоплені німецькими військами. Одночасно імператор Австро-Угорщини Франц-Йосиф I проголосив автономію Галичини без розподілу краю на східну і західну частини. Українців, таким чином, віддавали під контроль поляків. Було проігноровано найважливішу вимогу західних українців, з якою вони зверталися до Відня десятки років: надати автономію Східній Галичині, населеній переважно українцями. Більше того, між урядами Німеччини й Австро-Угорщини відбувалися переговори щодо утворення у майбутньому з Королівства Польського й Галичини самостійної держави у формі конституційної монархії. Для Німеччини й Австро-Угорщини значно важливішим було мати у Європі союзних з ними поляків, ніж вирішувати «українське питання» в умовах, коли більша частина України була під російським контролем.

Життя підказувало українцям, як західникам, так і наддніпрянцям, що їхнє визволення залежить передусім від них самих.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чим було викликане наростання економічних і продовольчих труднощів у воюючих країнах і в чому воно проявлялось?
2. Чому економічна криза в Росії виявилася сильнішою і глибшою, ніж у її противників?
3. Розкрий наростання політичних суперечностей у верхах російського суспільства.
4. Назви факти, які свідчать про назрівання незадоволення робітників і селян Наддніпрянської України в 1915–1916 рр.
5. Що означало для українців Галичини й Буковини рішення Німеччини про утворення Польського королівства?
6. Чому одразу після утворення Польського королівства уряд Австро-Угорщини пішов на проголошення автономії Галичини?
7. Чому українців не влаштовував той варіант автономії Галичини, яку проголосив австрійський уряд?

ДОКУМЕНТ

1. Оцінка істориком І. Крип'якевичем рішення Австро-Угорщини про надання Галичині автономії

Актом «двох цісарів» з дня 23 жовтня (4 листопада н.ст. – Авт.) 1916 р. проголошено повстання польської держави на території, [...] відвойованої військами центральних держав від Росії. Нове Польське королівство, віддане в беззастережну сферу впливу Німеччини, не заімпонувало полякам і не витиснуло з них ні захоплення, ні рекрута, тим більше, що за його кордонами залишилися Познанщина й Галичина. Та тут пішов назустріч давним польським вимогам австрійський уряд. Нехтючи все те, що він говорив і до чого він був зобов'язаний супроти українців, він рішився на відокремлення Галичини від цілісності Австро-Угорщини. Відокремлення передбачувало такий уклад відносин, що віденський уряд і парламент не мали в майбутньому права вмішуватися у внутрішні відносини Галичини, через що українське населення було здане на польську ласку й правно-державне становище до Австрії, як новостворене Польське королівство до Німеччини.

В проводі галицької політики запанувала розгубленість, в масах обурення чергувалося з розчаруванням. Жертви крові, що їх поклала Галичина на побоевищах Австрії, видавалися даремні. [...]

Велика історія України. Видав Іван Тиктор. –

Львів – Вінніпег, 1948. – С. 762.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТА

1. Документ № 1.
  - а) У запропонованому вище фрагменті з «Великої історії України» І. Крип'якевича говориться, що проголошення Польського королівства не могло задовольнити поляків. Чому?
  - б) Чому, на твою думку, австрійці вирішили надати автономію Галичині, не розділивши її на Східну, населену переважно українцями, і західну, переважно польську?
  - в) Яку реакцію серед українського населення і політиків Західної України викликало проголошення автономії Галичини? Чому?

§8. УКРАЇНА В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Повторювально-узагальнюючий урок

Світова війна – трагічна сторінка історії України Перша світова війна стала важким випробуванням для українського народу. Через територію України проходила лінія фронту, яка, мов вогняний смерч, час від часу прокочувалася то на захід – по галицьких і буковинських землях, то на схід – по Волині і Поділля. І кожного разу обидві армії залишали після себе руїни, сльози й смерть. Ті ж регіони Західної і Наддніпрянської України, які не потрапляли в зону бойових дій воюючих армій, стали їхнім найближчим тилом і несли на собі важкий тягар постачання, й розквартирування військ, лікування поранених, розміщення сотень тисяч біженців і евакуйованих.

Особливого драматизму перебігу війни на території України надавала та обставина, що в арміях противників – Росії, з одного боку, і Австро-Угорщини, з іншого, – воювали українці. Отже, для України війна набула братовбивчого характеру. Вкотре за свою історію українці змушені були розраховуватись за своє бездержавне існування життями своїх співвітчизників.

Роки подолання ілюзій На початку війни частина українців була переконана, що ціною допомоги одній з воюючих сторін можна буде домогтись поліпшення свого національно-культурного становища. Та ці надії швидко розвіялися. Охоче використовуючи людські й матеріальні ресурси України для ведення війни, Росія і Австро-Угорщина пообіцяли їй навіть автономію. Більше того, окупація Галичини російськими військами у 1914 – на поч. 1915 р. супроводжувалась таким розмахом антиукраїнської істерії і такими масштабами репресій проти українства, що це викликало обурення у всьому цивілізованому світі. Лише одне військове з'єднання – легіон Українських січових стрільців – воювало у цій війні під блакитно-жовтим національним прапором з вірою, що пролита його бійцями кров зміцнить фундамент майбутньої незалежної української держави. В ході війни все більше й більше українців, як членів українських національних партій, так і безпартійних громадян, переконувалися, що Російська і Австро-Угорська імперії жодним чином не враховують національних інтересів українців. В цих умовах національно-визвольний рух набував усе радикальніших форм.

Долучення українського населення до новітніх технологічних досягнень

Піднесення національно-визвольного руху було результатом тих важливих процесів, які викликала в українському суспільстві світова війна. Участь у воєнних діях мільйонів українських селян, мобілізованих до російської і австро-угорської армій, істотно змінила їх. Вони чи не вперше зіткнулися з новітніми досягненнями людської цивілізації. І хоча це була воєнна техніка, призначена для вбивства людей, вміння поводження з нею значно розширяло світогляд патріархального, забитого, малоосвіченого або неосвіченого взагалі селянства. Військова муштра, яку вони проходили, перш ніж піти в бій, а також участь в добре організованих операціях показали їм переваги організації і дисципліни. В ході війни частина українців, зокрема тих, що мали якусь освіту, одержали навички військового керівництва, стали офіцерами. Особливо багато вихідців із сільського середовища вступили до офіцерських училищ і стали молодшими командирами в 1915–1916 рр., коли після поразок початкового періоду війни велика частина кадрових офіцерів загинула або перебувала в госпіталях.

Зростання національної свідомості

Характерно, що процес долучення українців до досягнень цивілізації відбувався одночасно із зростанням їхньої національної свідомості. Цьому знов-таки сприяла війна. Багато українських селян, особливо наддніпрянських, йдучи в бій під заклики «За віру, царя і вітчизну!», слабо уявляли собі, що є тією вітчизною, за яку їм доведеться проливати кров, а може і вмирати. На питання «хто ви?» вони відповідали «православні» або «полтавці» чи «чернігівці» (чи якимось інакше, у залежності від регіону, де жили перед мобілізацією). Надзвичайно рідко говорили «українці», ніколи «поляки» чи «росіяни». Але потрапивши в багатонаціональні за своїм складом військові з'єднання, спілкуючись щоденно з представниками інших національностей, вони швидко усвідомлювали свою етнічну приналежність. Особливо, коли у відносинах представників різних національностей з'являлося глузування чи відверта ворожнеча на національному ґрунті. У російській і австро-угорській арміях такі випадки були звичайним явищем.

Усвідомленню українськими солдатами себе як представників окремої нації сприяло їхнє спілкування з населенням завойованих територій, зокрема західноукраїнських, де люди розмовляли зрозумілою для них мовою, співали однакових з ними пісень. На початку Першої світової війни в Наддніпрянській Україні різко збільшилася кількість українських книжок, які продавали або передавали з рук у руки. Ці книжки надходили

з окупованої Галичини й Буковини. В перші дні окупації Львова один із його мешканців спостерігав картину, коли біля книжкового магазину Наукового товариства ім. Тараса Шевченка утворилася черга кіннотників російської армії, українців за походженням. Солдати купували «Кобзар». «Того дня, – свідчить цей очевидець, – книгарня випродала весь наклад Шевченкового «Кобзаря». Але наступного дня російські власті книгарню закрили, а книги конфіскували, що викликало негативну реакцію не лише львів'ян, але й частини українців – солдатів російської армії.

Таким чином, війна спричинила наслідки, прямо протилежні тим, на які сподівалися воюючі держави. Замість зміцнення їхньої імперської могутності, посилення контролю над народами залежних країн відбувалося протилежне. У ході війни ці держави, зокрема Російська й Австро-Угорська імперії, опинилися у стані гострої економічної і соціально-політичної кризи, а національно-визвольний рух поневолених народів піднявся на новий щабель розвитку. Незважаючи на великі людські й матеріальні втрати, Перша світова війна сприяла визріванню українського народу, перетворенню його на повноцінну націю, готову до створення власної держави.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які найголовніші загальнонаціональні завдання стояли перед українським народом на початку XX ст.?
2. Чи мали українці ресурси, необхідні для вирішення цих завдань? Які це ресурси?
3. Розкрий зміст терміна «українське питання».
4. Яке місце займала Україна в планах воюючих у Першій світовій війні сторін? Порівняй ці плани.
5. Охарактеризуй позиції політичних партій Наддніпрянщини щодо Росії та держав Троїстого союзу.
6. Яким було ставлення до воюючих сторін представників політичних партій і народу Західної України?
7. З якою метою був утворений легіон Українських січових стрільців і який бойовий шлях він пройшов?
8. У чому полягала трагедія українського народу в Першій світовій війні? Чи міг він уникнути цієї трагедії?
9. Чим була викликана погромницька антиукраїнська політика російської влади в Галичині наприкінці 1914 – на поч. 1915 р.?
10. Якими мотивами керувалася українська інтелігенція, беручи участь у діяльності громадських товариств і комітетів з допомоги жертвам війни?
11. Що викликало посилення українського національно-визвольного руху на Наддніпрянщині в роки Першої світової війни?
12. Які цілі ставив перед собою Союз визволення України і як він добивався цих цілей?
13. Охарактеризуй наростання економічної і політичної кризи в воюючих країнах. Що її спричинило?

14. Чим було викликане проголошення автономії Галичини і які наслідки воно мало для українського населення?
15. Як Перша світова війна вплинула на зростання національної свідомості українського народу? Які наслідки це мало?

ЗАПАМ'ЯТАЙ ЦІ ДАТИ

---

19 липня 1914 р. – початок Першої світової війни

30 липня 1914 р. – Симон Петлюра в журналі «Украинская жизнь» виступив із статтею «Війна і українці»

1 серпня 1914 р. – створення Головної Української Ради

4 серпня 1914 р. – створення Союзу визволення України (СВУ)

Серпень-вересень 1914 р. – Галицька битва

Серпень 1914 р. – згода австрійського уряду на створення легіону Українських січових стрільців (УСС)

Вересень 1914 р. – репресії російської окупаційної адміністрації в Галичині

9 березня 1915 р. – капітуляція австро-угорського гарнізону фортеці Перемишль

Квітень 1915 р. – виступ селянської бідноти в с. Нижня Сиріватка Сумського повіту

19 квітня 1916 р. – початок контрнаступу німецько-австрійських військ у Галичині

Травень-червень 1916 р. – «Брусилівський прорив»

5 листопада 1916 р. – Франц-Йосиф I проголошує автономію Галичини

ТЕМА 2 УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (1917 – ПОЧАТОК 1918 РОКУ)

§9. КРАХ САМОДЕРЖАВНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

Згадай:

1. Що свідчило про наростання гострої кризи в Російській імперії в роки Першої світової війни? 2. У чому полягала суть «українського питання» і яке було до нього ставлення у Росії та Австро-Угорщині? 3. Чим характеризувалося посилення національного руху в Наддніпрянській Україні в 1915–1916 рр.?

Лютнева революція і Україна

У лютому 1917 р. у Росії перемогла демократична революція. Соціально-політична обстановка докорінно змінилася. Самодержавний лад був повалений. Влада в Російській державі перейшла до Тимчасового уряду – перехідного органу, утвореного за згодою між представниками Державної думи та есеро-меншовицькими керівниками виконкому Петроградської ради. Він зобов'язувався передати свої повноваження Установчим зборам, скликання яких передбачалось у найближчому майбутньому. Ці збори мали визначити форму державного ладу і прийняти Конституцію країни. Очолив уряд голова Всеросійського союзу земств і міст князь Г. Львов. До складу уряду ввійшли кадети, октябристи, есери, безпартійні. Міністром юстиції став трудовик О. Керенський.

У великих містах України про події в Петрограді стало відомо вже 27 лютого – 1 березня. За кілька днів звістка про повалення царату поширилася по всій Україні. У містах і селах відбувалися багатотисячні мітинги й демонстрації, учасники яких вітали революцію в Петрограді й вимагали ліквідації в Україні старої адміністрації. Більшість представників царського режиму без опору передала свої повноваження новим властям.

Тимчасовий уряд вважав себе правонаступником царського уряду і прагнув зберегти контроль над усіма територіями імперії, у тому числі й над Україною. Як і в інших регіонах, тут він спирався на політично близькі йому елементи – членів губернських, міських і повітових управ, активістів місцевих організацій Земського союзу, Союзу міст, Воєнно-промислових комітетів тощо. Як правило, це були промисловці, землевласники й урядовці, переважно кадетської орієнтації. Вони створювали місцеві комітети, громадські ради, що розглядались як

Міліція ради робітничих депутатів на вулицях Києва. Березень, 1917 р.

представницькі органи місцевої влади. Виконавчу владу на місцях Тимчасовий уряд передавав своїм комісарам, якими стали голови губернських і повітових земських управ. Здебільшого це були місцеві поміщики. Вони й заступили царських урядовців.

Новий уряд ліквідував обмеження на об'єднання громадян у партії та громадські організації, дозволив видавати газети різних напрямів, вільно проводити мітинги та демонстрації. Проте на глибокі соціально-економічні перетворення не міг зважитись. Уряд відкладав їх до Всеросійських Установчих зборів. Ігнорувалося прагнення пригноблених народів до національного самовизначення.

Виникнення рад

Крім Тимчасового уряду та його місцевих органів, у період Лютневої революції виникли ради робітничих і солдатських депутатів. Абсолютну більшість місць у радах одержали партії меншовиків, есерів, бундівців, що відповідало реальному впливу цих партій серед населення на той час. Більшовиків у радах, особливо на початку весни 1917 р., було мало. Ради підтримувалися в основному представниками національних меншин в Україні. Склад рад визначав їхню політичну лінію, ставлення до головних питань

революції. Меншовики й есери підтримували Тимчасовий уряд та його політику, зокрема курс на продовження війни, погоджувалися з відкладенням до Установчих зборів інших важливих питань революції. Щодо рад, то вони вважали їх тимчасовими органами, які існуватимуть до утворення конституційних органів влади.

На перехідному етапі, тобто до Установчих зборів, ради зобов'язані були служити гарантом успішного демократичного розвитку, збереження і поглиблення завоювань Лютневої революції. На практиці це нерідко призводило до втручання рад у владні повноваження Тимчасового уряду й дезорганізації суспільного життя. Вже наказ №1 Петроградської ради, виданий 1 березня, передбачав обрання у військових частинах рад і солдатських комітетів, які брали на себе контроль над військами, залишаючи за офіцерами лише командування в бойових операціях. Цей наказ підривав дисципліну, сприяв розкладу армії.

Українські політичні партії в 1917 р.

Після Лютневої революції розгорнулася легальна політична діяльність українських національних партій. Наймасовішою з них була Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), членів якої називали українськими есерами. Визначним лідером цієї партії був М. Грушевський, що перейшов до УПСР від українських лібералів. Серед інших відомих діячів цієї партії виділялися В. Голубович, М. Ковалевський, О. Севрюк, П. Христюк та ін. Есери виступали за глибокі аграрні перетворення в інтересах селянства, ліквідацію поміщицького землеволодіння. У галузі національно-державних відносин обстоювали автономію України у складі Російської держави.

Другою за чисельністю і впливом політичною партією була Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), яку ще називали партією українських есдеків. Її керівниками були В. Винниченко, І. Мазепа, С. Петлюра, М. Порш та ін. УСДРП виступала за демократичний розвиток України з соціалістичною перспективою, за її автономію у складі федеративної Росії.

Частина українського суспільства ліберально-демократичного спрямування об'єдналася в Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ), або партію есефів. З соціалізмом ця партія не мала нічого спільного, а її назва була прийнята з тактичних міркувань. Есефи виступали за глибоке реформування народного господарства й аграрну реформу при збереженні приватної власності, за парламентську республіку. З Росією Україна мала будувати відносини на федеративних засадах. УПСФ була нечисленною партією, але у її складі були такі авторитетні

діячі українського національно-визвольного руху, як А. Ніковський, Д. Дорошенко, І. Феценко-Чопівський, С. Єфремов, О. Лотоцький, С. Шелухин та ін.

Заможніші верстви (українські поміщики, багатоземельне селянство тощо) схилилися до консервативної політичної течії, яку представляла Українська демократично-хліборобська партія (УДХП). На чолі УДХП стояли брати Сергій і Володимир Шемети та В. Липинський. УДХП спиралася на традиційні цінності українського суспільства – приватну власність і хуторянське селянське господарство. Демократи-хлібороби не обмежувалися автономією України і були схильні визнати необхідність її незалежності. Щодо цього вони зближались з відкрито самостійницькою Українською народною партією (брати О. та А. Макаренки, І. Липа, О. Андрієвський, І. Луценко), яка відновила свою діяльність після Лютневої революції.

Крім українських національних партій, в Україні діяли загальноросійські партії: конституційні демократи (кадети), соціалісти-революціонери (есери), соціал-демократи (більшовики і меншовики) та ін. Ця строката політична палітра доповнювалася філіями загальноросійських єврейських, польських та інших партій національних меншин.

Політичні партії були одним з важливих чинників революційного розвитку 1917 р.

Політичний курс більшовиків в Україні

Більшовицька партія належала до загальноросійських партій, керівні органи яких були в столиці Росії – Петрограді. Звіди надходили всі настанови й інструкції місцевим організаціям більшовиків в Україні. Їхні чисельність і вплив навесні 1917 р. були незначними. До того ж чіткої і зрозумілої позиції, власних відповідей на питання революції вони до квітня 1917 р. (повернення В. Леніна з еміграції) не мали. Обстановка почала змінюватися після VII (квітневої) Всеросійської конференції більшовиків, що ухвалила рішення, в основу яких було покладено Квітневі тези – доповідь «Про завдання пролетаріату в даній революції», з якою В. Ленін виступив 4 квітня 1917 р.

«Жодної підтримки Тимчасовому уряду», – так сформулював лідер більшовиків ставлення його партії до нової влади. Майбутнє Росії він убачав у знищенні цієї влади, здійсненні соціалістичної революції та встановленні «диктатури пролетаріату». Ця теза була несподіваною не лише для меншовиків і представників інших соціалістичних партій, а й для багатьох більшовиків. Вони вважали, що у відсталій Росії про соціалізм говорити рано, що спроба його введення неминуче спричиниться до знищення демократії, жорсткого диктату меншості над

більшістю. Не було це секретом і для В. Леніна. Однак російську революцію він розглядав як початок загальноєвропейської революції, а отже, вважав соціалізм у відсталій Росії, котра обіпреться на щедру допомогу розвинутого Заходу, цілком реальним. Таким чином, майбутнє країни ставилося в залежність від подій у світі. В політиці такі підходи є авантюристичними.

Найбільш вдалою формою влади, яку легко можна було перетворити на «диктатуру пролетаріату», за Леніним, були ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. Він кинув у маси гасло «Вся влада радам!» і обіцяв кожному робітникові, солдату, селянину участь у державних справах. Насправді єдиновладдя рад створює ідеальні умови для необмеженої диктатури однієї партії, тієї, яка візьме контроль над радами. На роль саме такої партії претендували більшовики. Вони сподівалися швидко витіснити меншовиків та есерів із рад, завоювати в них більшість. Курс на єдиновладдя рад суперечив накопиченому досвіду людства, яке в процесі суспільного розвитку виробило принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову як необхідну передумову демократії. Відмовляючись від цього принципу, більшовики відмовлялися від демократії, вступали в конфлікт із більшістю населення і підштовхували Росію до громадянської війни.

VII Всеросійська конференція більшовиків торкнулася національного питання. Вона підтвердила програмне положення більшовиків про право націй на самовизначення. Але, як і раніше, революційно доцільним більшовики вважали не відокремлення, а створення єдиної соціалістичної республіки. Поряд з тим конференція, переважно з тактичних міркувань, відкинула пропозицію керівника більшовиків Києва Г. Пятакова взагалі відмовитися від визнання права націй на самовизначення.

Точку зору Г. Пятакова поділяла тоді більшість членів РСДРП в Україні. Не останню роль у цьому відіграла й та обставина, що серед робітників України, як і серед членів більшовицької партії, чисельно переважали не українці, а росіяни, євреї, представники інших національностей, котрі не поділяли визвольних прагнень українського народу. «Основа пролетарської маси просто не розуміла, причому тут національні питання, навіщо здалась якась Україна... Політичні керівники її теж цього не розуміли, хоча і повторювали програмне гасло про самовизначення націй», – визнавав на початку 20-х років В. Затонський. Після тривалих дискусій «Квітневі тези» В. Леніна були підтримані більшовицькими організаціями в Україні.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які події знаменували собою крах самодержавства в Росії?
2. Охарактеризуй повноваження Тимчасового уряду і рад після Лютневої революції.
3. Назви основні українські національні партії, які діяли в 1917 р., охарактеризуй їхні програми.
4. Які загальноросійські партії діяли в Україні?
5. Проаналізуй політичний курс більшовиків в Україні.
6. У чому суть програми РСДРП(б) з національного питання?

ДОКУМЕНТИ

1. З резолюції конференції Української соціал-демократичної робітничої партії 4 квітня 1917 р.

Конференція Української соціал-демократичної робітничої партії з усією непохитною рішучістю висуває давнє домагання партії – автономію України як першу невідкладну, пекуучу задачу сучасного моменту українського пролетаріату та всієї України.

Винниченко В. Відродження нації. – Відень; Київ, 1920. – Ч. I. – С. 45.

2. З праці В. Леніна «О задачах пролетариата в данной революции»

1. ...Доказывать, что кончить войну истинно демократическим, не насильническим, миром нельзя без свержения капитала. Организация самой широкой пропаганды этого взгляда в действующей армии. Братанье.

2. Своеобразие текущего момента в России состоит в переходе от первого этапа революции, давшего власть буржуазии... – ко второму ее этапу, который должен дать власть в руки пролетариата и беднейших слоев крестьянства.

3. Никакой поддержки Временному правительству, разъяснения полной лживости всех его обещаний...

4. ...Разъяснение массам, что С. Р. Д. [Совет рабочих депутатов. – Ф. Т.] есть единственно возможная форма революционного правительства...

5. Не парламентская республика, – возвращение к ней от С. Р. Д. было бы шагом назад, – а республика Советов рабочих, батрацких и крестьянских депутатов по всей стране, снизу доверху.

6. В аграрной программе перенесение центра тяжести на Советы батрацких депутатов.

Конфискация всех помещичьих земель.

Национализация всех земель в стране, распоряжение землею местными Советами батрацких депутатов... Создание из каждого крупного имения (в размере около 100 дес. до 300 по местным и прочим условиям и по определению местных учреждений) образцового хозяйства под контролем батрацких депутатов и на общественный счет.

Ленин В. Полное собрание сочинений. – Т. 31. – С. 114.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ № 1.

Порівняйте ставлення УСДРП до питання самовизначення України зі ставленням до цього питання російських більшовиків.

2. Документ № 2.

а) Виходячи з наведених положень, визнач, у чому полягала головна ідея Квітневих тез В. Леніна?

б) Чи можна було за конкретних умов 1917 р. добитися мирного переходу до соціалістичної революції в Росії?

в) Наскільки переконливою ти вважаєш тезу В. Леніна, що парламентська республіка була б для Росії «кроком назад»?

г) У чому полягала аграрна програма більшовицької партії? Чому в тезах не йшлося про необхідність розподілу поміщицьких земель серед селян?

§10. ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Згадай:

1. Які політичні партії діяли в Україні після повалення самодержавства? 2. Яким було ставлення цих партій до майбутнього України?

Початок Української національно- демократичної революції

Питання державного самовизначення України з перших днів Лютневої революції опинилося в центрі боротьби різних політичних сил. Але ні кадети, які переважали в Тимчасовому уряді, його місцевих органах, ні меншовики та есери, котрі очолювали ради, не мали чіткої і зрозумілої програми розв'язання національного питання. Вони погоджувалися на самовизначення Фінляндії і Польщі, але відмовляли в цьому Україні. За Україною вони визнавали лише право на національно-культурну автономію. На практиці це означало право на українізацію сільських шкіл. Свого часу до такої «автономії» схилялися навіть помірковані кола царської бюрократії.

На цій підставі між українськими політичними партіями і громадськими організаціями, з одного боку, та загальноросійськими партіями і громадськими об'єднаннями, які діяли в Україні й стояли на позиціях збереження централізованої держави, – з іншого, виникли глибокі суперечності. Російські демократи вважали, що вибух національних пристрастей послабить єдиний демократичний фронт, спричинить активізацію сил реакції. До того ж вони не вірили в можливість національного відродження в Україні після століть русифікації, жорстоких переслідувань української культури, мови, друкованого слова.

Маніфестація на Софійському майдані в Києві. 1917 р.

Але вже перші післялютневі тижні продемонстрували прагнення українського народу до свободи. 12 березня в Петрограді відбулася демонстрація українців, яка справила великий вплив на російську громадськість. «Українське питання є тепер одним з найважливіших питань, що стоять перед російською демократією», – констатувала 16 березня 1917 р. столична кадетська газета «Речь». Грандіозна національна демонстрація, в якій взяли участь до 100 тис. солдатів, робітників, службовців, представників студентства й учнівської молоді, відбулася 19 березня у Києві. Над колонами демонстрантів майоріли сотні блакитно-жовтих національних прапорів. Маніфестація закінчилася мітингом на Софійському майдані. Мітинг освятили представники православного духовенства. Нічого подібного Київ ще не бачив. Багатотисячні українські маніфестації відбулися в Катеринославі, Одесі, Харкові, Полтаві, Чернігові й багатьох інших великих містах України. На транспарантах, які несли учасники демонстрацій, переважали гасла з вимогою автономії України: «Автономію Україні!», «Хай живе федеративна республіка!», «Вільна Україна у вільній Росії!». Разом з тим лунали рішучіші гасла, які вимагали самостійної України: «Хай живе самостійна Україна!», «Самостійна Україна з гетьманом на чолі!».

Масовий характер національно-визвольного руху, участь у ньому різних соціальних верств, об'єднаних прагненням позбутись імперської залежності, відновити українську державність, утвердити демократичний лад, свідчили про його переростання в національно-демократичну революцію.

Але з перших днів революції серед учасників визвольного руху виникли суперечності щодо оцінки майбутнього України. Одні бачили це майбутнє у складі перебудованої на федеративних засадах Росії, до якої Україна ввійде автономною частиною, інші розраховували на здобуття Україною повної самостійності.

Утворення Української Центральної Ради

З перших днів національно-демократичної революції відбувалося згуртування національних сил, і це привело до виникнення загальноукраїнського громадсько-політичного центру, покликаного очолити масовий народний рух, – Української Центральної Ради. З ініціативою її утворення виступили водночас українські самостійники і тупівці.

У Києві самостійників на той час очолював М. Міхновський – палкий прихильник ідеї незалежності України. Ще у 1900 р. він виступив з промовою «Самостійна Україна», яка була опублікована і стала одним з найвизначніших документів українського визвольного руху. М. Міхновський заснував Українську народну партію (УНП), головною програмною настановою якої була незалежність України. Під час Першої світової війни Міхновський був мобілізований до царської армії і як юрист служив у чині поручика в Київському окружному суді. З початком революції він поринув у вир політичного життя.

3 березня 1917 р. самостійники оголосили про організацію Української Центральної Ради, що мала перетворитися на орган тимчасового державного правління незалежної України. З часом Рада повинна була скликати український парламент і сформувати звітний перед ним уряд.

Паралельно із самостійниками власний національний центр започаткувало Товариство українських поступовців (ТУП). Політичним ідеалом Товариства українських поступовців була автономна Україна у складі перебудованої на федеративних засадах Російської держави. На співпрацю з поступовцями погодилися й українські соціалісти.

Так утворилися два керівних осередки українського руху: радикальний і поміркований. Прагнучи уникнути розколу в національному русі, керівники обох організацій 4 березня погодились на створення об'єднаного органу, що дістав назву Українська Центральна Рада. Самостійники пішли на об'єднання з автономістами-федералістами, бо сподівалися, що розвиток революції швидко приведе їх до визнання незалежності України.

Але ці сподівання збулися не скоро.

**Автономія
України – мета
діяльності
Центральної
Ради**

До Центральної Ради увійшли представники всіх українських національних партій – Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), Української народної партії (УНП), дрібних партій і громадсько-політичних груп. Очолив Центральну Раду видатний український історик, активний діяч національного руху М. Грушевський. Важливу роль в її діяльності відіграли В. Винниченко, С. Єфремов, Б. Мартос, С. Петлюра, І. Стещенко, П. Христюк та інші.

Членами Центральної Ради стали майже всі відомі українські письменники, історики, юристи, діячі кооперації, інші представники інтелектуальної еліти. Більшість із них була автономістами-федералістами.

Діяльність Ради була зосереджена, головним чином, на вирішенні національного питання, досягненні автономії України. Партії, які входили до Ради, певний час свідомо ухилялися від обговорення гострих соціально-економічних питань, підхід до яких у них значно різнився. В. Винниченко, керівник однієї з найвпливовіших у Центральній Раді Української соціал-демократичної робітничої партії, писав пізніше: «Ми боялись, що не досить зміцнена, усталена національна єдність може схитнутись, розбитись через незгоду в сфері соціального будівництва». Це з часом послаблювало вплив Центральної Ради на трудящі верстви українського населення, які, підтримуючи гасла національного визволення, сподівалися на поліпшення матеріального становища, аграрну реформу, вирішення інших соціально-економічних проблем.

Резиденцією Центральної Ради був Педагогічний музей у Києві (тепер республіканський Будинок учителя). На місцях створювалися губернські, повітові й міські національні ради. Вони організовували видання газет і брошур українською мовою, засновували культурно-освітні організації – «Просвіти», клуби, народні будинки, бібліотеки, читальні, драматичні гуртки, народні театри, хорові колективи тощо.

**Склад і статус
Української
Центральної
Ради**

Розпочавши свою діяльність із нечисленної групи відомих діячів українського національно-визвольного руху, Українська Центральна Рада з часом перетворилася на справжній керівний осередок національно-демократичної революції, своєрідний український парламент. Визначальною подією в

М. Грушевський –
Голова Української
Центральної Ради

становленні Центральної Ради був Всеукраїнський Національний конгрес, котрий зібрав 6–8 квітня близько 1 тис. делегатів від українських національних партій, громадських організацій і об'єднань. Зі складу Конгресу було обрано нову Центральну Раду в кількості 115 членів. З цього моменту Рада ставала представницьким органом українського народу, його речником. Вплив Центральної Ради значно переважав вплив Рад робітничих і солдатських депутатів, які орієнтувалися, головним чином, на частину міського населення і неукраїнізовані підрозділи армії. Повний склад Ради восени 1917 р. становив 822 члени. Формувалася вона за рахунок громадських організацій, політичних партій, територіальних представництв тощо. Центральна Рада об'єднала більшість громадських установ, товариств і організацій, які діяли в Україні з дореволюційних часів. За цим об'єднанням стояла більшість народу України. Це давало Українській Центральній Раді всі законні підстави виступати в ролі загальнонаціонального представницького органу.

Формування української армії

Національне піднесення в Україні навесні 1917 р. охопило й солдатські маси. В їхньому середовищі зростало прагнення до створення національних військових частин. Воно гостро посилювалося після того, як Тимчасовий уряд, дотримуючись імперського принципу «розділяй і владарюй», дозволив полякам формувати свої легіони в Україні, відмовивши в цьому українцям. У відповідь солдати-українці почали самочинну організацію національних частин.

Ініціатива утворення українських військових частин належить самостійникам. Їм так і не вдалося надати діяльності Центральної Ради самостійницького спрямування, бо вплив автономістів був переважаючим. За цих умов прихильники швидкого створення незалежної Української держави звернулися до солдатів-українців. Виходячи з того, що без національної армії не може бути державності, самостійники приділяли особливу увагу роботі в армії. У цій діяльності вони спиралися здебільшого на молодих офіцерів, вихідців з українського села – у недавньому минулому вчителів, земських службовців, семінаристів та інших представників національної інтелігенції, які з початком війни були мобілізовані до царської армії. Перша українізована військова частина сформувалася в тилу в середині квітня. На київському етапному пункті зібралося близько 3 тис. солдатів-українців, які вирішили не розчинятися в багатонаціональних військових формуваннях, а йти на фронт у складі українського полку, що дістав ім'я Богдана Хмельницького. Організацією полку імені Богдана Хмельницького

займалася група офіцерів – «Український військовий клуб імені Павла Полуботка», очолюваний самостійником М. Міхновським. Він був палким прихильником утворення української національної армії і прагнув максимально прискорити цей процес.

Саме цього побоювалася Українська Центральна Рада, уникаючи конфлікту з Тимчасовим урядом і сподіваючись одержати з його рук автономію «цілком законно».

Намагаючись перехопити у самостійників ініціативу, лідери Центральної Ради М. Грушевський і В. Винниченко погодилися на скликання 5–8 травня з'їзду представників усіх військових організацій, товариств і військових частин українського складу з фронту і тилу, який увійшов у історію як І Всеукраїнський військовий з'їзд. З'їзд закликав до «негайної українізації армії», для чого запропонував створити Генеральний український військовий комітет, який би працював у контакті з російським Генеральним штабом. С. Петлюра, рекомендований М. Грушевським і В. Винниченком, очолив Військовий комітет. Він був членом УСДРП і дотримувався тоді автономістських поглядів. Саме цього прагнуло керівництво Української Центральної Ради, ізолюючи українських солдатів від самостійників. М. Міхновський був обраний до складу Генерального українського військового комітету одним із 18 членів.

Водночас із українізацією армії розгорнулася українізація флоту, який на Чорному морі на 75% комплектувався із жителів України. В березні 1917 р. в Севастополі була утворена Чорноморська рада. У квітні майже на всіх кораблях Чорноморського флоту існували свої українські корабельні ради.

Прагнення до організації українських частин як запоруки успішного розвитку національної революції, збереження спокою в умовах наростання анархії проявилось в утворенні місцевої самооборони, яка ґрунтувалася на традиціях давнини й дістала назву Вільне козацтво. Перші підрозділи Вільного козацтва з'явилися на Звенигородщині (Київщина) вже навесні 1917 р. У квітні в Звенигороді відбувся повітовий з'їзд Вільного козацтва. Поступово вільнокозацький рух поширюється по всій Київщині, на Лівобережжі, Волині, Запорозжжі. В своїх постановках з'їзди Вільного козацтва зобов'язувалися «бути на варті волі та спокою в Україні».

Отже, провідною тенденцією розвитку України після краху російського самодержавства був стрімкий злет національно-визвольного руху, який переріс у національно-демократичну революцію. Політичні сили, що виступали за Тимчасовий уряд, есєро-меншовицькі ради, а також більшовики широкої і стійкої підтримки у населення України не мали.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Доведи, що події 1917 р. в Україні мали характер національно-демократичної революції.
2. Як ти вважаєш, чому не було єдності політичних партій і течій у національно-визвольному русі України? Обґрунтуй свою думку.
3. Роз'ясни обставини та мету створення Української Центральної Ради. Розкажи про її видатних діячів.
4. Поясни різницю в ставленні до воєнного питання керівників Центральної Ради і самостійників.
5. Охарактеризуй статус Української Центральної Ради.
6. Поясни значення історичних термінів: «національно-демократична революція», «Українська Центральна Рада», «Тимчасовий уряд», «Установчі збори».
7. Почни складати хронологічну таблицю революційних подій.

№	Дата	Подія	Зміст
---	------	-------	-------

ДОКУМЕНТИ

1. З телеграми членів Української Центральної Ради міністру юстиції О. Керенському

Вам, який з трибуни Державної Думи проголосив гасло автономної України, доручаємо захист справедливих вимог українського народу і його демократичної інтелігенції.

За дорученням товариства українських поступовців (ТУП) Єфремов, Матушевський, Чикаленко.

Киевская мысль. – 1917. – 6 марта.

2. З відозви Центральної Ради «До українського народу»

Народе український!

Впали вікові пута. Прийшла воля всьому пригніченому народові, всім поневоленим націям Росії. Настав час і твоєї волі й пробудження до нового, вільного, творчого життя після більш як 200-літнього сну.

Уперше, Український тридцятимільйонний народе, Ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити, як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш собі сам кращу долю кувати.

...Ми закликаємо спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які Тобі природно належать і які Ти повинен мати, Великий Народе, сам хазяїн на Українській землі...

Народе Український! Селяни, робітники, солдати, громадяни, духовенство і вся українська інтелігенція! Додержуйтесь спокою, не дозволяйте собі ніяких вчинків, що руйнують лад у житті, але разом, щиро і уперто беріться до роботи: до гуртування в політичні товариства, культурні і економічні спілки, складайте гроші на Український Національний Фонд і вибирайте своїх Українських людей на всі місця...

Організуйтеся!

Українська Центральна Рада

9(22) березня 1917 р.

Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1932. – Т.1. Доба Центральної Ради. – С.43.

3. З передової статті чорносотенної газети «Киевлянин»

Стремление к культурно-национальному определению вполне естественное для каждого народа и ему не следует препятствовать, но эта задача безусловно осуществима и без автономии, исключительно в условиях образования широкого самоуправления, отвечающего местным краевым признакам.

Киевлянин. – 1917. – 12 апреля.

4. З промови П. Мілюкова на VII з'їзді Партії народної свободи (кадетської) 10–11 травня 1917 р.

Партия народной свободы для настоящего момента не считает правильным разрешение национального вопроса в направлении создания национально-территориальной автономии.

Речь (Петроград). – 1917. – 12 мая.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Виходячи з тексту наведених вище документів, з'ясуй головне питання політичного розвитку України після Лютневої революції.

2. Які засоби для вирішення національного питання пропонувала Центральна Рада та інші організації і політичні партії?

3. Документ № 1.

Чим, на твою думку, була викликана телеграма лідерів ТУПу О. Керенському: впевненістю в підтримці міністром автономії України; їхніми ілюзіями щодо Тимчасового уряду; прагненням підштовхнути уряд на виконання вимог українців? Чимось іще, а може, певною комбінацією цих міркувань?

4. Документ № 2.

Яким уявляється майбутнє у відозві Центральної Ради до українського народу? Чому, на твій погляд, тут чітко не вказано: автономія чи самостійність?

5. Документи № 3 і № 4.

Порівняй ставлення до питання самовизначення народів Росії чорносотенців і кадетів (реакціонерів і ліберальних демократів).

§11. ПРОГОЛОШЕННЯ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ

Згадай:

1. Коли була утворена Українська Центральна Рада і хто входив до її складу? 2. Якою була мета діяльності Центральної Ради?

Політичні партії в боротьбі за вплив на населення

Розвиток подій в Україні після краху самодержавства залежав від того, за якою політичною силою підуть мільйони. Усвідомлюючи це, всі політичні партії та організації розгорнули вперту боротьбу за вплив на населення.

Найбільший вплив у суспільстві мали українські соціалістичні партії – есерівська (УПСР) і соціал-демократична

(УСДРП). Вони висували гасла, які мали загальну підтримку населення: автономія України, аграрна реформа, загальна демократизація суспільного життя. Ці гасла переважали на численних мітингах, демонстраціях, з'їздах військових, селян, робітників, різних категорій інтелігенції, які відбулися навесні – влітку 1917 р.

Кадети, головна урядова партія, у березні 1917 р. проголосили своєю програмною метою «демократичну і парламентську республіку». Вони обіцяли соціально-економічні реформи, свободу національно-культурного життя. Усе це, на їхню думку, мало послабити політичну напруженість у суспільстві, сприяти згуртуванню реформістських сил і врешті-решт надати революційному процесу поміркованого характеру.

Але сталося по-іншому. В Україні, на території якої відбувалися воєнні дії, знецінювалися гроші, розладнувалось економічне життя, поширювалося безробіття, наростали продовольчі труднощі. За таких умов вплив кадетської партії зменшувався. Все негативне, що відбувалося в країні, пов'язували з її діяльністю.

З цього прагнули скористатися більшовики. Спекулюючи на настроях змученого війною народу, вони обіцяли здійснення радикальних політичних реформ, які принесуть солдатам – мир, робітникам – заводи і фабрики, селянам – землю, народам – вирішення національного питання. А для цього закликали до ліквідації Тимчасового уряду і переходу всієї повноти влади до рад робітничих, селянських і солдатських депутатів.

Число рад зростало, особливо на Донбасі. Тут у червні 1917 р. діяло 180 рад, або 70% загальної їхньої кількості в Україні. Саме на Донбасі, а також у Катеринославі, Харкові, Одесі вплив більшовиків був найпомітнішим. В інших районах України їхня політична вага у перші місяці революції була незначною.

Але мало хто з прихильників більшовиків ставив перед собою питання: що, власне, криється за їхніми гаслами? Чого, наприклад, вартий мир на фронті, якщо для його досягнення слід розпочати громадянську війну в тилу? Як можна задовольнити прагнення селян, якщо відмовитися від поділу земель поміщиків, а на місці маєтків побудувати великі державні й колективні господарства, про що більшовики відкрито писали в першій програмі своєї партії, в Квітневих тезах та інших документах? Що означає гасло «Фабрики – робітникам!», коли прагнення робітників до колективної власності більшовики затаврували як анархо-синдикалізм? Нарешті, що залишається від гасла про «право націй на відокремлення», якщо його реалізація пов'язується з революційною доцільністю, яку визначає верхівка більшовицької партії? Всі ці питання висунулися на перший план пізніше, коли більшовики захопили владу.

Доля революції значною мірою залежала від позиції армії і флоту. Територією України проходили Південно-Західний і Румунський фронти, у складі яких було близько 3250 тис. солдатів і офіцерів. До 40 тис. моряків мав у своєму складі Чорноморський флот. Як і в цілому в суспільстві, значно вищий, ніж більшовики, авторитет у армії та на флоті мали есери, меншовики, представники українських національних партій. Лише декілька військових частин, в основному тилкових, улітку 1917 р. перебувало під впливом більшовиків. На початку червня 1917 р. відбувся II Всеукраїнський військовий з'їзд, що зібрав понад 2000 делегатів, які представляли майже 1,8 млн солдатів і офіцерів фронту та тилкових частин. Це була величезна сила, здатна вирішально вплинути на перебіг подій в Україні.

Серед українського селянства незаперечний авторитет мали члени Української партії соціалістів-революціонерів і частково російських есерів. Обидві есерівські партії виступали за ліквідацію поміщицького землеволодіння і передачу землі в користування селянам, але прагнули зробити це законними методами.

Перший універсал Центральної Ради і автономія України

Весна – початок літа 1917 р. ознаменувалися поглибленням української революції. Тимчасовий уряд і політичні кола, які стояли за ним, не були зацікавлені у вирішенні національного питання. Не мали такої зацікавленості ні меншовики, ні російські есери, котрі очолювали ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Що ж до більшовиків, то вони підтримували національний рух лише настільки, наскільки він був спрямований проти Тимчасового уряду і розхитував його владу. Але більшовики не поділяли кінцевої мети цього руху – федеративної перебудови Росії і створення в її складі Української демократичної республіки. Більшовики продовжували обстоювати ідею унітарної соціалістичної республіки. За цих обставин Центральна Рада та її периферійні органи виступали як альтернативна сила щодо Тимчасового уряду та всіх, хто його підтримував.

Важливим етапом розвитку національної революції був Всеукраїнський національний конгрес (6–8 квітня 1917 р). Делегати доручили Центральній Раді добиватися від Тимчасового уряду автономії України.

16 травня 1917 р. Рада відрядила до Петрограда делегацію, очолювану одним із її керівників В. Винниченком. Делегація вручила Тимчасовому уряду вимогу погодитися на проголошення автономії України у складі федеративної Росії. Однак ця вимога була відкинута.

Періодичні видання
Української Центральної
Ради. 1917–початок 1918 р.

Такий крок дістав цілковиту підтримку і кадетів, і російських меншовиків та есерів, зокрема їхніх місцевих організацій в Україні.

Шовіністична політика Тимчасового уряду викликала обурення серед солдатів. Делегати II Всеукраїнського військового з'їзду зібралися на Софійському майдані на молебень і записяглися не повертатися до своїх частин без визнання автономії України.

Центральна Рада 10 червня схвалила й урочисто проголосила на Всеукраїнському Військовому з'їзді Універсал «До українського народу на Україні й поза Україною сущого», названий пізніше Першим універсалом. Універсал проголошував автономію України й закликав народ

до організації нового політичного ладу в Україні. Об'єднання з новою Росією мало відбутися на федеративних засадах. Кожне село, волость, повітова й земська управи мали встановити зв'язки з Радою. Оголошувалося про відмову передавати податок до центральної казни і запровадження одноразового податку на «рідну справу». Українські організації повинні були об'єднати зусилля з демократично обраними організаціями інших національностей.

«Уся свідома й напівсвідома Україна за тих днів стала на коліна й молитовно, в захваті визволення, в запалі смілості, в високій, піднесеній готовності до боротьби, до творчості заспівала «Ще не вмерли України, і слава, і воля», – так характеризував реакцію народу на проголошення Універсалу В. Винниченко.

Утворення Генерального Секретаріату

Через кілька днів, 15 червня, був створений уряд – Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради на чолі з видатним українським письменником, громадським діячем, членом УСДРП В. Винниченком. Генеральним писарем став П. Христюк (УПСР), секретарем військових справ – С. Петлюра (УСДРП), секретарем міжнаціональних справ – С. Єфремов (УПСФ). Інші секретарства очолили також відомі діячі українського національно-визвольного руху: Х. Барановський (кооператор), Б. Мартос (УСДРП), В. Садовський (УСДРП), І. Стешенко (незалежний соціал-демократ), М. Стасюк (УПСР).

Генеральний Секретаріат – перший український уряд.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Склади таблицю

«Політичні партії в Україні, лютий–жовтень 1917 р.»:

№	Назва партії	Мета діяльності	Соціальна база	Засоби боротьби
---	--------------	-----------------	----------------	-----------------

2. Під впливом яких подій і обставин Центральна Рада прийняла Перший універсал?

3. У чому полягає історичне значення I Універсалу Центральної Ради?

4. Що говорилося в Універсалі про майбутні відносини України з Росією?

5. Як був сприйнятий Універсал народом України?

6. Хто входив до складу першого уряду автономної України – Генерального Секретаріату Центральної Ради?

ДОКУМЕНТИ

1. Витяг з резолюції II Всеукраїнського Військового з'їзду
Другий Військовий з'їзд постановляє:

Пропонувати своєму найвищому представницькому органу – Українській Центральній Раді – в цій справі [здобутті автономії. – Ф. Т.] до Російського уряду більше не звертатися й негайно приступати до твердої організації краю в згоді з національними інтересами...

Підтримуючи постанову 1-го Всеукраїнського Військового з'їзду про організацію війська, з'їзд доручає Українському Генеральному Комісаріату якнайскоріше розробити детальний план українізації війська й ужити всіх засобів для негайного проведення його в життя.

Винниченко В. Відродження нації. – Київ: Відень, 1920. – Ч. I. – С. 202–203.

2. 3 Першого універсалу Української Центральної Ради «До українського народу на Україні й поза Україною сущого»

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду! Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української землі.

...Хай Україна буде вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючись з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдським, рівним, прямим і тайним голосуванням ВСЕНАРОДНІ УКРАЇНСЬКІ ЗБОРИ (Сейм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші УКРАЇНСЬКІ ЗБОРИ.

Ті ж закони, що мають лад давати на всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

...Ми гадали, що Центральне Російське Правительство протягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі. Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одіпхнуло простягнену руку українського народу...

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо сей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя.

Ухвалено:

Київ, року 1917, місяця червня(іюня) числа 10.

Конституційні акти України. 1917–1920.

Невідомі конституції України. – Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. – С.58–60.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ № 1.

Чому II Всеукраїнський військовий з'їзд не звернувся до Тимчасового уряду з проханням погодитися на автономію України? Чому делегати з'їзду прагнули українізації армії?

2. Документ № 2.

Які положення Першого універсалу свідчать про автономний статус України як мету Центральної Ради?

§12. ДРУГИЙ УНІВЕРСАЛ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

Згадай:

1. Які сили сприяли проголошенню Центральною Радою I Універсалу? 2. Що головне в I Універсалі?

Другий універсал Центральної Ради

Тимчасовий уряд, консервативні кола Росії засудили Перший універсал Центральної Ради і навіть оголосили його проявом «сепаратизму», «злочином» і «німецькою інтригою». Есерово-меншовицькі «Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов» вважали рішення Центральної Ради про

автономію України «безглуздим вчинком». Більшовики спробували нажити на конфлікті уряду з Радою політичний капітал. Їхній лідер В. Ленін назвав вимоги про визнання Тимчасовим урядом автономії України «найскромнішими і найзаконнішими», а на I Всеросійському з'їзді Рад більшовики навіть запропонували засудити національну політику Тимчасового уряду як контрреволюційну й антидемократичну. Ці демагогічні заяви, однак, не підкріплювалися конкретними діями. Лідер київських більшовиків Г. П'ятаков звинувачував Центральну Раду в «українському шовінізмі».

Незважаючи на негативне ставлення до національного руху, Тимчасовий уряд змушений був шукати угоди з Центральною Радою. Його дії сковувала політична криза, яка спалахнула після багатолюдних антиурядових демонстрацій, що відбулися 18 червня в Петрограді та інших містах. Посилив громадське незадоволення і невдалий червневий наступ на Південно-Західному фронті. За місяць боїв російська армія втратила 150 тис. чоловік і залишила Галичину.

В умовах наростання загальної нестабільності уряд прагнув домогтися від Центральної Ради мінімальних поступок. 29 червня до Києва прибула делегація міністрів Тимчасового уряду у складі І. Церетелі, М. Некрасова, О. Керенського і М. Терещенка, які після напружених переговорів зобов'язалися забезпечити схвалення урядом Генерального Секретаріату як «найвищого крайового органу управління на Україні». Склад Секретаріату затверджувався урядом, а Центральна Рада поповнювалася представниками національних меншин в Україні, зокрема російськими кадетами, меншовиками, есерами. Вона зобов'язувалася відмовитися від самочинного введення автономії і погоджувалася чекати затвердження автономного устрою України Всеросійськими Установчими зборами. Тимчасовий уряд не відмовлявся від українізації військ, але за умови здійснення її під контролем російського командування і в межах, які воно буде вважати доцільними.

Підсумки компромісу були викладені в документі, що його Центральна Рада оформила як Другий універсал. Цей документ датовано 3 липня 1917 р.

Липнева політична криза в Росії

Другий універсал спричинив нову урядову кризу в Росії. На знак протесту проти поступок українцям троє міністрів-кадетів покинули уряд. Послідовні прихильники імперіалістичного курсу щодо України – кадети – не погоджувалися на визнання навіть обмеженої її автономії.

Урядова криза поклала початок загальній політичній кризі в Росії, викликаній поразками на фронті, погіршенням

продовольчого становища, загостренням міжпартійної боротьби. 4 липня 1917 р. під впливом більшовиків у Петрограді відбулася грандіозна півмільйонна демонстрація, яка почала переростати у збройне повстання проти Тимчасового уряду. Підтримавши з деяким запізненням повстання, лідери більшовиків сподівалися, що керівництво рад змушене буде оголосити про перехід влади до їхніх рук. Та цього не сталося. Уряду вдалося взяти ситуацію під контроль. Під час розгону демонстрації було відкрито вогонь і вбито десятки демонстрантів. Санкцію на застосування сили дав Центральний виконавчий комітет рад, друкований орган якого – газета «Известия» – розцінив виступ робітників і частини гарнізону столиці як наслідок «безвідповідальної більшовицької агітації». Урядові сили перейшли в наступ. Було видано розпорядження про арешт лідерів більшовиків.

У відповідь на атаку «зліва» меншовики й есери почали тісніше змикатися з ліберальними колами. Ради перестали бути органами, які раніше до певної міри протистояли Тимчасовому уряду і все частіше узгоджували з ним свою політику.

Збройний виступ самостійників

Якщо в Росії Другий універсал засудили кадети, то в Україні проти нього рішуче виступили самостійники. На початку липня, коли тривали переговори між Центральною Радою і керівництвом Тимчасового уряду, самостійники (члени Центральної Ради М. Шаповал, Л. Ган, І. Луценко, голова Братства самостійників В. Отамановський та ін.) здійснили відчайдушну спробу встановити контроль над Києвом і примусити Раду проголосити самостійність України. Виступ був підготовлений і спланований. Ударною силою повстання стали українізовані військові частини, розміщені в Києві. Їх мали підтримати в Одесі, Чернігові, Кременчуці, інших містах України.

Самостійники сподівалися на підтримку Центральної Ради. В ніч з 4 на 5 липня вони прийшли до її приміщення на чолі 5 тис. озброєних українських вояків, об'єднаних у Другий український полк ім. Павла Полуботка. Але позиція лідерів Ради залишалась незмінною. Це паралізувало волю керівників полуботківців: виступити проти Центральної Ради, яку вони вважали законною українською владою, вони не наважились.

Щодо Центральної Ради, то в питанні про необхідність придушення виступу самостійників її керівники не мали сумнівів. Військові частини, підпорядковані Тимчасовому уряду, придушили виступ.

Після поразки виступу полуботківців усіх керівників повстання ув'язнили або відправили на фронт. На Румунському фронті опинився тодішній лідер самостійників М. Міхновський.

Напередодні доленосних подій найпослідовніші прихильники незалежної України були нейтралізовані. Після стрімкого злету, який завершився прийняттям Першого універсалу і проголошенням автономії України, почався тимчасовий відступ. Його наслідком став Другий універсал Центральної Ради і розгром повстання самостійників. Але такий перебіг подій не був закономірним, бо не впливав із співвідношення політичних сил. Це співвідношення залишалося на користь українського національно-визвольного руху.

М. Міхновський – лідер київських самостійників

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чим було викликане прийняття Другого універсалу?
2. Розкрий зміст Другого універсалу.
3. Назви причини й наслідки липневої політичної кризи.
4. Поясни значення термінів: «універсал», «автономія», «федеративна республіка», «унітарна республіка», «Генеральний Секретаріат».
5. Почни складати таблицю «Етапи Української революції»:

Хронологічні рамки етапу	Основні події	Зміст дій і рішень
--------------------------	---------------	--------------------

ДОКУМЕНТИ

1. 3 оцінки Київським комітетом РСДРП(б) Першого універсалу Центральної Ради

Украинская Центральная Рада, являющаяся учреждением буржуазным, развивает в своем «универсале» буржуазно-национальные стремления, характерные для шовинистов всех наций.

Большевистские организации Украины. Март–ноябрь 1917 г. – К.: Політвидав України, 1968. – С.321–322.

2. 3 Другого універсалу Української Центральної Ради Громадяни землі Української!

...Временне правительство, стоючи на стороні завойованої народом волі, визнаючи за кожним народом право на самовизначення і відносячи остаточне встановлення форми його до Учредительного Зібрання, – простягає руку представникам Української демократії – Центральній Раді – і закликає в згоді з ним творити нове життя України на добро всій революційній Росії.

...Генеральний Секретаріат... буде представлений на затвердження Временного Правительства на Україні.

Вважаючи, що утворення краевого органу Временного Правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреби місцевої людності в можливих до Учредительного Зібрання межах, і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимося проти замірів самовільного здійснення автономії до Всеросійського Учредительного Собрания.

Що торкається комплектування військових частин, то для цього Центральна Рада матиме своїх представників при кабінеті Військового Міністра, при Генеральнім штабі і Верховному Головнокомандуючому, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частей виключно українцями, поскільки таке комплектування, по определенню Військового Міністра, буде являтися з технічного боку можливим без порушення боєздатності армії.

У Києві, 1917 р. липня 3-го дня.

Конституційні акти України. 1917–1920. – С. 61–62.

3. План дій 2-го Українського полку ім. П. Полуботка з 4 на 5 липня 1917 р.

Ми, українці-козаки, не хочемо мати свободи тільки на папері, або півсвободи. По проголошенні І Універсалу (ми ІІ Універсалу не визнаємо) ми приступаємо до заведення порядку на Україні. За для цього всіх росіян і ренегатів, які гальмують українську роботу, скидаємо з постів силою, не рахуючись з російським урядом. Визнаючи Центральну Раду за свій найвищий уряд, ми поки що виганяємо зрадників з України без її відома. Коли все опануємо силою, тоді цілком підпорядковуємося Центральній Раді. Тоді вона порядкуватиме у Києві і на всій Україні, як у своїх людей, котрі мусять усім керувати.

Мілюков П. История второй русской революции. – София, 1923. – Т. 1. – С. 80–81.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ №1.

Чим визначалося негативне ставлення Київського комітету РСДРП(б) до Першого універсалу Центральної Ради?

2. Порівняй зміст Першого і Другого універсалів Центральної Ради (документи № 1 і № 2). У чому полягав відступ Центральної Ради від умов Першого універсалу і в яких пунктах Другого універсалу він втілювався?

3. Документ № 3.

Охарактеризуй план виступу, складений керівництвом полку ім. П. Полуботка. Проаналізуй, які шанси на успіх мав виступ полуботківців за умови підтримки його Центральною Радою.

Назви причини поразки самостійників на початку липня 1917 р.

§13. ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ У ЛИПНІ–СЕРПНІ 1917 РОКУ

Згадай:

1. Коли і в яких умовах був прийнятий Другий універсал Центральної Ради? 2. Які наслідки мала поразка самостійників для розвитку Української революції?

Наступ антиукраїнських сил

Йдучи на поступки Тимчасовому уряду на переговорах щодо долі України, підписуючи Другий універсал, керівники Центральної Ради сподівалися,

що ці їхні дії принесуть Україні спокій і, зрештою, сприятимуть перетворенню Росії на федеративну державу.

Проте липнева криза внесла істотні зміни в настрої основних політичних сил, підштовхуючи їх до збройного протистояння.

Після подій 4–5 липня в Петрограді більшовицька партія відмовилася від спроб мирним шляхом прийти до влади. 10 липня В. Ленін констатував: «Будь-які надії на мирний розвиток російської революції зникли остаточно». Тепер надія покладалася на збройне повстання і насильницьку ліквідацію існуючого політичного ладу.

В Україні тим часом урядові сили перейшли в наступ. Шовіністична реакція обрушилася передовсім на національно-визвольний рух. Почали відроджуватися чорносотенні організації, що відверто виступали проти прагнення українського народу до самовизначення. Одна з них, «Союз малороссов имени Гоголя», проголосила своєю метою «боротьбу за Росію й проти України». Стягнуті в Україну військові частини намагалися ізолювати вірні Центральній Раді війська, роззброїти їх, не зупиняючись перед застосуванням сили. Демонстрацією такої рішучості стали події 26 липня в Києві. Того дня український полк ім. Б. Хмельницького, дислокований у столиці України, вирушив на фронт. Під час від'їзду з київського вокзалу ешелон з богданівцями був обстріляний з кулеметів. Виконавці цієї кривавої акції – введені напередодні розправи до Києва полки донських козаків і кірасирів – не приховували своїх антиукраїнських настроїв. В. Винниченко писав, що, обеззброюючи богданівців з допомогою прикладів і нагайок, вони примовляли: «Ми вам покажемо автономію, хохляцькі морди!».

За цих обставин Тимчасовий уряд переглянув обіцянки, що їх дав Центральній Раді під час червневих переговорів. Зокрема, було відкинуто «Статут Генерального Секретаріату», розроблений Радою і представлений у Петроград для затвердження. Замість цього Тимчасовий уряд затвердив 4 серпня документ з дивною назвою: «Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні». У документі йшлося вже не про автономію України, а про «місцеве врядування». Генеральний Секретаріат оголошувався органом Тимчасового уряду і мав бути затверджений ним за поданням Ради. До того ж розпорядження Генерального Секретаріату поширювалися лише на 5 губерній – Київську, Волинську, Подільську, Полтавську й Чернігівську (без деяких повітів). Харківська, Катеринославська губернії (включаючи Донбас), Херсонська губернія і Таврія залишалися під юрисдикцією Тимчасового уряду. Він же відав військовими, продовольчими, судовими справами, шляхами сполучення, транспортом і зв'язком в Україні.

Прорахунки Української Центральної Ради

Нечисленна група самостійників, які залишалися в Центральній Раді, протестувала проти дій Тимчасового уряду і пропонувала відкинути його інструкцію. Але більшість

Ради 9 серпня взяла до відома цей документ. Однак відносини між Радою та російським урядом не нормалізувалися. Демонстративне ігнорування петроградськими міністрами національних інтересів українського народу множило число незадоволених політикою центру, загострювало політичну обстановку.

Зі свого боку, Центральна Рада за цих складних для неї умов так і не зуміла налагодити ефективне керівництво в Україні, забезпечити міста продовольством, домогтися порядку й законності. Не пішла вона назустріч прагненням селянства негайно розпочати аграрну реформу. Це негативно відбилося на її авторитеті, бо затягування поділу землі селянство все більше пов'язувало не з петроградським Тимчасовим урядом, а з київською Центральною Радою.

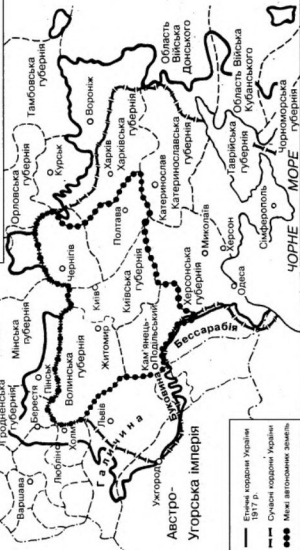
Фатальні наслідки мали прорахунки Центральної Ради у військовій політиці. Влітку 1917 р. сотні тисяч солдатів-українців, організованих в українізовані військові частини, готові були заприсягтися на вірність Центральній Раді й виконувати її накази. Багато з цих частин відзначалися високою дисципліною і могли стати надійною силою в розбудові національної держави. Таким, наприклад, був 40-тисячний армійський корпус під командуванням Павла Скоропадського, який восени 1917 р. в умовах розвалу російської армії оголосив про своє підпорядкування Раді. Однак соціалістичні лідери Української Центральної Ради з недовір'ям ставилися до військових, особливо до офіцерів. Вони вважали, що революція кладе край необхідності тримати регулярну армію. Відтак у вирішальний час Рада втратила масову підтримку військ.

Корніловський заколот і Україна

Наростання економічного розвалу, подальше загострення політичної боротьби і невдачі на фронтах значно активізували крайні політичні елементи – як контрреволюційні, так і радикально-революційні.

За цих обставин у правих колах посилювалося прагнення до встановлення відкритої військової диктатури. 12 серпня у Москві була скликана Державна нарада, в якій взяли участь понад 2 тис. представників державних і громадських органів та організацій. Нарада викликала гостру реакцію більшовиків. Негативно до Державної наради поставилася Центральна Рада. Вона відмовилася надіслати для участі в її роботі своїх делегатів. Керівництво Центральної Ради розуміло, що перемога реакції означатиме крах надій на здійснення автономії.

Могилів
Вільнюс
Пруссія

Контрреволюційний заколот, очолений Верховним Головнокомандувачем генералом Л. Корніловим, не дістав відчутної підтримки в Україні. Загроза завоюванням революції, перспектива кривавої генеральської диктатури викликали швидке зростання політичної активності. В містах створювалися революційні комітети, комітети порятунку революції, комітети дій, інші органи для боротьби з заколотниками. Вони блокували штаби реакційного офіцера, брали під контроль найважливіші залізничні вузли, затримували ешелони з вірними реакції військами. Проти заколотників виступила більшість особового складу Південно-Західного і Румунського фронтів. У Бердичеві 28 серпня солдати заарештували командувача Південно-Західного фронту А. Денікіна, начальника штабу Маркова та багатьох штабних офіцерів. У Житомирі, де перебувала частина установ фронту, солдати взяли під свій контроль ключові об'єкти міста і заарештували групу генералів та офіцерів.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яким було становище в Україні після липневої кризи Тимчасового уряду?
2. Чим був викликаний наступ антиукраїнських сил і які він мав наслідки?
3. Розкрий зміст Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріату.
4. У чому ти вбачаєш прорахунки Центральної Ради? Відповідь обґрунтуй.
5. Чому в Україні заколот генерала Корнілова не дістав підтримки?

ДОКУМЕНТИ

1. Зі статті В. Леніна «Политическое положение», написаної 10 липня 1917 р.

Всякие надежды на мирное развитие русской революции исчезли окончательно. Объективное положение: либо победа военной диктатуры до конца, либо победа вооруженного восстания рабочих.

...Никаких конституционных и республиканских иллюзий, никаких иллюзий мирного пути больше, никаких разрозненных действий, не поддаваться теперь провокации черных сотен и казаков, собрать силы, переорганизовать их и стойко готовить к вооруженному восстанию...

Целью вооруженного восстания может быть лишь переход власти в руки пролетариата, поддержанного беднейшим крестьянством, для осуществления программы нашей партии.

Ленин В. Полное собрание сочинений. – Т.34. – С.2,5.

2. Ухвала київської загальноміської організації більшовиків від 6 серпня 1917 р.

... Приложит все усилия к тому, чтобы привести киевский пролетариат в полную боевую готовность... укрепив пролетарское движение и привести его к победному концу.

Голос социал-демократа (Киев) – 1917. – 13 августа.

3. 3 «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» від 4 серпня 1917 р.

1. ...На час до вирішення справи про місцеве врядування Установчими Зборами по справах місцевого врядування Україною вищим органом Тимчасового уряду є Генеральний Секретаріат, котрого призначає Тимчасовий уряд по пропозиціях Центральної Ради.

3. ...Уповноваження Генерального Секретаріату поширюється на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську, з виключенням Суражського, Стародубського і Новомиргородського повітів.

...Генеральний Секретаріат розглядає й подає на затвердження Тимчасового уряду проекти, що торкаються життя краю і його врядування. Проекти ці можуть бути перед поданням їх Тимчасовому уряду внесені на обговорення Центральної Ради.

Міністр-предсідатель О. Керенський

Міністр юстиції Зарудний

Петроград, 4 серпня 1917 р.

Нова Рада. – 1917. – 6 серпня.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документи № 1, № 2.

а) Якими мотивами керувалися більшовики, орієнтуючись на збройне повстання?

б) Проти кого спрямовувалося збройне повстання, яке готували більшовики в Україні?

2. Документ № 3.

Порівняй «Тимчасову інструкцію» Тимчасового уряду з Другим універсалом Центральної Ради. Охарактеризуй обсяг прав Центральної Ради, який передбачав кожний із цих документів.

§14. НАРОСТАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ У ВЕРЕСНІ–ЖОВТНІ 1917 РОКУ

Згадай:

1. Які події спричинили корніловський заколот? 2. Які сили виступили проти заколоту?

Зростання активності більшовиків

Одним із наслідків розгрому корніловського заколоту було зростання активності більшовиків. Дедалі впевненіше лунали їхні голоси

в радах: деякі з них ухвалювали запропоновані більшовиками резолюції. Цей процес дістав назву «більшовизація рад». 31 серпня більшовицьку резолюцію про необхідність переходу влади до рад прийняла Петроградська рада. 5 вересня подібна резолюція була підтримана Московською радою.

Ці процеси поширились і на деякі робітничі центри України, але тут вони відбувалися повільніше, ніж у Росії. Ради цих центрів,

Маніфестація з вимогою передачі влади радам. Осінь, 1917 р.

прийнявши декілька більшовицьких резолюцій, у цілому залишилися під контролем поміркованих соціалістів – меншовиків та есерів. Винятком становили ради робітничих селищ і міст Донбасу, які більшовизувалися швидше і ґрунтовніше.

За таких умов В. Ленін знову висунув гасло «Вся влада радам!», яке тепер, за визначенням вождя більшовиків, було «рівнозначне закликові до повстання». Не маючи за собою більшості навіть у центрі Росії, не кажучи вже про Україну, більшовики всіма доступними їм методами (закликами до страйків і встановлення робітничого контролю над виробництвом, підбурюванням солдатів на виступи проти офіцерів, селян – проти поміщиків і місцевих властей) дестабілізували політичну обстановку в країні й готувалися до збройного захоплення влади.

Демократична нарада і позиція Центральної Ради

– радикальнішою. Коли наприкінці вересня 1917 р. у Петрограді було скликано Демократичну нараду, що мала обрати

Крах генеральської контрреволюції додав рішучості середовищу українських партій. Їхня діяльність, спрямована на досягнення автономії України, стає послідовнішою, а позиція щодо гострих соціально-економічних питань

Раду республіки (передпарламент), Центральна Рада чітко визначила платформу своєї делегації. Платформа містила ряд пунктів, на які Центральна Рада раніше не наважувалася: «Передача всіх поміщицьких, монастирських і церковних земель у завідування земельних комітетів; заведення контролю державного й крайового над продукцією й розподіленням; оподаткування великого капіталу й майна та конфіскація військових прибутків на користь окремих країв і цілої держави; призначення рішучих заходів щодо укладення миру, для чого негайно випередити союзників у справі відкриття мирних переговорів; скликання Установчих зборів у призначений час без дальших зволікань». Крім цих, наказ делегації включав традиційні для Центральної Ради вимоги: «Признання за всіма націями права на нічим не обмежене самовизначення; скликання кожною нацією та краєм, які того домагаються, національно-крайових суверенних Установчих зборів; передача всієї повноти влади на Україні в руки Української Центральної Ради та її Генерального Секретаріату, складеного на основі статуту 29 липня».

На такі рішучі кроки Демократична нарада, яка репрезентувала широкі кола російської демократії, погодитися не могла. Щодо Центральної Ради, то у неї ще не вистачало рішучості взятися за їх реалізацію самочинно, спираючись на народні маси України. В результаті обстановка в суспільстві дедалі більше загострювалася.

Наростання анархії в Україні Була паралізована насамперед сфера промислового виробництва. Підприємці вдалися до саботажу, зупиняючи фабрики й заводи, викидаючи на вулицю десятки тисяч робітників. На початку осені на Донбасі не працювало 200 шахт. Ціни на промислові та продовольчі товари безперервно зростали. Привид голоду насувався на міста і робітничі селища. Усе це викликало незадоволення серед робітників. Страйки майже не припинялися, перекидаючись з однієї галузі на іншу. Іноколи вони супроводжувалися встановленням робітничого контролю, вигнанням адміністрації, повною дезорганізацією роботи підприємств.

Почав набирати масового характеру селянський рух. Почастішали випадки розгромів поміщицьких маєтків і насильства над їхніми власниками. Поміщики зі своїми сім'ями тікали в міста.

На фронті, особливо після липневої поразки, наростали безладдя й анархія. Більшовики цілеспрямовано розкладали армію, закликаючи до припинення воєнних дій. Солдати відмовлялися йти на передову, браталися з німецькими вояками. Розвал російського фронту в Галичині спричинив безладдя й анархію в усій Україні, більша частина якої була на той час безпосереднім тилом Південно-Західного та Румунського

фронтів. Десятки тисяч озлоблених, деморалізованих солдатів, серед яких були озброєні дезертири, заповнили міста й села України, тероризуючи населення. «Вони страшною темною силою йшли на країну, забиваючи всі залізниці, додаючи ще безладдя, й часто виливали на неповинних свою лють і свій одчай», – писав пізніше голова уряду Центральної Ради В. Винниченко.

Загострення конфлікту Центральної Ради з Тимча- совим урядом

Такий розвиток подій спонукав Раду до рішучіших кроків у боротьбі за автономію України. За ініціативою Ради в Києві 8–15 вересня 1917 р. відбувся З'їзд народів, на якому були представлені делегати від різних національних груп Росії. З'їзд закликав до федеративної перебудови Росії, до вирішення найважливіших питань соціально-економічного розвитку з урахуванням місцевої специфіки. В національних регіонах Росії піднялися сили, які виступали за національне самовизначення. Їхня боротьба сприяла зміцненню національної свідомості, готувала передумови утворення суверенних держав.

Наприкінці вересня Рада оголосила про поширення своєї компетенції на всі сфери життя України і на всі дев'ять її губерній (без Криму). Це рішення підтримали не тільки українські, а й після деяких вагань неукраїнські демократичні партії. Лише кадети не погодилися з позицією Центральної Ради і вийшли з її складу.

Тимчасовий уряд не визнав цього рішення Ради. Київські судові власті одержали з Петрограда наказ розпочати проти Генерального Секретаріату судовий процес. Водночас (очевидно, не сподіваючись на оперативну реакцію київських судів) до Петрограда були викликані члени Генерального Секретаріату буцімто для переговорів. Від ув'язнення їх врятувало падіння Тимчасового уряду.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Як корніловський заколот вплинув:
  - а) на розстановку політичних сил в Україні;
  - б) на економічне становище;
  - в) на робітничий і селянський рух;
  - г) на становище на фронті?
2. Чи була платформа Центральної Ради на Демократичній нараді спрямована на розвиток Української революції? Свою думку аргументуй.
3. Які причини викликали наростання в Україні у вересні-жовтні 1917 р. безладдя і анархії?
4. Проаналізуй характер взаємовідносин Центральної Ради і Тимчасового уряду в липні–жовтні 1917 р.
5. Поясни значення термінів: «передпарламент», «суверенна держава», «декларація».

ДОКУМЕНТ

1. Постанова З'їзду народів Росії «Про федеративний устрій Російської держави».

15 вересня 1917 р.

З'їзд народів, скликаний в Києві Центральною Радою, обміркувавши справу майбутнього Російської держави, спинився після спеціальних докладів та обговорення, на слідуючих тезах:

1. Головною метою державного устрою Росії як при старому ладі, так і після революції, є надмірне зосереджування законодавчої та виконавчої власті...

6. Теперішнє безладдя як на фронті, так і в тилу, по всіх ділянках державного життя має своїм джерелом централістичний лад...

10. Республіканський лад може міцно стояти тільки в федеративній державі...

12. Через те, що Росія складається з багатьох народів, які мають більшу чи меншу національну самосвідомість, різноманітну національну культуру, історичне минуле, і в економічному відношенні вони складають окремі своєрідні кола, то єдино придатною формою федерації є така, котра основана на національній підставі... Зважаючи на згадані міркування, З'їзд народів, скликаний Центральною Радою, визнає, що Росія повинна бути федеративною демократичною республікою.

Українська Центральна Рада.

Документи і матеріали. – Т. I. – К., 1996. – С. 307–308.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТА

1. Документ № 1.

а) Наскільки переконливі, на твій погляд, аргументи З'їзду народів Росії на користь перебудови Російської держави на федеративних засадах?

б) Чому на з'їзд не прибули представники найбільшого народу Російської держави – російського?

в) Згадай, з яких позицій у національному питанні виступали найбільші російські партії? Чим визначалися ці позиції?

§15. ПРОГОЛОШЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Згадай:

1. У чому полягали прорахунки в політиці Центральної Ради у липні–жовтні 1917 р.? 2. Розкрий суть конфлікту Центральної Ради і Тимчасового уряду. 3. Що спричинило наростання анархії в Україні восени 1917 р.?

Більшовицька революція в Росії

25 жовтня у столиці Росії Петрограді під керівництвом більшовицької партії відбулося збройне повстання, внаслідок якого владу Тимчасового уряду було повалено. II Всеросійський з'їзд рад

проголосив Росію Республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. На з'їзді за доповіддю В. Леніна були ухвалені декрети про мир і землю. Сформувався перший радянський уряд Росії – Рада Народних Комісарів (РНК), що спочатку складався виключно з членів більшовицької партії, головою якого став керівник повстання В. Ленін.

Збройне повстання привело до влади більшовицьку партію, що поставила за мету перебудову соціально-економічного життя країни на комуністичних засадах. Це суспільство більшовики змальовували як своєрідний «рай» на землі, де всі будуть рівні, де не буде ні бідних, ні багатих, де пануватиме соціальна гармонія і економічний добробут. Але вже у 1917 р. більшість населення Росії відкинула цю перспективу як утопію. На виборах до Всеросійських Установчих зборів, які відбувалися вже після перевороту в Петрограді, більшовики одержали лише четверту частину голосів виборців. В Україні за них проголосувало ще менше – 10%. За таких умов нав'язати свою владу країні можна було лише шляхом насильства.

Декрет про землю

Серед найважливіших заходів більшовиків був Декрет про землю. В основу декрету було покладено принцип зрівняльного землекористування. Поміщицькі маєтки підлягали поділу між селянами. Цей принцип суперечив аграрній програмі більшовицької партії, яка орієнтувалася на створення замість поміщицьких великих державних господарств. Це означало, що більшовики сприйняли есерівську аграрну програму, відмовившись від власної. Однак відмова ця була тимчасовою, тактичною, спрямованою на завоювання підтримки селянства. В доповіді на II Всеросійському з'їзді рад В. Ленін говорив про це досить ясно: у вогні життя, застосовуючи закон на практиці, селяни самі зрозуміють, «де правда». Більшовики обіцяли селянам «допомогти» усвідомити переваги саме великого господарства.

Соціально-політична база більшовизму в Україні

Перемога збройного повстання в Петрограді поклала початок кривавій боротьбі більшовиків за контроль над усією імперією, її національними регіонами, серед яких найбільшим була Україна. Цю боротьбу вони вели під демагогічними гаслами: хліб, землю, мир – народу, всю владу – радам.

Зважаючи на величезне значення України, більшовики прагнули встановити контроль над її територією якнайшвидше. Проте це було надто складне завдання. Навіть у радах великих міст України, зокрема Києва, Одеси, Харкова, Катеринослава, не кажучи вже про містечка і села, вони не мали більшості. Більшовики відбивали настрої невеликої частини

населення України, до того ж переважно некорінного. Один із лідерів більшовиків в Україні В. Затонський 1926 р. писав: «Більшовицька партія хребтом своїм мала пролетаріат російський або русифікований». Українців серед більшовиків було мало. За цих обставин установа більшовицької влади в Україні було можливе лише збройним шляхом.

Наступ ліворади- кальних сил в Україні

Утвердження більшовицької влади в Україні почалося відразу ж після перевороту в Петрограді. В головних містах Донбасу – Луганську, Кадіївці, Макіївці, Щербинівці – більшовики взяли владу без збройної боротьби. Однак тут боротьба за владу ускладнювалася близькістю козацького Дону, де генерал О. Каледін виступив проти Раднаркому, не визнавши його, і розпочав війну проти більшовиків та їхніх прибічників.

У всіх інших місцевостях України соціальна база більшовиків була слабкою, а їхній авторитет незначним, і власними силами захопити владу вони були не в змозі. Їм вдалося на деякий час досягти успіхів лише через тимчасові й випадкові чинники, після чого влада перейшла до рук Української Центральної Ради.

Боротьба за владу в Києві

Особливо жорстокою була боротьба трьох політичних сил за владу в Києві. Збільшовизованим військовим частинам і червоногвардійським загонам, загальна чисельність яких становила 6500 чол., протистояли війська, об'єднані під командуванням штабу Київського військового округу: разом близько 10 тис. юнкерів, курсантів шкіл прапорщиків, солдатів і офіцерів частин гарнізону, вірних Тимчасовому уряду, і 18 тисяч солдатів і офіцерів зукраїнізованих військових частин Центральної Ради. Запеклі бої точилися три дні, 29–31 жовтня.

Спочатку Центральна Рада зайняла позицію доброзичливого нейтралітету щодо більшовиків, вважаючи «контрреволюційний Тимчасовий уряд» своїм головним противником. Від петроградського жовтневого перевороту і спроб поширити його в Україну Центральна Рада відмежувалася лише 27 жовтня, коли стало зрозумілим, що розгромом сил Тимчасового уряду більшовики не обмежаться і домагатимуться всієї повноти влади в Україні. Генеральний Секретаріат виступив з відозвою «До всіх громадян України», яка негативно оцінювала переворот у Петрограді й попереджала, що Рада рішуче боротиметься з будь-якими спробами підтримати петроградське повстання в Україні.

В умовах, коли сили більшовиків і Тимчасового уряду знекровлювалися, війська Центральної Ради зберегли високу боєздатність і взяли під контроль у Києві всі ключові пункти, у тому числі пошту та телеграф. Влада в столиці України перейшла до рук Центральної Ради.

Третій універсал і проголошен- ня УНР

7 листопада Українська Центральна Рада виступила зі своїм Третім універсалом, яким проголошувалося створення Української Народної Республіки (УНР) як автономної державної одиниці Російської Республіки. Але про Росію під владою більшовиків не йшлося. УНР планувала вступити у федеративні відносини з тими державами, які сформуються на руїнах імперії і, звичайно, без більшовицьких урядів.

Юрисдикція УНР поширювалася на дев'ять українських губерній, включаючи Донбас, Харківщину, Південь, у т. ч. Таврію (без Криму). Що ж до приєднання до УНР як «частини Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і суміжних губерній і областей, де більшість населення українське», то Універсал відкладав це питання на майбутнє і передавав «зорганізованій волі народів».

Проголошення УНР стало видатною подією в житті українського народу. Це був черговий етап у розвитку Української революції. Рішення Центральної Ради відбивало настрої більшості населення України. Основна частина українських селян, солдатів-українців, національної інтелігенції, службовців підтримувала Центральну Раду та українські національні партії, що входили до її складу. На виборах до Всеросійських Установчих зборів, які відбулися в Україні в листопаді 1917 р., українські національні партії одержали близько 75% голосів.

Отже, наприкінці жовтня – на початку листопада 1917 р. в Україні, за винятком хіба що деяких районів Донбасу, співвідношення сил було на користь Центральної Ради, яка, відповідно до пануючих серед населення настроїв, проголосила утворення Української Народної Республіки.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому більшовики погодилися на зрівняльний поділ землі? Зверни увагу на документ №1.
2. Охарактеризуй соціальну базу більшовиків в Україні в жовтні 1917 р., виходячи зі змісту документа № 2.
3. Чому спроби більшовиків установити свою владу над Україною в жовтні–листопаді 1917 р. зазнали невдачі?
4. Розкрий непослідовність політики Центральної Ради щодо більшовиків на початку жовтневих боїв за владу в Києві.
5. Чи правда, що проголошення УНР було продовженням розвитку Української національно-демократичної революції і відповідало волі більшості народу України?
6. Порівняй Перший, Другий і Третій універсали Центральної Ради і зроби висновок щодо наростання державотворчих процесів в Україні.

ДОКУМЕНТИ

1. З доповіді В. Леніна «О земле» 26 жовтня 1917 р.

Здесь раздаются голоса, что сам декрет... составлен социалистами-

революціонерами. Пусть так. Не все ли равно, кем он составлен... мы не можем обойти постановление народных низов, хотя бы мы с ним были не согласны. В огне жизни, применяя его на практике, проводя его на местах, крестьяне сами поймут, где правда.

Ленин В. Полное собрание сочинений. – Т. 35. – С. 27.

2. М. Скрипник про вплив на населення України національних партій

Взагалі інтелігенція, особливо селянська дрібна інтелігенція, а також селянство і міщанство й досить широкі верстви навіть робочих – вся ця більшість місцевого населення України з перших же кроків революції була під всезростаючим впливом різних партій соціал-патріотизму української фарби... Національне пригнічення, проведене жорстокою політикою царату, сприяло тому, щоб боротьба класів на Україні на перших же кроках одяглася в шати національного питання, приймала лозунги національної культури, національної автономії і навіть національної незалежності. Попередня довголітня вперта праця прихильників українського національного руху виробила досить значну і міцну кількість представників цього руху, захопивши національним питанням досить широкі шари населення.

Скрипник М. Начерк історії пролетарської революції на Україні // Червоний шлях. – 1923. – № 1. – С. 91.

3. З відозви Української Центральної Ради «До всіх громадян України» від 27 жовтня 1917 р.

Генеральний Секретаріат буде рішуче боротися з усіма спробами підтримати петроградське повстання.

Робітнича газета. – 1917. – 29 жовтня.

4. З листівки ревкому Київського більшовицького комітету від 27 жовтня 1917 р., виданої українською мовою

У Києві комітет Російської соціал-демократичної партії (більшовиків) вирішив виступити разом з Українською Центральною Радою, – погодившись визнати її крайовим органом влади з тим, щоб на місцях влада перейшла до Рад робітничих і солдатських депутатів. Але Центральна Рада, погодившись зразу, потім відмовилася підтримувати нас у нашій боротьбі за хліб, мир і свободу для народу. Вона виступила проти влади робітників і солдатів, вона зрадила робітничий визвольний рух... Рада обманула і нас, і вас, товариші робітники і солдати.

Товариші! Не довіряйте Українській Центральній Раді, яка бажає перемоги контрреволюції та переходу влади до буржуазії.

Борьба за власть Советов на Киевщине: Сборник документов и материалов. – К., 1957. – С. 361.

5. Телеграма подільського губерньського комісара Тимчасового уряду Генеральному Секретаріату внутрішніх справ Української Центральної Ради від 29 жовтня 1917 р.

Вся губернія покрита отрядами рабочих, солдат и крестьян, последовательно осуществляющих разгром городов, местечек,

имений, захватывая земли сахарных заводов. В Проскуровском и Ямпольском уездах волна накатывается на уездные города. Военной силы нет, особенно в восточных уездах. Необходимо иметь в городах украинские надежные гарнизоны.

Пролетарская мысль. – 1917. – 10 ноября.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ № 1.

Чому більшовики погодилися на прийняття Декрету про землю, складеного есерами? Яку мету вони переслідували?

Який зміст вклав В. Ленін у слова: «Крестьяне сами поймут, где правда»?

2. Документ № 2.

Чому, знаючи про переважаючий вплив в Україні національних партій, більшовики в жовтні 1917 р. пішли на спробу збройного захоплення влади?

3. Враховуючи зміст параграфа і документа № 3, зроби висновок про зміни в ставленні Центральної Ради до більшовицької революції. Чим були викликані ці зміни?

4. Порівняй зміст документів № 3 і № 4. Яку версію описаних у них подій ти вважаєш переконливішою? Чому?

5. Документ № 5.

Про що свідчить звернення представника Тимчасового уряду до Центральної Ради?

§16. ПОЛІТИЧНИЙ КУРС ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Згадай:

1. В яких умовах було проголошено утворення Української Народної Республіки? 2. Як події в Росії вплинули на рішення Центральної Ради?

Програма діяльності Центральної Ради

Оголосивши 7 листопада 1917 р. днем утворення УНР, Центральна Рада в Третньому універсалі оприлюднила основні принципи своєї політики.

Значну увагу в Універсалі приділено вирішенню аграрного питання – найпекучішого для селянства. Скасовувалося право приватної власності на «землі поміщицькі й інші землі нетрудових господарств сільськогосподарського призначення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні». Ці землі мали перейти в руки селян без викупу. Для реалізації цього положення Універсалу Центральна Рада доручила Генеральному секретаріату земельних справ розробити закон про те, як користуватися цими землями до остаточного визначення їх долі на Українських Установчих зборах.

М. Грушевський та С. Петлюра серед учасників III Всеукраїнського військового з'їзду. Кінець листопада 1917 р.

У Третьому універсалі декларувалась необхідність «доброго упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання й кращої організації праці». З цією метою Центральна Рада доручила Генеральному секретаріату праці спільно з представниками робітників «установити державний контроль над продукцією на Україні». Проголошувалося введення восьмигодинного робочого дня.

Центральна Рада обіцяла забезпечити «всі свободи, здобуті все-російською революцією»: слова, друку, совісті, зборів, спілок, страйків, недоторканності особи й житла. Скасовувалася також смертна кара й оголошувалась амністія для всіх політичних в'язнів.

Важливе місце в Третьому універсалі було відведено правам національних меншин в Україні. Центральна Рада зобов'язалася «охороняти свободу національного розвитку всіх народностей». «...Народам великоруському, єврейському, польському й іншим на Україні, — зазначалося в Універсалі, — признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права та свободи самоврядування в справах їх національного життя». Для багатонаціональної України це рішення мало особливе значення.

У Третьому універсалі Центральна Рада сформулювала своє ставлення до війни. Рада зобов'язалася вжити рішучих заходів, «щоб через Центральне Правительство примусити й спільників, і ворогів негайно розпочати мирні переговори». Це був курс на загальний, а не сепаратний мир, який має повністю врахувати права українського народу. «Але до миру, — відзначалося

в Універсалі, — кожен громадянин Республіки Україна, разом з громадянами всіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях як на фронті, так і в тилу».

Третій універсал призначив на 27 грудня 1917 р. вибори до Українських Установчих зборів, котрі мали узаконити нові державні форми в Українській Народній Республіці, підсумувати результати національно-демократичних перетворень.

Внутрішня політика Центральної Ради

Проголосивши в Третньому універсалі програму перебудови суспільства на демократичних засадах, — програму, яка відповідала інтересам більшості населення України, — уряд УНР не виявив послідовності й рішучості в її реалізації.

Так, розробляючи закон про організацію державного апарату, Генеральний секретаріат юстиції передбачав збереження урядових установ, які перебували на території України до 7 листопада. Закони і розпорядження, видані свого часу Тимчасовим урядом, залишалися в силі. Не випадково кадетська партія, котра ще недавно відкрито виступала проти Центральної Ради, тепер висловила підтримку Генеральному Секретаріату як «єдиному легальному органу влади», утвореному відповідно до інструкції Тимчасового уряду. І навіть монархіст В. Шульгін, який ще недавно звинувачував Раду в зраді Росії, 1 листопада заявив на засіданні Київської міської думи: «Якщо хтось може врятувати Україну від розрухи і анархії, то тільки Центральна Рада...». Слід зауважити, що зближення між шовіністичними колами і Радою не сталось, а та підтримка, що її надала Центральній Раді шовіністична буржуазія, мала кон'юнктурний, корисливий характер. Про збіг політичних цілей не йшлося. Російських реакціонерів Центральна Рада влаштовувала лише як противагу радянській владі.

Всупереч положенням Третнього універсалу поступово Рада відмовилася від негайного вирішення аграрного питання. 10 листопада на нараді представників поміщицьких організацій, київських цукрозаводчиків і банкірів голова Генерального Секретаріату УНР В. Винниченко заспокоїв поміщиків, заявивши, що питання про землю буде вирішене на Українських Установчих зборах. А через кілька днів Рада опублікувала роз'яснення універсалу з аграрного питання, яке забороняло «свавільне захоплення земель та іншої власності». Тих, хто наважувався на такі захоплення, рекомендувалося притягати до кримінальної відповідальності, використовуючи при цьому військову силу. Було оголошено, що у землевласників, які мають менше 40 десятин, землі не відбиратимуть. Не підлягали поділу також площі під виноградниками, хмелем та господарства з високою агрокультурою виробництва.

Наміри Центральної Ради були спрямовані на збереження продуктивності сільського господарства. Добре відомо, що дрібні господарства мають низьку економічну ефективність і нерідко працюють лише на себе. Однак прагнення до запровадження в Україні високопродуктивного фермерського господарства, яке відповідало б інтересам більшості членів суспільства, суперечило намірам безземельних і малоземельних верств села, котрі прагнули до зрівняльного поділу. Селяни, і навіть члени Центральної Ради, заявляли, що вони перестануть підтримувати українську владу, якщо та наважиться на збереження 40-десятинної норми. «Поняття «Україна», — з гіркотою відзначив пізніше активний учасник тих подій історик В. Липинський, — підмінювалося питанням «десятина землі...». Врешті-решт від цього законопроекту довелося відмовитись і приступити до розробки більш прийняттого для найбільшнього селянства закону.

Курс на негайну експропріацію майна поміщиків і капіталістів, обіцянки соціалістичного суспільства приваблювали міську й сільську бідноту, яка становила майже третину населення України. При загальному розброді в українському суспільстві найбільшій його частині виявилася найактивнішою і найзгуртованішою. З її середовища формувалися бойові дружини міської і сільської Червоної гвардії. Однак ця група населення залишалася меншістю і власними силами нав'язати свої порядки Україні була не в змозі.

Невдалою виявилась і політика Центральної Ради щодо фінансів та промисловості.

Зовнішня політика Центральної Ради

В умовах формування нової державності надзвичайно важливе значення мають відносини з іноземними державами, близькими і далекими сусідами. Керівники Центральної Ради добивалися офіційного визнання УНР Антантою. Однак Антанта стосовно України вела двоїсту політику. Її симпатії були на боці великоруської контрреволюції. Разом з тим, прагнучи утримати УНР від переговорів з Німеччиною, Франція і Велика Британія у грудні 1917 р. визнали уряд УНР. Та реальну допомогу від цих держав Україна в складних умовах світової війни так і не отримала.

Рада недооцінила можливостей більшовиків, вважаючи, що вони приречені на швидку поразку. Тому її лідери звернулися до крайових урядів Кубані, Дону, Сибіру, Криму, Молдавії з пропозицією вступити в переговори з метою утворення федерації. Це вело до формування в майбутньому нового демократичного уряду федеративної Росії.

Помилки Центральної Ради, посилення тиску на неї з боку Радянської Росії прискорили суспільний розкол в Україні.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Виходячи з положень Третього універсалу, охарактеризуй основні принципи політики Центральної Ради.
2. Який соціально-політичний і економічний лад планувала встановити в Україні Центральна Рада?
3. Порівняй перші декрети радянської влади і Третій універсал. Зроби висновки.
4. У чому ти вбачаєш прогресивність діяльності Центральної Ради, а в чому – її прорахунки?
5. Охарактеризуй упущення Центральної Ради в зовнішній політиці.

ДОКУМЕНТИ

1. З виступів селян – членів Центральної Ради з приводу 40-десятинної норми земельного наділу

– Приїхати з таким законом додому значить дрючка одержати (селянин Манько).

– Та коли з фронту повернуться наші вояки, – говорив селянин Гуленко, – то вони багнетами своїми перемеріють ці 40 десятин.

1917 год на Киевщине. – Б.м.: ДВУ, 1929. – С. 447.

2. Український вчений і громадський діяч В. Липинський про необхідність національної єдності в умовах революції

Внутрішня боротьба українська тільки тоді могла би бути не руйнуючою, а творчою, коли б велась вона во ім'я повної волі й повної – державної й культурної – незалежності цілої без винятку української нації. Не існує ні одної європейської нації без спільної ідеї національної незалежності і без спільної боротьби за цю незалежність. І тільки коли існує об'єднуюча спільна ідея української національної незалежності, можемо говорити про існування української нації.

Тільки тоді кожна українська група, вносячи у внутрішню боротьбу свої індивідуальні ідейні програми, що на її думку **краще й повніше** визволять цілу націю, допоможе **наростанню** загальних, для цілої нації спільних, національних вартостей. В противному разі, коли спільної боротьби за спільну ідею незалежності немає... то така внутрішня боротьба мусить перемінитись у боротьбу за чужі національні впливи на Україну й принести для нас той самий занепад, який принесла була під час першої «Руїни» внутрішня боротьба українців...

Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Київ: Філадельфія, 1995. – С.4.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ №1.

Як селяни прореагували на рішення про 40-десятинні наділи? Чим пояснюється ця реакція?

2. Документ № 2.

Враховуючи матеріали, наведені в даному і попередніх параграфах, прокоментуй думку В. Липинського про необхідність національної єдності в умовах революції.

§17. ПОЧАТОК УСТАНОВЛЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ В УНР

Згадай:

1. Яким було ставлення більшовиків до Центральної Ради на різних етапах революції? 2. Наскільки широкою була соціальна база більшовизму в Україні?

Спроби більшовицького перевороту в УНР

Помилки Центральної Ради в сфері державотворення, непослідовність у вирішенні соціально-економічних питань викликали розчарування мас. Обіцяючи негайно розв'язати всі проблеми, поставлені життям, задовольнити всі вимоги робітників і селян, більшовики почали готувати в Києві нове повстання, очолюване утвореним ними військово-революційним комітетом. Повстання було зірване військами Центральної Ради, які 30 листопада оточили казарми збільшовизованих частин, роззброїли їх і під вартою в ешелонах відправили до Росії. Провалом закінчилась і спроба захопити Київ силами 2-го гвардійського корпусу, який перебував під контролем більшовиків і був спрямований ними на Київ. Поблизу Вінниці корпус перехопили сили 1-го Українського корпусу генерала П. Скоропадського, у складі якого було 60 тис. солдатів і офіцерів. «Якщо більшовики не з'явилися в Києві ще у листопаді 1917 року, то це сталося тільки завдяки Першому Українському корпусові», – писав пізніше у «Спогадах» П. Скоропадський.

За нових умов тактика більшовиків в Україні стала гнучкішою. Вони почали враховувати реальність – існування суверенної української держави – УНР, уряд якої підтримувала більшість населення. Більшовики взяли курс на скликання Всеукраїнського з'їзду рад; спроможного об'єднати незадоволених політикою Центральної Ради і здійснити внутрішній переворот – проголосити на терені УНР більшовицьку владу. З'їзд запланували на початок грудня.

Конфлікт Центральної Ради і Раднаркому РСФРР досяг апогею. 4 грудня було опубліковано «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради». 3–5 грудня у Києві працювала обласна нарада більшовиків Південно-Західного краю. Ультиматум Раднаркому примусив нараду закликати своїх прибічників до рішучої боротьби проти Української Центральної Ради.

Але надії на Всеукраїнський з'їзд рад, який сам зібрався в Києві, не виправдалися. Більшість делегатів становили селяни, що перебували під впливом українських есерів. За цих умов члени РСДРП(б) залишили з'їзд, звинувативши есерів у

фальсифікації складу його делегатів. Насправді селянська частина з'їзду значно реальніше відбивала пануючі на той час в Україні настрої, ніж невелика група більшовиків, що покинули його. Таким чином, провалилася спроба здійснити мирний переворот, обрати новий, підконтрольний більшовикам орган, який би замінив Українську Центральну Раду і проголосив в УНР більшовицьку владу.

**Ультиматум
Раднаркому
РСФРР
Центральній
Раді**

Посилення тиску Раднаркому РСФРР на Центральну Раду вилилося в «Маніфесті до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради» від 4 грудня 1917 р., підписаний В. Леніним і Л. Троцьким. У маніфесті містилося принципової ваги положення: «...Ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо Народну Українську Республіку, її право зовсім відокремитися від Росії або вступити в договір з Російською республікою про федеративні і тому подібні взаємовідносини між ними». Однак це положення зводилося нанівець усім подальшим змістом документа. Виявляється, Раднарком визнавав не реально існуючу УНР, якою керувала Центральна Рада. «Раду як повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української республіки» Раднарком визнати відмовився, тому що Рада ігнорує «радянську владу в Україні». В цьому і полягає суть ультиматуму: щоб бути визаною Раднаркомом, Центральна Рада повинна визнати радянську (більшовицьку) владу, тобто саморозпуститися. Після цього мала з'явитися радянська УНР, яку уряд Росії готовий був визнати. Маніфест містив і конкретні вимоги: «...сприяти революційним військам у справі їх боротьби з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням», не пропускати військових частин з фронту на Дон або в інші райони з ворожими Раднаркому урядами, «припинити спроби роззброєння на території України радянських полків і робітничої Червоної гвардії».

У разі невиконання ультиматуму протягом двох діб, попереджував Раднарком, він вважатиме Центральну Раду в стані відкритої війни «з радянською владою в Росії і на Україні». Рада відмовилася виконати вимоги уряду Росії, цілком справедливо оголосивши їх грубим втручанням у внутрішні справи УНР.

**Рішення про
війну з
Центральною
Радою**

Ще не були відомі результати Всеукраїнського з'їзду рад, а Раднарком Росії своїм рішенням, прийнятим наступного дня після ультиматуму, 5 грудня 1917 р., ухвалив «вважати Раду в стані війни з нами». Була створена комісія Раднаркому у складі В. Леніна, Л. Троцького і Й. Сталіна для загального керівництва війною. Командувачем військами

Раднаркому у війні з УНР затвердили наркома військових справ Росії В. Антонова-Овсієнка. В Гомелі, Брянську і Белгороді для стрімкого наступу в Україну з півночі готувалися загони солдатів, моряків, червоногвардійців. Уранці 8 грудня озброєні артилерією і підтримані бронепоездами російські червоні війська раптовим ударом з Белгорода захопили Харків. Харків перетворився на головний більшовицький центр в Україні. Тут було створено штаб групи військ по боротьбі з контрреволюцією на Півдні, начальником якого В. Ленін і В. Антонов-Овсієнко призначили підполковника М. Муравйова, який відзначився при розгромі військ генерала П. Краснова під Петроградом. Бойові дії планувалося вести за всіма правилами воєнного мистецтва: при штабі діяли артилерійський, продовольчий відділи, служби зв'язку, розвідки, охорони та інші.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Який вплив на політику більшовиків в Україні мав провал більшовицького повстання в Києві наприкінці листопада 1917 р. і спроба захоплення столиці України силами 2-го гвардійського корпусу?
2. Чому більшовикам не вдалося здійснити свої плани на Всеукраїнському з'їзді рад?
3. Розкрий зміст ультиматуму Раднаркому Росії Центральній Раді.
4. Охарактеризуй відповідь на ультиматум Раднаркому Центральної Ради.

ДОКУМЕНТ

1. 3 «Відповіді Генерального Секретаріату Ради на ультиматум РНК»

Генеральный Секретариат в заявлении Народных Комиссаров о признании ими Украинской Республики усматривает либо неискренность, либо противоречие самим себе.

Нельзя одновременно признавать право на самоопределение вплоть до отделения и в то же время грубо покушаться на это право навязыванием своих форм политического устройства самоопределившихся государств, как это делает Совет Народных Комиссаров по отношению к Народной Украинской Республике. Генеральный Секретариат решительно отвергает всякие попытки вмешательства Народных Комиссаров в дело устройства государственной и политической жизни в Народной Украинской Республике. Претензии Народных Комиссаров на руководство украинской демократией тем менее могут иметь какое-либо оправдание, что навязываемые Украине формы политического правления дали на территории самих Народных Комиссаров результаты, отнюдь не вызывающие зависти. Пока в Великороссии развивается анархия, экономический, политический и хозяйственный развал, пока там царят грубый произвол и попрание всех свобод, завоеванных у царизма революцией, — Генеральный Секретариат не находит нужным повторять этот печальный опыт на территории украинского народа.

...Генеральный Секретариат считает необходимым образование Центральной власти всей Российской Республики, но для этого

он предлагает иные методы, нежели те, которые употребляются Советами Народных Комиссаров, а именно: добровольное соглашение всех областей и народов Великороссии, Сибири, Кавказа, Кубани, Дона, Крыма и др. на следующих условиях:

- 1) Правительство должно быть однородно социалистическим – от большевиков до народных социалистов включительно;
- 2) Должно быть федералистическим.

...Состояние войны между двумя государствами Российской Республики Генеральный Секретариат считает убийственным для дела революции и для торжества интересов рабочих и крестьян. Генеральный Секретариат всячески избегает кровавых способов разрешения политических и государственных вопросов...

Председатель Генерального Секретариата Винниченко
Генеральный секретарь Петлюра

Архів Радянської України. – 1932. – № 1–2. – С. 10–11.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТА

1. Документ № 1.

а) Порівняй аргументи ультиматуму Раднаркому і відповіді Ради. Зроби висновки.

б) Що означала пропозиція Ради створити «однорідно соціалістичний уряд» та перебудувати Росію на принципах федерації?

в) Чим відрізняється федерація України з Радянською Росією, яку проголосив Харківський з'їзд рад, від федерації, як її бачила Центральна Рада?

§18. ПРОГОЛОШЕННЯ У ХАРКОВІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Згадай:

1. Що говорилося в ультиматумі Раднаркому Радянської Росії і якою була відповідь Центральної Ради? 2. Як велася підготовка до війни з Українською Народною Республікою Раднаркому Росії?

**З'їзд рад
у Харкові**

Харків був важливий для Раднаркому і як місце створення тут українського більшовицького уряду на противагу Генеральному Секретаріату Центральної Ради. Це давало змогу посилити розкол серед українців і надати війні з Радою видимість допомоги українському більшовицькому уряду, народу України.

У розпал боротьби за Харків 9 грудня тут розпочався з'їзд рад Донецького та Криворізького басейнів. До делегатів цього з'їзду і приєдналися більшовики, які прибули з Києва після невдачі на з'їзді рад. Разом вони проголосили себе «Всеукраїнським» з'їздом рад. Належних підстав для цього у них не було. Адже на Харківському з'їзді були присутні представники лише 82 рад, а загальна кількість делегатів не перевищувала 300.

До того ж майже не було представників селянства. Таким чином, Харківський з'їзд рад не був легітимним.

12 грудня 1917 р. з'їзд проголосив Україну республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Це рішення поклало початок перебудові політичного, економічного і культурного життя України на ідеологічних засадах більшовизму.

**Відносини
України і Росії.
Початок
розчленування
України**

Другим важливим рішенням з'їзду було проголошення УНР «федеративною частиною Російської Республіки». Але це був лише частковий, декларативний відступ від унітаристських настроїв, що панували серед більшовиків в Україні. Ніякого федеративного уряду в той час не було створено. Україною управляв російський радянський уряд через місцевих членів РСДРП(б). Щоправда, на початку 1918 р. було утворено посаду Народного секретаря Української Народної Республіки при уряді Росії, на яку призначено В. Затонського. Проте ніяких особливих повноважень він не мав і тому впливати на формування політики російського уряду щодо України був не в змозі.

Оцінюючи політику Раднаркому Росії щодо України, Голова Центральної Ради М. Грушевський зазначав, що в основу так званого федералізму В. Леніна і Л. Троцького покладено найгірший прояв централізму. Спотворюючи саму ідею федералізму і вдаючись до брутального насильства, вожді РСДРП(б) прагнули зібрати під своїм керівництвом народи колишньої Російської імперії. «Старий московський централізм виступає тут ще раз перед нами під маскою більшовизму», — відзначав М. Грушевський.

В Україні наміри більшовиків мали відверто антинаціональну спрямованість. Вони цілком свідомо пішли на розчленування країни, проголосивши на Харківському з'їзді рад про свій план виключити зі складу УНР найрозвинутіші регіони Донецько-Криворізького басейну і ввести їх як єдине ціле «до складу Російської Радянської Республіки». Цим було покладено початок формуванню на території басейну окремого радянського утворення, підпорядкованого безпосередньо Петрограду, — Донецько-Криворізької республіки з центром у Харкові.

**Перший ра-
дянський уряд
України**

На Харківському з'їзді було обрано Центральний Виконавчий Комітет рад України, який оголошувався вищою державною владою в республіці у період між з'їздами рад. До складу ЦВК увійшов 41 делегат, серед яких було 35 більшовиків, 4 лівих есери, 1 лівий український есер і 1 меншовик-інтернаціоналіст. Очолив ЦВК Рад України більшовик Ю. Медведєв, котрого у березні 1918 р. заступив В. Затонський.

ЦВК створив уряд УНР* – Народний Секретаріат. Народним секретарем справ торгівлі й промисловості був Артем (Ф. Сергеев), внутрішніх справ – Є. Бош, справ праці – М. Скрипник, справ освіти – В. Затонський, міжнаціональних справ – С. Бакинський (справжнє прізвище – Бернгейм), юстиції – В. Люксембург, продовольчих справ – Е. Лугановський (Португейс), керуючий справами Народного Секретаріату – Г. Лапчинський, фінансів – В. Ауссем, військових справ – В. Шахрай. Уряд був майже цілком більшовицький. Лише один його член – Є. Терлецький був лівим есером. Він очолював Народний секретаріат земельних справ.

Новостворений уряд не відбивав інтересів населення України і не користувався в нього авторитетом. Г. Лапчинський описав у 1928 р. розмову з народним секретарем військових справ В. Шахраєм, під час якої той визнав: «Що це за уряд український, що його члени зовсім не знають і не хочуть знати української мови? Що не тільки не користуються жодним впливом серед українського суспільства, але воно навіть й не чуло раніше їхніх прізвищ? Що я за «військовий міністр», коли всі українізовані частини в Харкові мені доводиться роззброювати, бо не хочуть йти за мною на оборону радянської влади? За єдину військову підпору для нашої боротьби проти Центральної Ради ми маємо лише військо, що привів на Україну з Росії Антонов і що на все українське дивиться, як на вороже, контрреволюційне?»

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. За яких умов було зібрано Всеукраїнський з'їзд рад у Києві? Які його рішення і наслідки?
2. Чому Харків стає головним більшовицьким центром в Україні у грудні 1917– січні 1918 р.?
3. Проаналізуй державотворчі кроки УНР та Радянської України. Зроби висновок.
4. Зверни увагу на склад першого уряду Радянської України. Чиї інтереси, на твою думку, він відбивав? Обґрунтуй свою відповідь.
5. Чому харківські більшовики пішли на відрив Донецько-Криворізького басейну від України?

ДОКУМЕНТИ

1. З розмови (по телефону) Й. Сталіна, наркома у справах національностей Росії, з членом Київського комітету РСДРП(б) С.Бакинським 17 листопада 1917 р.

И. Сталин: «Мы все думаем, что абсолютно необходим краевой съезд представителей рабочих, солдатских и крестьянских де-

*Ця назва (УНР) зберігалася до початку 1919 р. З 6 січня 1919 р. – Українська Соціалістична Радянська Республіка.

путатов Украины... Еще раз повторяю, наше общее мнение: немедленно созвать краевой съезд рабочих, солдатских и крестьянских депутатов на Украине. Вопросы о Советской власти в центре и на местах не допускают никаких уступок.

Пролетарская мысль. – 1917. – 18 ноября.

2. 3 резолюції Харківського («Всеукраїнського») з'їзду рад
Власть на території Української республіки отныне принадлежит исключительно Советам рабочих, солдатских и крестьянских депутатов на Украине. Вопросы о Советской власти в центре и на местах не допускают никаких уступок.

Донецкий пролетарий. – 1918. – 14 декабря.

3. Є. Бош про ставлення більшовиків Донецько-Криворізького басейну до питання про єдність України

В верхах Донецко-Криворожской и Харьковской парторганизаций утвердился взгляд, что между промышленной Донецко-Криворожской областью и Крестьянской Украиной нет и не может быть никаких общих интересов. Товарищи видели экономическую связь Донецко-Криворожской области с Россией, а национальное единство Украины ими рассматривалось как пережиток старого, сохранившийся в умах националистов. И если с большой натяжкой соглашались признать Украину как автономное государство, входящее в РСФСР, то уж ни в коем случае не включая Донецко-Криворожскую область в территорию Украины: Украина, по их мнению, это крестьянская Киевская область – Правобережье. Украинский язык им казался совершенно чуждым народным массам...

Бош Е. Год борьбы. – К.: Политиздат Украины, 1990. – С. 164.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документи №1, №2.

а) Наскільки самостійними були дії більшовиків України, які добивалися встановлення радянської влади?

б) Де розроблялися плани встановлення радянської влади в Україні?

2. Документ №2.

Прокоментуй фразу Й. Сталіна: «Вопросы о Советской власти в центре и на местах не допускают никаких уступок».

3. Документ №3.

Чим пояснюється негативне ставлення більшовиків до ідеї створення Української Радянської Республіки на всіх територіях із переважно українським населенням, у тому числі у Донецько-Криворізькому басейні?

§19. ВІЙНА РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ З УКРАЇНСЬКОЮ НАРОДНОЮ РЕСПУБЛІКОЮ І ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УНР

Згадай:

1. За яких обставин у Харкові була проголошена радянська влада? 2. Яким був склад першого радянського уряду України?

Вторгнення російських радянських військ в УНР

Формування більшовицького режиму в Україні відбувалося за умов розширення втручання Радянської Росії у внутрішні справи УНР.

Одним із приводів до цього був антибільшовицький виступ отамана Каледіна на Дону, в результаті якого східна частина Донбасу, що входила до складу Області Війська Донського, перетворилася на арену боїв. Через Україну на Дон направлялися з фронту козачі ешелони, що посилювали каледінців. Раднарком Радянської Росії неодноразово звертався до Генерального Секретаріату із закликом закрити залізниці для каледінців. Ці вимоги були нереальними: інших залізниць на Дон не було і закрити їх означало вступити в збройну боротьбу з добре озброєними козаками, які після довгих років війни прагнули повернутися додому. Рада звинувачувалася і в тому, що заважає переправленню на Донбас і Дон червоногвардійських частин. Генеральний Секретаріат пояснював це з позиції «права на самовизначення кожної національності чи області», неправомірності нав'язувати будь-кому «своє розуміння політичного управління».

Ця дипломатична перепалка була прикриттям для зосередження російських червоних військ у Харкові й підготовки їх до наступу в центральні райони України. В другій половині грудня 1917 р. до Харкова майже щодня прибували ешелони з військами і озброєнням. Частина цих військ справді направлялася на Донбас і Дон, а більшість одержала наказ наступати на підконтрольні Центральній Раді території.

Сили сторін

Загальна чисельність військ, які прибули з Росії у грудні 1917 р. – січні 1918 р., становила близько 60 тисяч. Це були частини регулярної російської армії, що перейшли на бік більшовиків, червоногвардійці Москви, Петрограда та інших міст Росії, загони моряків. Допомогу їм надавали місцеві більшовики, які спиралися на добре озброєні загони Червоної гвардії. Зосереджені вони були, головним чином, на Донбасі, Катеринославщині, у великих містах Лівобережжя і Півдня.

Більшовицькі війська діяли у складі кількох армійських груп. Армійська група П. Сгорова планувала наступати з Харкова на Лозову–Синельникове–Катеринослав і Полтаву–Ромодан–Київ. З Гомеля (Білорусія) в напрямку Чернігів–Бахмач на Київ наступала армійська група Р. Берзіна, з Брянська (Росія) через Глухів–Конотоп–Бахмач на Київ вели наступ підрозділи А. Знаменського.

Керівне ядро центру в Україні складали В. Антонов-Овсієнко, М. Муравйов і Г. Орджонікідзе, який прибув до Харкова у другій половині грудня 1917 р. Їм підпорядковувалися всі більшовицькі сили в Україні.

Напередодні наступу більшовиків Центральна Рада перебувала в надто скрутному становищі. Більшість тилкових зукраїнізованих військових частин, що свого часу заявили про підтримку Ради, повернулися додому, або, деморалізовані досить успішною більшовицькою агітацією, дотримувалися нейтральної позиції. Деякі перейшли на бік більшовиків. Ось чому головною опорою Ради стали підрозділи Вільного козацтва і добровольчі формування, які створювалися вже в ході війни. Найголовнішими з них були: Гайдамацький кіш Слобідської України під командуванням С. Петлюри, Галицький курінь Січових стрільців під командуванням Коновальця, підрозділи генералів Удовиченка, Прісовського, сотника Ковенка та ін. Війська УНР чисельністю не поступалися червоним. Але частини, вірні Центральній Раді, були розпорошені по всій Україні, у той час як більшовицькі війська діяли на стратегічних напрямках.

Загальний наступ більшовицьких військ

Червоне командування планувало силою встановити контроль насамперед над Харківською і Катеринославською губерніями – найрозвинутішими регіонами України. Тут було зосереджено до 15 тис. солдатів вірних УНР частин. Цих сил було цілком достатньо для нейтралізації місцевих більшовиків, але не для боротьби з регулярними військами. У середині грудня ударом з Харкова більшовики захопили важливі залізничні вузли і станції – Лозову, Павлоград, Синельникове. Червоні підійшли до Катеринослава. 26 грудня 1917 р. у цьому місті під керівництвом більшовицького ревкому почалося повстання, підтримане загонами з Москви, Петрограда й Донбасу. З Катеринослава червоні війська розгорнули наступ на Олександрівськ і після тривалих боїв, які йшли з перервами від 2 до 10 січня 1918 р., установили контроль над містом. Наприкінці грудня під тиском більшовиків каледінці залишили Донбас.

У другій декаді січня збільшовизовані солдати і робітничі червоногвардійські частини встановили владу рад у Миколаєві (14 січня), Одесі (14–17 січня), Херсоні (17–18 січня).

Похід більшовицьких військ на Київ

На початку січня 1918 р. розпочався черговий етап Української революції.

6 січня червоні війська з Харкова і Лозової розгорнули наступ у північно-західному напрямку, на Полтаву–Київ. На столицю спрямовувалося вістря наступальних операцій армійських груп із півночі. Було забезпечено вирішальну перевагу в силах і засобах. Російські більшовицькі війська діяли рішуче і нещадно, прагнучи деморалізувати противника. Перед захопленням Полтави М. Муравйов оголосив: «Я дав наказ вирізати всіх оборонців місцевої буржуазії». Чим ближче наближались червоні до Києва, тим жорстокішими ставали методи ведення війни.

У поході на Київ наступали в основному російські червоні загони. Участь у поході кількох українських частин і Ю. Коцюбинського, який був призначений «головнокомандувачем усіх військ УНР», хоча жодного впливу на прийняття рішень не мав, повинно було засвідчити, що на Київ наступають українські радянські сили, а не російські війська. Наступ просувався досить швидко, і при допомозі місцевих більшовиків були послідовно захоплені Полтава, Костянтинівград, Ромодан, Лубни, Лохвиця, Гребінка.

Бій під Крутами

У цей час «московський загін особливого призначення» під командуванням А. Знаменського зайняв Глухів і Кролевець, а частини Р. Берзіна – Бахмач і Конотоп. У Бахмачі всі три армійські групи – Берзіна, Знаменського і Єгорова з'єдналися під загальним командуванням М. Муравйова. Залізничний шлях зв'язував Бахмач із Києвом. Саме вздовж цього шляху і розвинули наступ об'єднані більшовицькі сили. Зупинити їх було нікому. Головні сили, підпорядковані Центральній Раді, були зосереджені на Правобережжі, де стримували наступ на Київ фронтових збільшовизованих частин колишньої російської армії. Лише під станцією Крути на прогоні Бахмач–Ніжин нашвидкуруч зібраний загін під командуванням сотника Омельченка, який складався з 500 студентів, гімназистів-старшокласників і військових курсантів, спробував перепинити шлях більшовицьким військам. Більшість із них загинула. Ті, кому вдалося вціліти, розібрали колію і зуміли на декілька днів затримати наступ. Сталося це 16 січня 1918 р.

17 березня 1918 р., коли більшовики залишили Київ, а в столиці знову панувала Центральна Рада, тіла 27 юнаків, які загинули в бою під Крутами, були перевезені до Києва і перепоховані на Аскольдовій могилі. Молодий поет Павло Тичина тоді ж гаряче відгукнувся на цю трагічну подію віршем «Пам'яті тридцяти»:

На Аскольдовій могилі
 Поховали їх –
 Тридцять мучнів українців,
 Славних, молодих...
 На Аскольдовій могилі
 Український цвіт –
 По кривавій по дорозі
 Нам іти у світ...

Крути ввійшли в історію України як символ національної честі.

Січневе збройне повстання

Перемозі над силами Центральної Ради сприяло тоді повстання робітників Києва. Центром повстання, що розпочалося 16 січня 1918 р., став завод «Арсенал», робітники якого перебували під впливом більшовиків. Протягом шести днів близько тисячі робітників стримували атаки гайдамаків. Лише 22 січня військам Центральної Ради вдалося зламати їхній опір. Для цього їм довелося зняти частину військ із фронту. Таким чином, арсенальці відкрито виступили проти української держави і сприяли поразці її військ, що обороняли Київ.

Проголошення незалежності УНР

Напередодні вирішальних боїв за Київ 9 січня 1918 р. Центральна Рада ухвалила свій Четвертий універсал, яким Українська Народна Республіка проголошувалася цілком незалежною державою. Це було історичне рішення Центральної Ради, що символізувало остаточно розрив з імперським центром. Однак воно не врятувало УНР. Сили були надто нерівні. Більшовицькі війська під Києвом мали 20-кратну перевагу в живій силі й 40-кратну – в озброєнні.

IV Універсал УНР. 9 січня 1918 р.

Прагнучи в цей критичний момент повернути довіру селянства, Рада 19 січня зробила ще один радикальний крок: під гуркіт гармат прийняла закон про скасування права власності на землю. Але було вже занадто пізно. 26 січня 1918 р. більшовицькі війська ввійшли до Києва. Центральна Рада і її установи переїхали до Житомира. Організовано залишили Київ і війська УНР. Воєнні дії перекинулися на Волинь і Поділля.

Утвердження в Україні нової влади супроводжувалося кровопро-

литтям, жертвами з обох сторін. Лише під час придушення січневого збройного повстання загинули сотні робітників. Але ще більше було насильства над переможеними, розстрілів представників заможних класів, членів антибільшовицьких партій, усіх, запідозрених у симпатіях до Центральної Ради. Під час боротьби за Київ війська М. Муравйова, яким не вдалося з ходу захопити місто, п'ять днів обстрілювали його з важких гармат, перетворивши життя мешканців на пекло. Обстріл не припинився навіть тоді, коли в штабі М. Муравйова з'явилася делегація від міської думи і повідомила про залишення частинами Ради Києва. Коли нарешті у деморалізоване і змучене місто ввійшли перші підрозділи М. Муравйова, багатьом жителям здалося, що настане довгожданий спокій. Але найстрашніше було попереду.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Порівняй:

а) дії Раднаркому Росії та Центральної Ради в Україні;
б) співвідношення збройних сил Раднаркому і Ради. Які наслідки це мало для подальшого розвитку подій?

2. Підготуй доповідь «Бій під Крутами», використавши додаткові джерела та літературу.

3. Порівняй усі універсали Центральної Ради. Який з них, на твою думку, мав найбільше значення в державотворенні для України. Доведи свою думку.

4. Яку роль відіграло повстання на заводі «Арсенал» в боротьбі за Київ?

5. Коли і в яких умовах Центральна Рада прийняла свій Четвертий універсал?

6. Чому Центральна Рада довго не наважувалася проголошувати незалежність України?

ДОКУМЕНТИ

1. З політичного есе видатного українського письменника-емігранта Уласа Самчука «Крути»

Українська молодь, яка дня 28 січня 1918 р. з піснями виїхала зі столиці України під станцію Крути, щоб там умерти, була першою молоддю світу, що одверто, беззастережно і рішуче стала до боротьби з північною навалою. ... Її ідеал був – своя державність, своє суверенне життя, своя духовність. Вона йшла в бій з піснею «Ще не вмерла», однак в звуках цієї пісні звучав також один момент, який стає зрозумілим щойно пізніше... Мотив спротиву проти марксизму, мотив молодого, амбітного й гордого народу, який був глибоко переконаний, що тільки суверенність на землях предків дасть повну і тривку запоруку, бо більшовизм, як такий, буде стертий із поверхні нашої планети... І не вина цієї молоді, що світ так злегковажив великим шляхетним поривом Української держави. І коли вже конечно дошукувались якоїсь вини, то вона була хіба в тому, що та молодь, як і цілий народ, що її видав, не були підготовлені до взяття на себе завдання. Це був порив душі й серця, зов національного інстинкту. Це було непереможне

хотіння, хай проти логіки, проти всіх сил світу вписати на сторінках історії щось таке, що в прийдучому дасть зачінну точку для нової організованішої та вдосконалішої боротьби.

Українське слово. – 1992. – 6 лютого.

2. 3 Четвертого універсалу Української Центральної Ради Народу України!

... Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною вільною, суверенною державою українського народу. Зо всіма сусідніми державами, як-от: Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя Самостійної Української Республіки. Влада в ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу, селян, робітників і солдатів, та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Ради Народних Міністрів.

...Що ж до так званих «більшовиків» та інших напасників, що нищать та руйнують наш край, то приписуємо Правительству Української Народної Республіки твердо й рішуче взятися за боротьбу засланих з Петрограда найманих насильників, що топчуть права Української Республіки.

Українська Центральна Рада.

У Києві. 9 січня 1918 р.

Конституційні акти України. 1917–1920. – С. 70–71.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ №1.

Прочитай уважно документ. Чи поділяєш ти думку письменника? Поясни, чому протягом тривалого часу події під Крутами замовчувалися в офіційній історичній науці.

2. Документ № 2.

Виходячи з тексту документа, зроби висновок, як змінилося ставлення до більшовиків з боку Ради. Чому так сталося?

§20. ПЕРША СПРОБА РАДЯНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

Згадай:

1. Які обставини сприяли успішному наступу радянських військ в Україні? 2. Коли Центральна Рада ухвалила свій Четвертий універсал? 3. В чому полягає історичне значення Четвертого універсалу?

Червоний терор

Перші кроки нової влади в Україні ознаменувалися жорстоким терором. Напередодні вступу до Києва Муравйов видав такий наказ: «Військам обох армій, Єгорова і Берзіна, наказую безпощадно знищити в Києві всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх

ворогів революції». Цей заклик впав на добре підготовлений ґрунт. Розправи з противниками більшовицької влади, а часто і зовсім випадковими громадянами набули масового характеру. Число жертв «червоного терору» на початку 1918 р. в Києві становило, за оцінками різних істориків, від 2 до 5 тис. чол. Розстрілювали офіцерів, юнкерів, прихильників Центральної Ради, причому підставою для розправи нерідко було українське посвідчення чи відповідь на запитання муравйовців українською мовою. У Маріїнському парку розстріляли 200 учнів гімназій і училищ лише за те, що вони були в списках української військово-спортивної організації. Справжня вакханалія насильства вибухнула по всіх захоплених більшовицькими військами селах і містах України. Вона мала яскраво виражений антиукраїнський характер. В. Затонський у своїх споминах 1926 р. писав, що більшовицький комісар Дубнівського повіту на Волині заборонив п'єсу «Сватання на Гончарівці», яка без перепон ставилася в царські часи. «Грати дозволяю, – говорив комісар, – тільки не на контрреволюційній (тобто українській. – Ф.Т.) мові». Цей шовіністичний розгуд справив негативне враження на українське населення, посилюючи в ньому антибільшовицькі та антиросійські настрої.

Формування органів більшовицької влади в УНР

Через деякий час після захоплення Києва сюди з Харкова переїхали члени українського більшовицького уряду. М. Муравйов звітував голові РНК Росії В. Леніну: «Всю владу, встановлену багнетами, я передав Советові України». Водночас на Україну була поширена чинність усіх тогочасних декретів РСФРР. Було оголошено про скасування посад повітових і міських комісарів Тимчасового уряду і Центральної Ради. Ліквідовано також земські установи, міські думи, волосні, повітові й губернські органи управління. Однак повноваження ліквідованих органів урядування досить рідко передавали відповідним радам та їхнім виконкомам. Гасло «Вся влада радам!» в Україні наприкінці 1917 – на початку 1918 р. так і не було втілене в життя. Більшість рад перебувала під контролем меншовиків, есерів і бундівців і не могла бути опорою нового режиму. Після взяття будь-якого населеного пункту командування червоних залишало тут свого комісара з військами або утворювало революційний комітет (ревком) чи воєнно-революційний комітет (воєнревком). Цим, по суті, окупаційним органам і передавалася вся повнота влади. Місцеві ради розпускались або підпорядковувались новоствореному більшовицькому ревкому чи воєнревкому. Ліквідації підлягали також усі судові установи. Їх заступили новостворювані народні суди, робітничі й

селянські трибунали. Оголошувалося про розпуск старої міліції, обов'язки якої на перших порах передавали Червоній гвардії. 20 січня 1918 р. Народний Секретаріат прийняв декрет про організацію в УНР власної армії – Червоного козацтва.

Інші більшовицькі територіальні утворення на землях України

Свій номінальний контроль Народний Секретаріат УНР здійснював лише над територією, яка свого часу була окреслена «Тимчасовою інструкцією Тимчасового уряду», тобто на території «чотирьох з половиною» губерній України замість дев'яти. Крім Донецько-Криворізької республіки, оформлення якої остаточно відбулося в січні 1918 р. на IV з'їзді рад Донецько-Криворізького басейну, на території України була утворена ще Таврійська (в Криму) і Одеська республіки, котрі відрізали більшовицьку УНР від Чорного й Азовського морів. П'ятою радянською республікою, до складу якої увійшла частина українських земель, була Донська.

Політика розчленування України яскраво свідчила про чітку орієнтацію більшовиків на російський імперський центр, який тепер виступав у новій, «інтернаціоналістській» оболонці.

Політика в галузі фінансів і промисловості

Вирішивши шляхом жорстокого насильства питання про владу в Україні на свою користь, більшовики почали докорінну ломку всіх соціально-економічних відносин, прагнучи нав'язати їй народу ті порядки, які утверджувалися в Росії.

Передусім під контроль бралися фінанси. Нова влада заборонила банківським установам здійснювати будь-які операції, надіславши туди своїх емісарів з наказом конфіскувати на користь рад золото в монетах і злитки дорогоцінних металів. Фінансове господарство в Україні підпорядковувалося фінансовим органам Радянської Росії. Безпорадний і неавторитетний Народний секретаріат фінансів УНР навіть не робив спроби вести самостійну фінансову політику. По суті він був однією з місцевих установ центральних фінансових органів РСФРР в Україні, яку інколи допускали до розподілу грошових сум, перераховуваних з центру. Ці кошти необхідні були для утримання військових частин і Червоної гвардії, видачі зарплати робітникам, багато з яких тривалий час страйкували або брали участь у повстаннях проти Центральної Ради.

З Росії прийшов й інший, суто більшовицький спосіб «ліквідації» фінансової кризи – контрибуції, реквізиції, конфіскації, об'єктами яких були не тільки заможні верстви населення, котрих більшовики сприймали як «буржуїв». Здійснювали ці акції як місцеві ради, ревкоми, так і різноманітні військові команди,

що заповнили Україну і діяли за принципом «грабуї награбоване». Відносини окупанти-окуповані запанували й у фінансовій сфері.

Поряд із підпорядкуванням новим властям фінансів України відбувалось одержавлення її промисловості. Цим процесом керувала Вища рада народного господарства Росії (ВРНГ), утворена 1 грудня 1917 р. В Україні були сформовані філії ВРНГ, які не мали жодної автономії.

Так, постановою ВРНГ від 22 січня 1918 р. державною власністю Російської Федерації були оголошені акціонерні товариства «Продамет» і «Кровля». Було націоналізовано 9 із 15 великих металургійних заводів України, які виплавляли 80% чавуну і сталі, 230 великих шахт, або 1/3 загального числа копалень басейну; вони давали близько половини вугілля. В державну власність перейшли великі суднобудівні заводи Півдня, ряд підприємств Харкова, Катеринослава та інших міст Лівобережжя. Націоналізація великих підприємств не внесла позитивних змін в їхню роботу. Не маючи кваліфікованого керівництва, вони опинилися перед загрозою зупинки. Господарська розруха в Україні стала катастрофічними темпами поглиблюватися.

Аграрна революція

На селі розгорталася аграрна революція. Поміщики повністю втратили підтримку властей, а селянство без вагань йшло на розгром маєтків, розправляючись з їхніми власниками, змушуючи їх тікати в міста.

Спроби Центральної Ради і Генерального Секретаріату захистити законність і правопорядок, здійснити аграрну реформу мирними, цивілізованими методами були сприйняті найбільш шкідливим селянством як захист поміщиків і куркулів. Ці настрої підтримували більшовики. В деяких повітах Волинської губернії, де були сконцентровані фронтові частини, що підпали під вплив більшовиків, під час стихійних розгромів було знищено 50–60% маєтків. Селяни розподіляли землю, майно, худобу. Більшовики прагнули нав'язати селянству принцип артільно-комуністичного ведення господарства. Але майже все українське селянство виступало за індивідуальне господарювання.

Відновлення вивозу хліба в Росію

Одним із найважливіших для більшовиків в Україні було питання про хліб. Значною мірою їхня політика диктувалася прагненням одержати продовольство для великих промислових міст Росії і забезпечити центр сировиною. Центральна Рада після ультиматуму Раднаркому припинила транспортування хліба на Північ. Після проголошення радянської влади в Харкові це рішення було негайно скасоване, а ешелони з українським

хлібом попрямували до Центральної Росії. Протягом перших чотирьох місяців 1918 р. більшовики вивезли з України 14–15 млн пудів хліба.

Вилучаючи хліб, більшовицька влада не гребувала реквізиціями, розправами над селянством, прямим насильством. 24 лютого Народний Секретаріат звернувся до рад «проявити всю рішучість у боротьбі із спекуляцією і з приховуванням, не зупиняючись перед застосуванням в необхідних випадках збройної сили». Це був прямий заклик до розгортання терору проти українського села.

Наростання антибільшовицького опору в Україні

Відмова від демократії, червоний терор, переслідування української культури, реквізиції продовольства на селі, товарів міських крамниць, контрибуції і конфіскації – все це викликало хвилю незадоволення сільського й міського населення більшовицькою владою. В деяких містах і селах утворені М. Муравйовим і В. Антоновим-Овсієнком органи влади були знищені через кілька днів після їх появи. Вільне козацтво Звенигородського та інших повітів Київської і Херсонської губерній не тільки відбило наступ червоних, а й перейшло в контрнаступ. Перелом на користь Центральної Ради назрівав у тилу Південно-Західного фронту на Волині й Поділлі, де частина українських військ зберегла боєздатність і в боротьбі з більшовицькими з'єднаннями взяла під свій контроль прифронтову смугу. Установлений шляхом обману, насильства, прямого втручання ззовні більшовицький режим в Україні був приречений зустріти загальнонаціональний опір.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Спробуй довести або спростувати вислів: «Більшовицька влада в Україні була встановлена шляхом жорстокого насильства», враховуючи зміст параграфа.
2. Охарактеризуй економічні перетворення більшовиків в Україні.
3. Чи планували більшовики реалізувати в Україні на початку 1918 р. гасло «Вся влада радам!»?
4. Яке місце в політиці більшовиків займала «хлібна проблема»?

ДОКУМЕНТИ

1. З доповіді В. Затонського про становище в Києві після зайняття його військами М. Муравйова

Я сам був під розстрілом. Я врятувався випадково. В кишені знайшовся випадково мандат за підписом Леніна. Це мене врятувало. Скрипника хтось пізнав і це його спасло. Щасливий випадок, бо коли на вулиці патруль затримав мене, у мене був мандат «Всеукраїнська Рада Робітничо-Селянських і Солдатських Депутатів у Харкові». Через ту «українізацію» я мало життя не втратив...

Там (у Києві) був я зі Скрипником (після того, як Муравйов здобув місто). Ми увійшли в місто: трупи й кров... Там розстрілювали ВСІХ, хто мав якесь відношення (прихильне) до Центральної Ради – просто на вулицях. От і я мало не попав...

Затонський В. Національна справа на Україні. – Харків, 1926. – С. 38.

2. Українські соціал-демократи (ліві) про політику більшовиків в Україні наприкінці 1917 – на початку 1918 р.

Ми саме на практиці знаємо, що є завоювання України СРСР Росією. Ми пережили цілу вакханалію нищення всіх ознак української нації, топтання портретів Шевченка, розстрілів за українське посвідчення і за українську мову.

Ми добре пам'ятаємо плакати з написом «смерть буржуям и украинцам», ми знаємо факти, як місцеві совдепи закликали до себе вчителів українознавства в середніх школах і обвинувачували їх в тому, що вони викладають «контрреволюционную дисциплину».

Червоний прапор (Орган Оргкомітету фракції незалежних УСДРП). – 1919. – 14 лютого.

3. В. Антонов-Овсієнко про ставлення командування російських радянських військ до місцевих рад України

Если бы большинство местных Советов были наши, если бы их вывеской не прикрывался контрреволюционный саботаж, то эти претензии на самостоятельное руководство местными делами... встретили бы мою полную поддержку. Но в действительности было совсем иначе и поэтому я в интересах революционной борьбы шел на назначение политических комиссаров моим штабом.

Антонов-Овсєнко В. Записки о гражданской войне. – М.; Л., 1923. – Т. 1. – С. 180.

4. З декларації ЦВК рад України із закликом до створення воєнно-політичного союзу радянських республік Півдня Росії. 7 березня 1918 р.

1. Мы никогда не рассматривали Украинскую Советскую Республику как национальную республику, а исключительно как Советскую Республику на территории Украины.

2. Мы никогда не стояли на точке зрения полной независимости УНР, рассматривая ее как более или менее самостоятельное целое, связанное с общероссийской рабоче-крестьянской республикой федеративными узами.

3. Одновременно мы не возражали против образования различных советских объединений, оставляя решение вопроса о взаимоотношениях их как с краевой, так и с центральной общедеративной Советской властью до более подходящего времени.

Вестник УНР. – 1918. – 9 марта.

5. З телеграми В. Леніна В. Антонову-Овсієнку і Г. Орджонікідзе від 15 січня 1918 р.

В Харьков Антонову и Серге

Ради бога, принимайте самые энергичные революционные меры для посылки хлеба, хлеба и хлеба!!! Иначе Питер может околеть.

Особые поезда и отряды. Сбор и ссылка. Провожать поезда. Извещать ежедневно. Ради бога!

Ленин.

Ленин В. Полное собрание сочинений. – Т. 50. – С. 30.

6. З телеграми В. Леніна В. Антонову-Овсієнку від 17 січня 1918 р.

Приветствую победу*.

Направьте все усилия для подвоза в Питер хлеба и хлеба.

Ленин.

Ленин В. Полное собрание сочинений. – Т. 50. – С. 33.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Чи можуть дії радянського командування в Україні бути охарактеризовані як окупація або експорт революції? Можливо, ти маєш власний варіант. Обґрунтуй висновок, враховуючи зміст документів №1–3 та інші матеріали першого розділу.

2. Документ № 4.

а) Чому більшовики розглядали Українську Радянську Республіку як виключно територіальне, а не національне утворення?

б) Як зміст декларації ЦВК рад України співвідносився з гаслами більшовиків про «право націй на самовизначення, аж до відокремлення»?

в) До чого на практиці привела згода ЦВК рад України на утворення «различных советских объединений»?

3. Документи № 5 і № 6.

Які наслідки для українського селянства мали ці телеграми?

§21. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (1917 – ПОЧАТОК 1918 РОКУ)

Повторювально-узагальнюючий урок

**Відродження
української
державності**

У лютому 1917 р. в Російській імперії відбулася демократична революція. Царизм було знищено. Росія дістала шанс позбавитися ганебного тавра «тюрми народів», яке висіло на ній сотні років. Користуючись ослабленістю центральної влади, пригнічені народи імперії, серед яких український був найбільшим, стали брати свою долю у власні руки.

У березні 1917 р. в Україні розгорнулася національно-демократична революція, відновився державотворчий процес, який очолила Центральна Рада. Мільйони жителів України відчували пробудження національної свідомості, придушеної

*Йдеться про захоплення більшовицькими військами Черкас, Бахмача і про перемогу під Крутами.

століттями перебування у складі Російської імперії. Чотири універсали Центральної Ради знаменували собою етапи складного і суперечливого шляху України до державної незалежності. Першим універсалом була проголошена автономія України, Другий був вимушеним відступом на шляху державотворення, Третім проголошувалася Українська Народна Республіка – автономна частина Росії, Четвертим – самостійність України.

Але перша у ХХ столітті спроба українського народу створити власну демократичну державу нашоухнулася на великі перепони. На шляху розбудови держави стали могутні зовнішні й внутрішні сили. У грудні 1917 – лютому 1918 р. Центральна Рада втратила контроль над більшою частиною України. Скоординовані дії російських червоних військ і місцевих більшовиків поставили Українську революцію перед загрозою поразки.

Труднощі державо- творення та їх причини

Невдачі Української революції були викликані багатьма об'єктивними та суб'єктивними причинами.

Серед найголовніших слід назвати недостатню міцну базу державотворення, на яку спиралися керівники національно-демократичної революції. Століття національного гноблення спотворили соціальну структуру українського населення, позбавили його тих елементів, які в сусідніх європейських країнах були організуючою силою державотворення: старої земельної аристократії і власної буржуазії. Серед прибічників української державності було недостатньо кваліфікованих чиновників, офіцерів, особливо вищих, юристів, журналістів, викладачів вищих навчальних закладів, інженерів тощо. Ці соціальні групи виявилися зрусіфікованими і втратили симпатії до ідеї національного визволення. Найдіяльнішою верствою населення, котра стала на чолі національно-визвольної боротьби, була українська національна інтелігенція, головним чином гуманітарна (українські письменники і вчені – історики й філологи) та сільська (вчителі, агрономи, лікарі та ін.). Але ця порівняно нечисленна група досить повільно усвідомлювала необхідність проголошення незалежності України. Тривалий час в її середовищі панували автономістсько-федералістичні ілюзії, необґрунтовані надії на російську демократію.

Український вплив на перебіг подій справила також недооцінка необхідності створення міцної національної армії, здатної захистити народ від зовнішніх антиукраїнських сил і ліквідувати внутрішню анархію. Коли наприкінці 1917 р. на Україну почали наступати російські червоні

війська, дати їм належну відсіч не вдалося. Байдужих і «нейтральних» у ті дні було більше, ніж рішучих і самовідданих.

Центральна Рада не зуміла належним чином вирішити пекучі соціально-економічні питання, особливо аграрне. У вирішальний момент української революції, наприкінці 1917 – на початку 1918 р., селянська біднота виявилася схильною до погромно-анархістських методів ліквідації поміщицького землеволодіння, відкинувши пропозиції Центральної Ради провести аграрну реформу в рамках законності й правопорядку. Ця обставина згубно позначилася на боездатності українізованих частин армії, особливо тилових. Вони відмовлялися захищати Українську Народну Республіку, підозрюючи її в симпатіях до поміщиків і заможного селянства.

Врешті-решт невдачі Української Центральної Ради були зумовлені недостатнім розвитком національного руху, нездатністю його керівників повести за собою мільйонні маси населення України. Полум'яне Шевченкове «В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля» ще не стало твердим переконанням більшості українців. Після довгих століть русифікації вони не спромоглися збагнути, що державна незалежність є неодмінною передумовою розв'язання накопичених століттями соціально-економічних і політичних проблем.

Маси українців у вирішальні дні Української революції не знайшли в собі сили стати зі зброєю в руках на захист бодай недосконалого, але все ж свого молодого державного організму – Української Народної Республіки.

**Позитивні
результати
Української
революції**

Однак в одному дуже важливому для народу, що століттями не мав власної державності, аспекті події Української революції знаменували безсумнівний прогрес. Вони переконливо засвідчили, що у 1917 – на початку 1918 р. національна свідомість українського народу піднялася на якісно новий рівень. Мільйони й мільйони селян, представників інших соціальних груп вперше відчули себе українцями й цілком свідомо підтримували українське державотворення, голосуючи за українські національні партії на виборах до Всеросійських і Українських Установчих зборів, беручи участь у численних з'їздах, конференціях, сходах і вічах, включаючись у діяльність Вільного козацтва, українізованих частин російської армії.

Наприкінці 1917 – на початку 1918 р. потенціал Української революції не був далеко ще вичерпаний. Попереду були важкі битви за збереження проголошеної Четвертим універсалом Центральної Ради державної незалежності України.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Дай оцінку ставленню різних політичних сил до ідеї самовизначення України в перші тижні революції.
2. Коли і за яких обставин була утворена Українська Центральна Рада? Хто увійшов до її складу?
3. Розкрий зміст і значення Першого універсалу.
4. Охарактеризуй відносини між Центральною Радою і Тимчасовим урядом у березні–жовтні 1917 р.
5. У чому суть і значення Другого універсалу?
6. Чим було викликане видання «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні»?
7. Обґрунтуй неминучість конфлікту між Центральною Радою і більшовицьким Раднаркомом.
8. Розкрий зміст і значення Третього універсалу.
9. Які причини й наслідки війни між Українською Народною Республікою і Радянською Росією? Назви основні її події.
10. Розкрий зміст та історичне значення Четвертого універсалу.
11. Які етапи в розвитку Української революції можна виділити?
12. Чому спроба українського народу створити в 1917– на початку 1918 р. міцну демократичну державу зазнала невдачі?
13. Чи є підстави називати Українську революцію:
а) національною,
б) демократичною?
Якщо є, то які?
14. Що свідчило про те, що наприкінці 1917 – на початку 1918 р. Українська революція не зазнала остаточної поразки і її потенціал був ще не вичерпаний?
15. Які факти свідчили про якісне зростання національної свідомості українців в ході національно-демократичної революції?

ЗАПАМ'ЯТАЙ ЦІ ДАТИ

- 27 лютого 1917 р.** – Лютнева демократична революція і повалення самодержавства в Росії
- 3–4 березня 1917 р.** – утворення Української Центральної Ради
- 19 березня 1917 р.** – 100-тисячна національна демонстрація в Києві
- 6–8 квітня 1917 р.** – Всеукраїнський Національний конгрес
- 5–8 травня 1917 р.** – Перший Всеукраїнський військовий з'їзд
- 10 червня 1917 р.** – Перший універсал Центральної Ради; проголошення автономії України
- 15 червня 1917 р.** – утворення Генерального Секретаріату Центральної Ради
- 3 липня 1917 р.** – Другий універсал Центральної Ради
- 4–5 липня 1917 р.** – збройний виступ самостійників
- 26 липня–4 серпня 1917 р.** – VI з'їзд РСДРП(б)
- 4 серпня 1917 р.** – «Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні»
- 25–30 серпня 1917 р.** – корніловський заколот і його розгром
- 8–15 вересня 1917 р.** – З'їзд народів у Києві
- 25 жовтня (7 листопада) 1917 р.** – більшовицький переворот у Петрограді

31 жовтня 1917 р. – перехід влади в Києві до Центральної Ради
7 листопада 1917 р. – Третій універсал Центральної Ради; проголошення Української Народної Республіки
3 грудня 1917 р. – маніфест РНК до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради
4–6 грудня 1917 р. – Всеукраїнський з'їзд рад у Києві
8–10 грудня 1917 р. – установлення більшовицької влади в Харкові
11–12 грудня 1917 р. – з'їзд рад у Харкові
26–29 грудня 1917 р. – установлення більшовицької влади в Катеринославі
6 січня 1918 р. – початок наступу червоних військ на Київ
9 (22) січня 1918 р. – Четвертий універсал Центральної Ради
11 січня 1918 р. – проголошення незалежності УНР
16 січня 1918 р. – бій під Крутами
26 січня 1918 р. – вступ військ М. Муравйова до Києва
30 січня 1918 р. – переїзд Народного Секретаріату з Харкова до Києва

ТЕМА 3 УКРАЇНА В БОРОТЬБІ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1918–1920 РОКИ)

---

§22. БЕРЕСТЕЙСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР

Згадай:

1. Як відбувалася радянізація України наприкінці 1917 – на початку 1918 р.? 2. Як було сприйняте населенням України встановлення радянської влади?

Нові умови боротьби за незалежність

Поразка національно-демократичних сил на поч. 1918 р. не була ні повною, ні остаточною. Центральна Рада і підзвітний їй уряд разом з військами відступили з Києва, але не покинули територію України, не були знищені чи розпущені. На Правобережжі точилися бої, в ході яких війська УНР, поповнені загонами Вільного козацтва, українізованими частинами Південно-Західного фронту і добровольцями, посилювали опір. Поступово на російсько-українському фронті намітився злам на користь української сторони. Центральна Рада продовжувала діяльність, спрямовану на збереження незалежної української держави. Видала закони про нову грошову систему: шаги, гривні, карбованці; про державний герб УНР (тризуб). Але за нових умов її доля дедалі більше залежала від зовнішньополітичних обставин.

Переговори у Бресті- Литовському

9 грудня 1917 р. з ініціативи більшовиків розпочалися переговори між Росією і Німеччиною та її союзниками у Бресті (Бресті-Литовському). Ці переговори поставили Центральну Раду в складну ситуацію. Спочатку серед членів Ради переважала проантантівська орієнтація. Та надії на допомогу Антанти були марні. Водночас воєнна загроза з боку Радянської Росії швидко зростала. Крім того, існувала реальна загроза окупації України арміями Німеччини та Австро-Угорщини. Ці держави здавна зазіхали на Україну і мали всі шанси дістати згоду на її окупацію у ході переговорів з делегацією Радянської Росії.

Ніким не визнана Україна могла стати звичайним трофеєм переможців з необмеженим правом поділяти її і управляти нею як колонією.

За цих обставин уряд УНР звернувся до всіх воюючих і нейтральних держав з нотою, в якій заявив, що не визнає права Раднаркому виступати на переговорах від імені народів усієї Росії і буде вести переговори з Німеччиною та її союзниками самостійно.

Представники німецького командування схвально сприйняли цю заяву і разом із союзниками – Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною – повідомили Центральну Раду, що чекають її делегацію у Бресті-Литовському. 19 грудня делегація УНР у складі С. Голубовича (голова), М. Левитського, М. Любинського, М. Полоза, О. Севрюка та С. Остапенка прибула в Брест-Литовський. Відкрився новий фронт боротьби за незалежність – дипломатичний.

30 грудня 1917 р. на пленарному засіданні міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін від імені союзних держав визнав повноправним учасником переговорів присутню делегацію України. Керівник делегації Радянської Росії на переговорах Л. Троцький змушений був зважати на реалії і, не знайшовши жодних аргументів проти, також визнав право делегації Центральної Ради виступати від імені УНР як самостійної держави.

У січні 1918 р. делегація Росії зробила спробу замінити на переговорах представників Центральної Ради делегатами радянського уряду України. Підставою для цього стало те, що більша частина території УНР опинилася під контролем більшовиків. Але спроба російської делегації була відкинута як представниками Центральної Ради, так і союзними дипломатами. Виконувач обов'язків голови делегації УНР О. Севрюк ознайомив учасників переговорів з прийнятим на цей час Четвертим універсалом, згідно з яким УНР оголошувала про своє відокремлення від Росії. Беручи це до уваги, держави німецько-австрійського блоку визнали очолювану Центральною Радою Українську Народну Республіку незалежною державою, правомочною вступати у міжнародні відносини.

Мирний договір у Бресті-Литовському 27 січня (9 лютого) між УНР і Німеччиною та її союзниками був підписаний мирний договір. Стан війни між державами німецько-австрійського блоку і Україною припинився. Німеччина й Австро-Угорщина, ставши союзниками УНР, зобов'язалися допомогти їй відновити контроль над усією територією держави. Зі свого боку, уряд УНР узяв зобов'язання поставити до Німеччини й Австро-Угорщини 60 млн пудів хліба, 2 млн 750 тис. пудів

Підписання делегацією Центральної Ради мирної угоди з Четвертим союзом. Брест-Литовський, 9 лютого 1918 р.

худоби живою вагою, багато картоплі, цукру, сала, іншої сільськогосподарської продукції. У свою чергу, Німеччина й Австро-Угорщина пообіцяли надати Україні сільськогосподарські машини, вугілля, сіль та інші дефіцитні на території УНР товари.

Берестейський договір був великим успіхом української дипломатії. Він поклав початок міжнародно-правовому визнанню України як незалежної держави. Було очевидно, що така незалежність буде обмеженою. Але іншого виходу за тих умов не було. Не підписувати мирний договір з Німеччиною означало залишатись у стані війни з нею і готуватися до наступу її добре озброєних і дисциплінованих військ. Якщо натиск червоних частин війська УНР ще якось стримували, то в разі наступу німецько-австрійських армій вони, опинившись між двома фронтами, були б розчавлені за кілька днів.

Таким чином, альтернативою Берестейському договору була не Українська Радянська Республіка, в чому намагалися переконати населення більшовики, а перетворена на колонію Німеччини та Австро-Угорщини розшматована Україна.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. У чому полягали нові умови боротьби за незалежність України?
2. Якими були зовнішньополітичні орієнтири УНР в жовтні 1917 – січні 1918 р.?
3. За яких умов розпочалися переговори УНР з державами німецько-австрійського блоку?

4. Коли УНР була визнана державами німецько-австрійського блоку?
5. Назвіть умови мирного договору між Україною і державами німецько-австрійського блоку.
6. Чи були альтернативи Берестейському мирному договору?

ДОКУМЕНТИ

1. Відповідь Німеччини та її союзників на ноту уряду УНР до усіх воюючих нейтральних країн з наміром виступити на мирних переговорах цілком самостійно

До Президента Генерального Секретаріату Винниченка і Секретаря Міжнародних Справ Шульгіна, Київ.

Нота Генерального Секретаріату Української Народної Республіки до всіх воюючих й нейтральних держав вважає за безумовно потрібне, щоб представники УНР взяли участь в переговорах в Берестю-Литовськ.

Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина вважають необхідним, що вони готові привітати участь представників УНР, в мирових переговорах в Берестю-Литовськ.

При цьому вони звзначають, що так само радо привітали б таких уповноважених представників також при переговорах щодо закінчення перемир'я.

Берестя-Литовське. 26 грудня 1917 року. Уповноважені делегати чотирьох союзних держав: фон-Кюльман за Німеччину, граф Чернін за Австро-Угорщину, Попов за Болгарію, Мессімібей за Туреччину.

Цит. за: Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Т.І. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932; Нью-Йорк, 1954. – С.295–296.

2. З «Записки про Берлінську нараду від 6 лютого 1918 р.» вищих урядовців Німеччини і Австро-Угорщини щодо переговорів у Бресті-Литовському

Строго таємно.

З огляду на сучасний брак харчових продуктів в Австро-Угорщині та Німеччині мир з Україною мусить бути підписаний якнайскоріше... На випадок, якби Україна попросила військової допомоги проти російських максималістів, то таке прохання в рамках можливого задовольнити. За це Україна зобов'язується до якнайскорішої поставки хліба, а Німеччина принципово погоджується на першенство Австро-Угорщини (при його розподілі).

...З австро-угорського боку вказується на великість жертви, що її принесла монархія для спільної справи, відступивши Україні Холмську округу і згодившись на утворення Східно-Галицького самостійного коронного краю, як рівно ж і на ті труднощі, що через це повстануть в польським питанні...

Цит. за: Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. – Т.І. Доба Центральної Ради. – С.434–435.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ №1.

За яких обставин з'явився цей документ чотирьох союзних держав. Який вплив на подальший перебіг мирних переговорів він мав?

2. Документ № 2.

а) У Німеччині й Австро-Угорщині Брест-Литовський мир інколи називали «хлібним». Наскільки така назва відповідає дійсності?

б) Покажіть на карті територію Холмської округи, яка відійшла за умовами миру до України.

в) Чому згода Австро-Угорщини на утворення Східно-Галицького самостійного коронного краю сприймалася цією державою як жертва?

г) Про які труднощі, що «постануть в польській питанні після утворення Східно-Галицького коронного краю і передачі Україні Холмської округи» говориться в таємній «Записці про Берлінську нараду від 6 лютого 1918 р.»?

§23. ВІДНОВЛЕННЯ КОНТРОЛЮ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ НАД УКРАЇНОЮ. ГЕТЬМАНСЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ

Згадай:

1. Якими були основні пункти мирного договору у Бресті-Литовському між УНР і Німеччиною та її союзниками?

Падіння радянської влади в Україні

Берестейський договір визначив долю радянської влади в Україні. 18 лютого розпочався загальний наступ німецько-австрійських військ на Східному фронті від Балтійського моря до Чорного. На території України ці війська наступали як союзні Українській Центральній Раді.

Зукраїнізовані підрозділи, чисельність і боездатність яких швидко зростали, наступали в авангарді, першими входили в залишені більшовиками міста й села. Союзним військам протистояли порівняно нечисленні загони, зведені в декілька «армій». Становище цих «армій» ускладнювало те, що їм доводилося воювати на два фронти, бо в тилу розгортався антирадянський збройний опір. Початок відступу радянських військ В. Антонов-Овсієнко описував так: «Гайдамацькі банди продиралися в глибину Правобережжя. Постійно вибухали контрреволюційні повстання. Радянська влада ще не встановилась. Уряди, що їх посадила Центральна Рада, в багатьох селах не були усунені».

22 лютого 1918 р. Центральний Виконавчий Комітет Рад України, головним завданням якого було втілення в життя політики петроградського центру, звернувся із закликом до рішучої «відсічі окупантам». Рішенням ЦВК був створений

Німецькі війська в Києві. 1918 р.

Надзвичайний комітет з оборони революції. У прифронтових місцевостях було оголошено воєнний стан.

Але зупинити об'єднані союзні війська було неможливо. Без бою ЦВК рад України і Народний Секретаріат залишили Київ і переїхали до Полтави. 2 березня у столицю ввійшли підрозділи армії УНР, а днем пізніше – німецькі війська. Воєнні дії перекинулися на Лівобережжя. Легітимний уряд Центральної Ради повернувся в Київ 7 березня.

3 березня 1918 р. було укладено Брест-Литовський мир між РСФРР і Німеччиною та союзниками. Росія зобов'язувалася визнати угоду між Центральною Радою і Німеччиною та зі свого боку підписати мирний договір з УНР. Один із пунктів договору між Росією і Німеччиною передбачав: «Росія укладає негайно мир з Українською Народною Республікою. Україна і Фінляндія негайно очищаються від російських військ і Червоної гвардії». II з'їзд рад України, який працював 17–19 березня 1918 р. в Катеринославі, у резолюції про державний устрій зазначив, що мирний договір, нав'язаний німецьким імперіалізмом Радянській Росії, формально припиняє федеративні зв'язки України з Росією. З'їзд оголосив Україну самостійною радянською республікою.

Але РСФРР, всупереч обмеженням Брест-Литовського миру, не припиняла допомогу більшовицьким силам в Україні, прагнучи використати регіональні об'єднання – Донецько-Криworізьку, Одеську, Кримську і Донську радянські республіки. ЦК РКП(б) намагався узгодити їх дії і створити єдиний фронт. Однак Німеччина не визнала тих штучних утворень, виходячи з того, що це українські землі, які підлягають юрисдикції Центральної Ради. І тут виявилось, що більшовики не мають стійкої підтримки навіть у робітничих центрах. Так, пролетаріат

Харкова зірвав спробу більшовиків демонтувати і вивезти до Росії обладнання заводів і фабрик.

У квітні червоні війська були витіснені з Донбасу і Півдня України. В Криму воєнні дії вела 1-ша Запорізька дивізія УНР на чолі з отаманом П. Болбочаном. Червоні війська були розбиті. Але німці передали владу на півострові царському генералу М. Сулькевичу, уряд якого негативно поставився до УНР.

Ліквідація більшовицької влади в Україні визначила долю Народного Секретаріату. Більшовики розпустили цей маловідомий в Україні орган. Замість Народного Секретаріату 19 квітня 1918 р. було створено на чолі з М. Скрипником Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів.

Останні дні Центральної Ради

Деякий час після повернення до влади Центральної Ради зберігалася республіканська форма правління: усі державні акти підписувалися від імені Української Народної Республіки. Але її авторитет серед населення України падав. Заможні верстви дратувала соціалістична фразеологія Ради, проголошення нею націоналізації великої земельної власності, безпорадність у налагодженні роботи промисловості. Зі свого боку селянська біднота відчувала, що після повернення поміщиків обіцянки Ради наділити її землею перетворилися на пустопорожні декларації.

Водночас почали загострюватися відносини між окупаційним командуванням і урядом УНР. Рада виявилася неспроможною забезпечити вивезення до Німеччини продовольства: її можливості у цьому питанні, зазначав представник німецького командування, «не йшли далі сили німецького багнета». За такої ситуації кайзерівські чиновники, всупереч своїм обіцянкам, почали дедалі активніше втручатись у внутрішні справи УНР. Дійшло до того, що 25 квітня 1918 р. було оголошено про утворення військово-польових судів над українськими громадянами. Центральна Рада висловила протест. Поступово складалися передумови усунення Центральної Ради з політичної арени.

Українські політичні групи консервативного спрямування й офіцери Вільного козацтва пішли на закулісні переговори з німецьким командуванням. Для останнього встановлення в Україні твердої влади було гарантією успішного вивезення продовольства.

Гетьманський переворот

29 квітня 1918 р. загін німецьких військ зайняв приміщення, де засідала Центральна Рада. Останнім рішенням Ради було прийняття демократичної конституції УНР і обрання Президентом України

М. Грушевського. Того ж дня Всеукраїнський з'їзд землевласників вирішив встановити монархічну форму державного правління і проголосити гетьманат. Гетьманом України було обрано одного з найвідоміших організаторів українізованих військових частин, почесного отамана Вільного козацтва генерала Павла Скоропадського, нащадка лівобережного гетьмана України початку XVIII ст. Серед перших рішень гетьмана було встановлення Української держави замість Української Народної Республіки, проголошеної Українською Центральною Радою.

Захистити Раду було нікому. Напередодні перевороту німці роззброїли Першу дивізію синьожупанників, дислоковану в Києві, інші частини, лояльні республіканському режимові. Під час перевороту було розформовано Галицький курінь Січових стрільців, що охороняв приміщення Центральної Ради і намагався дати відсіч німецьким частинам.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Назви обставини падіння радянської влади в Україні на початку 1918 р.
2. Яку роль у боротьбі з більшовицькими силами в Україні відіграли війська Центральної Ради?
3. Який характер відносин між Росією і Україною передбачався Брест-Литовським миром між Російською Федерацією та Україною?
4. Що стало причиною конфлікту між німецько-австрійською адміністрацією, консервативними колами України, з одного боку, і Центральною Радою – з іншого?
5. Розкрий суть останніх рішень Центральної Ради.
6. Як був організований і здійснений гетьманський переворот?
7. Чому Центральна Рада під час перевороту не мала підтримки у військах і в народних масах?
8. Порівняй на карті сучасні кордони України з кордонами УНР за Берестейським договором і кордонами Української держави. Зроби висновки.

ДОКУМЕНТИ

1. З телеграми В. Леніна Г. Орджонікідзе від 14 березня 1918 р.

Товарищ Серго!

...Немедленная эвакуация хлеба и металлов на восток, организация подрывных групп, создание единого фронта обороны от Крыма до Великороссии с вовлечением в дело крестьян, решительная и безоговорочная перелицовка имеющихся на Украине наших частей на украинский лад – такова теперь задача. Нужно запретить Антонову называть себя Антоновым-Овсеенко, – он должен называться просто Овсеенко...

Ленин В. Полное собрание сочинений. – Т. 50. – С. 49–51.

2. П. Скоропадський про обставини, які спричинили переворот 29 квітня 1918 р.

Багато людей критикують мій крок і злим оком дивляться на

возстановлення Гетьманства. Зовсім зрозуміло, чому так відносяться до цього факту вороги української державності. Оправдувати відновлення і зміцнення державної української традиції не можуть ті, що хочуть, аби не було Української держави. Відповідати їм на роблені мені закиди – безцільно. Але тим, що звуть себе українцями, мені хочеться поки що сказати лише одне: пам'ятайте, що коли б не було мого виступу, німці, кілька днів пізніше, завели б на Україні звичайне генерал-губернаторство. Воно було б оперте на загальних основах окупації і нічого спільного з українством, розуміється, не було б. Тим самим не було б Української держави, яка реально появилася на світовій арені хоч в цьому короткому періоді Гетьманства. А це значить, що ідея української державності в очах чужих і своїх здавалася б і досі нездійсненною утопією. Від часів Гетьманства 1918 р. державність українська стала фактом, з яким світ рахувався і буде рахуватись...

Писано у березні-травні 1919 р. в Лозанні.

Гетьман Павло Скоропадський. Спомини. – К.: Україна, 1992. – С. 111–112.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ № 1.

Чим продиктована вимога В. Леніна «перелицювати» російські війська в Україні на «український лад» й рекомендація В. Антонову-Овсієнку називатися «просто Овсієнком»?

2. Документ № 2.

Наскільки переконливими вважаєш ти аргументи П. Скоропадського на користь необхідності державного перевороту, ліквідації Центральної Ради і утвердження гетьманату? Крім документа № 2 при підготовці відповіді використай матеріали параграфа.

§24. ВНУТРІШНЯ ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Згадай:

1. Які причини зумовили гетьманський переворот? 2. Які політичні сили брали участь у підготовці та здійсненні гетьманського перевороту? Що вони мали на меті?

Гетьманська держава

Оточення Павла Скоропадського складалося з помірковано-консервативних чиновників, військових і громадських діячів, зв'язаних з Україною з дореволюційних часів. Більшість з них була українцями, що, правда, зрусифікованими. Про своє походження вони згадали лише після падіння імперії Романових. Серед членів гетьманського уряду – Ради Міністрів – переважало переконання, що переворот відкрив можливість побудови нової за формою Української держави, яка встановить стабільний політичний

лад на засадах приватної власності й забезпечити національне відродження.

Головою Ради Міністрів став Ф. Лизогуб, до революції октябрист з українофільською орієнтацією, великий поміщик з Лівобережжя. Спроба залучити до кабінету українських соціалістичних політиків виявилася невдалою. Абсолютна більшість не довіряла консерваторам, ставлячи партійні інтереси вище загальнонаціональних. Лише Д. Дорошенко, відомий історик, який на той час вийшов з Української партії соціалістів-федералістів, погодився обійняти посаду міністра закордонних справ. В умовах опозиції з боку українських національних партій гетьман змушений був дедалі більше спиратися на стару дореволюційну бюрократію.

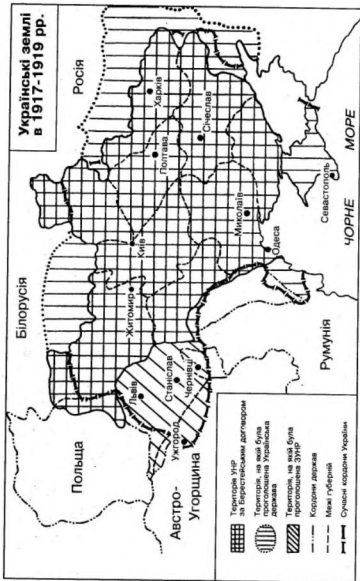
Старі чиновники доклали чимало зусиль щодо зміцнення державної влади, діючи звичними для себе репресивними методами. Після гетьманського перевороту Україною прокотилася хвиля арештів і розстрілів тих, хто ще недавно на чолі місцевих рад і ревкомів конфіскував поміщицьку власність, розподіляв землю і майно великих землевласників. Замість законності й правопорядку, які обіцяв гетьман, його урядовці чинили сваволлю і беззаконня, залякування і терор. Такі методи давали тимчасовий ефект, адже вони не зменшували число невдоволених: заарештовували, а часто й страчували не лише активних революціонерів, але й їхніх родичів, сусідів, випадкових людей. Ще не розвіяв вітер попіл на згарищах поміщицьких маєтків, як запалали селянські хати.

Орієнтація на кваліфікованих чиновників досить швидко дала свої результати: в Україні запрацював адміністративний апарат, що узявся навести в суспільстві елементарний порядок, подолати безладдя. Але посилення апарату за рахунок службовців старої генерації несло загрозу Українській державі, бо саме в середовищі старого чиновництва була сильна опозиція національно-державному курсу уряду Ф. Лизогуба. Багато хто з урядовців вважав Українську державу лише етапом до неминучого відновлення «єдиної і невідірваної Росії». Очевидець подій В. Андрієвський писав: «В установах знов почулася скрізь московська мова.

П. Скоропадський і Вільгельм II

**Українські землі
в 1917-1919 рр.**

До української мови чимдалі, то все більш іронічно ставилися «українські» урядовці, без огляду на те, що її офіційно було проголошено мовою урядовою».

Було переформовано військові частини, організовані ще в період Центральної Ради. Найбоєздатнішими підрозділами були Окрема запорізька дивізія, організована на базі Запорозького загону, Сердюцька дивізія, переформований після перевороту галицький полк Січових стрільців, Сірожупанна дивізія та інші з'єднання. Функції поліції і державної безпеки виконувала Державна варта.

Гетьман зробив спробу відродити українське козацтво як окремий стан населення і резерв національної армії. 16 жовтня 1918 р. окремим Універсалом П. Скоропадський відновив козацтво в Чернігівській, Полтавській губерніях та на Слобожанщині. До козацтва записувалися не лише нащадки козаків, але й селяни, які взяли на себе зобов'язання щодо захисту прикордонних губерній України. Козаки кожної губернії склали Кіш з кошовим отаманом, який підлягав безпосередньо гетьману. В кожному Коші було декілька полків. Однак ці полки не було сформовано.

За гетьмана Україна продовжувала розширювати міжнародні контакти. Вона мала дипломатичні відносини з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Швейцарією, Туреччиною, Польщею, Фінляндією, Скандинавськими країнами, Кримом, а з осені 1918 р. – з Францією, Англією, Румунією. Дипломатичні відносини підтримувалися також з Російською Федерацією, Доном і Кубанню.

Було зміцнено судову систему, проведено адміністративну реформу на місцях.

Відносного спокою в Україні гетьманський режим домігся, але орієнтація уряду на великих землевласників і буржуазію поступово відштовхувала від нього селянство, національну інтелігенцію, робітництво. Необхідного компромісу між різними соціальними групами гетьману досягти не вдалося.

Аграрна політика П. Скоропад- ського

Відразу після ліквідації в Україні радянської влади великі землевласники за допомогою німецьких і австрійських військ почали спішно відновлювати свою власність на землю і майно: на їхні вимоги власті примушували селян повертати не лише землю й реманент, а й відшкодовувати втрати, яких зазнали поміщики під час революції. При цьому, «стягуючи за збитки», вони нерідко вимагали значно більше, ніж втратили. Особливо великою була сваволя поміщиків у перші тижні окупації. Їхнє повернення в маєтки нерідко супроводжувалося масовими насильствами. Німецькі й австрійські військові власті

охоче надавали в розпорядження поміщиків озброєні загони, а деякі землевласники формували з кримінальних злочинців власні каральні групи.

Разом з тим гетьманський уряд пішов на розробку аграрного законодавства й опублікував у липні 1918 р. «Проект загальних основ земельної реформи». Передбачалося збільшити кількість землевласників за рахунок наділення селян державними, удільними, а також викупленими у великих власників приватними землями. Землею за викуп наділялися «справжні хлібороби, які мали власні господарства» з робочою худобою і реманентом. Щодо лісових угідь, земельних ділянок у 140–200 дес. (а в деяких випадках і значно більше), то вони залишалися за власниками. Ця консервативна аграрна реформа відкидалася більшістю селянства. Негативно її сприйняли і великі землевласники. Зі свого боку гетьманський уряд нічого реального щодо впровадження в життя проголошеного проекту реформ зробити не встиг.

Становище в фінансах, на транспорті, в промисловості

Деякі заходи в галузі економіки були добре продуманими й вдалим. Успішно формувалася власна банківська система. Введена Радою національна грошова одиниця – гривня – виявилася досить стабільною. Відновився

залізничний рух, для чого відремонтовувалися локомотиви, залізниці та мости.

Певна стабілізація відбувалася і в промисловості. Але тут, як і в сільському господарстві, давалася взнаки непоступливість фабрикантів і заводчиків, яким власті повертали націоналізовані підприємства. Прикриваючись інтересами народного господарства, власники відкидали всі ті зміни у взаєминах з робітниками, які відбулися після Лютневої революції. В Україні була обмежена свобода профспілкової діяльності, хазяї на свій розсуд визначали рівень заробітної плати. Відновлювалося дореволюційне законодавство про покарання за участь у страйках. Швидко збільшувалося безробіття, яке у липні 1918 р. досягло 200 тис. чол. Соціальна напруга в місті не знижувалася.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуй соціальну базу гетьманського режиму.
2. За рахунок яких елементів відбувалося формування державного апарату Української держави?
3. Що було зроблено для формування української армії?
4. Чому, на твій погляд, гетьман зробив спробу відновити українське козацтво?
5. Проаналізуй міжнародну діяльність гетьманського уряду.
6. Назви сильні і слабкі сторони в аграрній політиці Скоропадського.

7. Що змінилося за часів гетьманату на транспорті, в фінансах, у промисловості?

8. За поданим зразком склади й заповни таблицю «Українська держава П. Скоропадського».

Завдання	Зміст відповіді
1. Аграрна політика 2. Перетворення в армії 3. Заходи в галузі економіки 4. Зовнішня політика гетьманату	

ДОКУМЕНТ

1. 3 грамоти П. Скоропадського «До всього українського народу»

ГРОМАДЯНИ УКРАЇНИ!

Всім Вам, козаки та громадяни України, відомі події останнього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України і знову і знову відродившася Українська Держава стояла коло краю загибелі.

Спаслась вона, дякуючи могутньому підтриманню центральних держав, які, вірні своєму слову, продовжують і по цей час боротись за цілість і спокій України.

При такій піддержці у всіх зародилась надія, що почнеться відбудування порядку в Державі й економічне життя України вийде, врешті, в нормальне русло.

Але ці надії не справдились.

Бувше Українське Правительство не здійснило державного будування України, позаяк було зовсім не здатне до цього.

Бешкети і анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безробітниця збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатущої колись-то України встає грізна мара голоду.

...Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України.

Права приватної власності – як фундаменту культури і цивілізації, відбудовуються в повній мірі, і всі розпорядження бувшого Українського уряду, а рівно Тимчасового уряду російського, відмінюються і касуються. Відбувається повна свобода по зробленню купчих по купівлі-продажі землі.

Поруч з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів.

Рівнозначно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. В області економічній і фінансовій відбувається повна свобода торгу й відчиняється широкий простір приватного підприємства й ініціативи...

Гетьман Всієї України Павло Скоропадський.

Отаман Ради Міністрів М. Устимович

29 квітня 1918 р.

м. Київ

Державний вісник. – 1918. – 16 травня.

1. Документ № 1.

а) Якими аргументами П. Скоропадський обґрунтовує необхідність гетьманського перевороту? Наскільки переконливі ці аргументи?

б) На яких принципах обіцяв будувати гетьман П. Скоропадський економічне і соціально-політичне життя України?

в) Порівняй документ з матеріалами § 23 і визнач, у якому напрямку здійснювалася еволюція державної влади в Україні.

§25. БОРОТЬБА ПРОТИ ГЕТЬМАНСЬКОГО РЕЖИМУ

Згадай:

1. Які партії та соціальні групи підтримували гетьманський режим?

2. Які політичні сили були усунуті від влади під час гетьманського перевороту?

**Утворення
Комуністичної
партії
(більшовиків)
України**

Докорінні зміни в Україні поставили в нові умови політичні партії, які мусили чітко визначити свою стратегію і тактичну лінію на найближчий час.

Більшовики, кількість яких в Україні зменшилася у травні до однієї тисячі, вирішили створити всеукраїнський партійний центр. 19–20 квітня 1918 р., відступаючи з України, вони провели у Таганрозі партійну нараду. В ній не брали участь їхні колеги з Харкова й Донбасу, які не бачили необхідності працювати спільно з більшовиками інших частин України, домагаючися власної Донецько-Криворізької республіки.

Представник катеринославських більшовиків Е.Квірінг запропонував утворити в Україні компартію, яка була б обласною організацією Російської комуністичної партії. Але на нараді перемогла точка зору М. Скрипника: заснувати самостійну Комуністичну партію (більшовиків) України, зв'язки котрої з РКП(б) планувалося здійснювати через Комуністичний Інтернаціонал, організація якого вже готувалася. Таким чином, протягом перших місяців свого існування КП(б)У була формально незалежною від РКП(б) політичною партією.

Це становище змінилося після I з'їзду Компартії більшовиків України, що відбувся 5–12 липня 1918 р. у Москві. У питанні про статус КП(б)У єдності серед делегатів, як і раніше, не було. Частина з них, очолювана М. Скрипником, виступила за створення окремої, організаційно самостійної Компартії України. Але з'їзд не підтримав Скрипника. Після напружених

дебатів було вирішено створити автономну в місцевих питаннях КП(б)У зі своїм ЦК і своїми з'їздами. Ця партія оголошувалася складовою частиною РКП(б) з підпорядкуванням у програмних питаннях з'їздам РКП(б), а в питаннях загальнополітичних – ЦК РКП(б). Рішення I з'їзду КП(б)У визначило становище і напрями розвитку більшовицьких організацій в Україні на майбутні десятиліття.

З іншого боку, прихильники заснування в Україні незалежної від РКП(б) комуністичної партії після поразки не припинили своєї діяльності. І надалі вони прагнули поєднати перспективу національного відродження з радянським ладом, тобто створити незалежну Українську Радянську Республіку. Ці їхні наміри збігалися з настроями не лише багатьох членів Компартії України, але й лівих груп в УСДРП і УПСР.

Першим секретарем ЦК КП(б)У на з'їзді був обраний Г. П'ятаков. Для керівництва повстанським рухом з'їзд створив Центральний військово-революційний комітет (ЦВРК). Передбачалося формування під керівництвом більшовиків військово-революційних комітетів на місцях, перед якими ставилося завдання організації робітників і селян на боротьбу за відновлення більшовицької влади в Україні.

Початок нового наступу військ РСФРР в Україну

Проголошення Української держави і утвердження в ній консервативних порядків викликали незадоволення серед членів українських національних партій. Бурхливі дискусії точилися серед українських соціалістів, перш за все есерів і соціал-демократів, які свого часу становили більшість у Центральній Раді. У результаті в УСДРП і УПСР посилювалося розмежування. У травні 1918 р. стався розкол в УПСР. Ліва її частина утворила партію, котра за назвою друкованого органу новоствореної партії газети «Боротьба» дістала назву УПСР-боротьбистів. Її лідерами були В. Блакитний (Елланський), Г. Гринько, О. Любченко, І. Михайличенко, О. Шумський. Боротьбисти виступали за відновлення радянської влади в Україні і, таким чином, також зближались з КП(б)У. Однак між більшовиками і боротьбистами існували глибокі розбіжності щодо національного самовизначення України. Боротьбисти домагались утворення незалежної від Росії Радянської України, яка б перебувала з РСФРР у дружніх стосунках.

У вересні 1918 р. внаслідок об'єднання місцевих організацій загальноросійської партії лівих есерів виникла Українська партія лівих соціалістів-революціонерів. Лідерами партії були В. Качинський, Є. Терлецький, Б. Камков.

Боротьба проти гетьманського режиму

В умовах наростання масової боротьби трудящих проти гетьманського режиму соціалістичні партії лівішали.

З весни 1918 р. Україною прокотилася хвиля робітничих страйків. У середині липня 1918 р. розпочався загальноукраїнський страйк залізничників, у якому взяло участь понад 200 тис. чоловік. Страйк підтримали більшовики Росії.

Влітку 1918 р. широко розгорнулася селянська боротьба у Звенигородському і Таращанському повітах на Київщині, де повстання охопило десятки тисяч селян. На боротьбу проти повстанців були кинуті великі сили, під тиском яких селянські загони частково перейшли до партизанської боротьби на Київщині, а частково, переправившись через Дніпро, з боями пройшли Лівобережну Україну і зупинились у «нейтральній зоні» (територія по лінії Сураж–Унеча–Стародуб–Новгород-Сіверський–Глухів–Рильськ–Суджа–Куп'янськ), на якій згідно з умовами Брест-Литовського миру не мали права розташовуватися більшовицькі й німецькі війська. Тут на їхній основі з допомогою радянської Росії почалося формування Богунського і Таращанського революційних полків. Повстанням на Чернігівщині керував штаб на чолі з підполковником царської армії М. Кропив'янським. У цьому повстанні також брали участь представники різних соціалістичних партій, у т. ч. більшовики.

На Катеринославщині й у Північній Таврії повстанський рух набрав виразного анархістського забарвлення. Він розпочався в районі Гуляйполя Олександрівського повіту Катеринославської губернії. На чолі його став сільський учитель Нестор Махно, який себе й своїх соратників називав анархістами-комуністами. Вони виступали за відновлення влади рад, але їхнє розуміння рад було особливе: ці органи в усьому мали бути підзвітні місцевому населенню й повністю визначати політику на місцях без будь-якого впливу центру. Перші збройні напади махновців на представників гетьманської влади, на військові загони й місцевих поміщиків відбулися наприкінці вересня 1918 р. А в ніч на 16 жовтня повстанці захопили Гуляйполе. Це був перший значний успіх махновців, який підвищив їхній авторитет серед селянства. Проти них було кинуте регулярні військові частини. Та повстанці уникали боїв з переважаючими силами, завдаючи дошкульних ударів дрібним з'єднанням, винищуючи поміщиків і гетьманських урядовців. У листопаді 1918 р. махновці стали значною воєнною силою, на яку гетьманські власті й німецьке командування змушені були серйозно зважати.

Початок нового наступу військ РСФРР в Україну

На початку листопада 1918 р. у Німеччині перемогла революція, яка справила величезний вплив на події в Україні. 13 листопада РСФРР анулювала Брест-Литовський мир, зокрема в тих його пунктах, що стосувались українсько-російських відносин, визнання самостійності УНР. Тим самим РСФРР зняла з себе зобов'язання не втручатись у внутрішні справи України. Г. П'ятаков і В. Антонов-Овсієнко звернулися до В. Леніна з проханням погодитися на широкий наступ російських радянських військ Росії в Україну. Після деяких вагань керівництво Росії дало згоду. 17 листопада 1918 р. Раднарко РСФРР і ЦК РКП(б) ухвалили рішення створити Реввійськграду Групи військ Курського напрямку, на яку покладалося завдання керувати военними операціями в Україні. Так було започатковано створення Українського фронту. Як і рік тому, радянська влада йшла в Україну з півночі. Наприкінці листопада 1918 р. було створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який керівництвом більшовицької партії розглядався не як орган влади незалежної держави, а як «обласна» адміністрація, керована ЦК РКП(б). 29 листопада уряд опублікував у Суджі (прикордонне з Україною місто в Росії), де він на той час перебував, маніфест, у якому оголосив про відновлення влади рад і закликав до боротьби «проти контрреволюції».

Наприкінці листопада 1918 р. розпочався наступ в Україну більшовицьких військ під командуванням В. Антонова-Овсієнка. В Україну перекидалися частини Московської робітничої дивізії, 2-ї Орловської кавалерійської дивізії, інші загони та з'єднання із центральних районів Росії. У складі новостворюваного фронту діяли й організовані в «нейтральній зоні» більшовиками партизанські з'єднання, які в надії на успішні мобілізації було названо Першою і Другою українськими дивізіями. Перша українська дивізія просувалась у напрямку на Київ, Друга – на Харків і Катеринослав. Як і рік тому, у північно-східних районах України червоні війська під прямим керівництвом з Москви почали встановлювати владу рад. Прикриттям їхніх дій був маріонетковий Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г. П'ятаковим.

Постанова ЦВК РСФРР
про анулювання Брест-
Литовського миру.
13 листопада 1918 р.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому більшовики вирішили створити свою загальноукраїнську організацію лише в 1918 р.?
2. Який статус мала Компартія України:
  - а) в період між I і II з'їздами КП(б)У;
  - б) після II з'їзду КП(б)У?
3. Що спричинило розмежування серед членів українських національних партій, які свого часу підтримували Центральну Раду?
4. Чому більшовики та боротьбисти по-різному розуміли національне самовизначення України?
5. Проаналізуйте розгортання антигетьманської боротьби селянства у 1918 р.
6. Які особливості мав селянський рух під проводом Н. Махна?
7. Як поразка Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні вплинула на становище гетьманського режиму?
8. За яких обставин розпочалося нове вторгнення військ РСФРР в Україну?

ДОКУМЕНТИ

1. З проекту резолюції I з'їзду Комуністичної партії (більшовиків) України, запропонованої М. Скрипником і відкинutoї з'їздом

I съезд партийных организаций коммунистов (большевиков) Украины постановляет: коммунистические организации Украины объединяются в особую Коммунистическую партию (большевиков) Украины со своим Центральным Комитетом и своим съездом, формально связанную с Российской Коммунистической партией через международную комиссию III Интернационала.

Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины 5–12 июля 1918 г. Протоколы. – К.: Политиздат Украины, 1988. – С. 179.

2. З резолюції «О партии», прийнятої I з'їздом КП(б)У

Объединить партийные коммунистические организации Украины в автономную, в местных вопросах, Коммунистическую партию Украины со своим Центральным Комитетом и своими съездами, но входящую в единую Российскую Коммунистическую партию с подчинением в вопросах программных общим съездам Российской Коммунистической партии и в вопросах общеполитических – ЦК РКП.

Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 1. – С. 24.

3. З телеграми В. Леніна головнокомандувачу Й. Вацетісу від 29 листопада 1918 р.

С продвижением наших войск на Запад и на Украину создаются областные временные Советские правительства, призванные укрепить Советы на местах. Это обстоятельство имеет ту хорошую сторону, что отнимает возможность у шовинистов Украины, Литвы, Латвии, Эстляндии рассматривать движение наших

частей как оккупацию и создает благоприятную атмосферу для дальнейшего продвижения наших войск. Без этого обстоятельства наши войска были бы поставлены в оккупированных областях в невозможное положение, и население не встречало бы их, как освободителей.

*Ленин В. Полное собрание сочинений.
– Т. 37. – С. 234.*

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ № 1, № 2.

Порівняй документи. Яка з резолюцій більше відповідала інтересам більшовицького центру, а яка – України? Обґрунтуй свою думку.

2. Документ № 3.

а) Яким, на твій погляд, терміном слід характеризувати ленінську директиву: заклик до визволення України; інтервенція; експорт революції?

б) Враховуючи зміст документа, проаналізуй, що спільного у розвитку подій в Україні 1917–1918 р. і 1918–1919 р.?

§26. ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ. ДИРЕКТОРІЯ УНР

Згадай:

1. Які політичні сили виступали проти гетьманського режиму?
2. Якою була їхня мета?

**Український
національний
союз**

В умовах кризи гетьманського режиму, що особливо загострилася восени 1918 р., в Україні активізувалися політичні партії і групи, які виступали за відновлення Української Народної Республіки і усунення від влади консервативних елементів. У серпні 1918 р. в Києві було створено Український національний союз (УНС). До його складу увійшли українські есери, українські соціал-демократи, Партія українських соціалістів-федералістів, ряд дрібних громадсько-політичних організацій. Головою УНС було обрано В. Винниченка. Союз стояв в опозиції до гетьманського режиму та його союзників в Україні.

**Грамота про
федерацію
з Росією**

Час працював на опозиціонерів. Розвиток подій – революція у Німеччині, розклад окупаційного режиму, наростання повстанського руху – викликав зміну політичної орієнтації в урядових колах. 14 листопада гетьман опублікував грамоту про федерацію

України з небільшовицькою Росією. Був призначений новий уряд, у якому переважали політики проросійської орієнтації. У Києві та інших містах почалося формування офіцерських загонів.

У істориків не склалось одностайної оцінки цього кроку гетьмана. Дехто вважає його суто тактичним, спрямованим на консолідацію України з антибільшовицькими силами Дону і Кубані, які також прагнули федеративної перебудови Росії. Керівна роль України у боротьбі з більшовизмом, на думку цих авторів, забезпечила б їй самостійне існування після ліквідації радянської влади в Росії.

Інші історики вважають, що грамота про федерацію знаменувала перехід гетьмана П. Скоропадського до табору великодержавної контрреволюції і зраду ідеї самостійності України.

Директорія УНР

Саме так сприйняв цей крок П. Скоропадського Український національний союз (УНС), який розпочав організацію антигетьманського повстання задля відновлення Української Народної Республіки. У ніч з 13 на 14 листопада на засіданні УНС для керівництва збройною боротьбою з гетьманом була утворена Директорія УНР, до складу якої ввійшли В. Винниченко (голова, член УСДРП), С. Петлюра (член УСДРП), Ф. Швець (Селянська спілка), А. Макаренко (представник Об'єднаної ради залізничників України), П. Андрієвський (член УПСС).

Ліквідація гетьманського режиму

15 листопада у зверненні до населення України Директорія закликала до збройної боротьби з гетьманом, пообіцявши народові демократичні свободи, 8-годинний робочий день, передачу поміщицьких земель селянам. 17 листопада Директорія підписала угоду з представниками окупаційних військ про їхній нейтралітет у подіях.

Директорії вдалося завоювати масову підтримку селянства, яке стихійно піднімалося на антигетьманську боротьбу. На її бік перейшла певна частина гетьманських військ, у тому числі добре навчений і дисциплінований полк Січових стрільців, яким командував Є. Коновалець. Під селом Мотовилівка (за 40 км від Києва) 18 листопада гетьманські війська, значну частину яких становили російські офіцерські дружини, були вщент розбиті. Після цього повстання стало всеукраїнським. 20 листопада повстанські війська, підійшли до столиці і почали її облогу. Через три тижні становище гетьмана стало безнадійним. 14 грудня Скоропадський зрікся влади. Гетьманський режим перестав існувати. Рада Міністрів передала владу Директорії. 18 грудня 1918 р. Директорія УНР урочисто вступила до Києва. Отаманом республіканських військ був С. Петлюра.

Політичний курс Директорії

Політичний курс нового режиму не відзначався послідовністю. У початковий період існування Директорії у виробленні її політичної лінії активну роль відіграв В. Винниченко, який належав до лівого крила УСДРП. Призначений Головою Ради Міністрів В. Чехівський також був лівим українським соціал-демократом. С. Петлюра, представник поміркованих кіл УСДРП, один із найавторитетніших членів Директорії, на той час повністю поринув у роботу в армії і помітного впливу на курс УНР не мав. Зайнявши Київ, Директорія оприлюднила ряд відозв, спрямованих проти поміщиків і буржуазії. Була прийнята постанова про звільнення всіх призначених при гетьмані чиновників. Частина з них притягнули до судової відповідальності. Було оголошено про намір ліквідувати нетрудові господарства в селі, монастирське, церковне і казенне землеволодіння. Уряд мав намір позбавити промислову й аграрну буржуазію виборчих прав та планував установити в Україні національний варіант радянської влади, тим самим вибивши з рук більшовиків один з їхніх найважливіших пропагандистських козирів. Владу на місцях передбачалося передати Трудовим радам селян, робітників та трудової інтелігенції. Законодавча влада в УНР належала Трудовому конгресові, який обирало населення без участі «поміщиків і капіталістів». Причому до «поміщиків і капіталістів» зараховували навіть національну інтелігенцію: адвокатів, лікарів, професуру, вчителів тощо.

Через свій непродуманий радикалізм Директорія залишала-ся без підтримки більшості спеціалістів, промисловців, чиновників державного апарату, без кого нормальне існування держави неможливе. Здійснюючи революційну перебудову всіх структур гетьманської держави, діячі Директорії не мали чіткого уявлення, чим їх замінити. Стихійні селянські формування, революційний натиск яких протягом кількох тижнів змів гетьманський режим, виявилися неспроможними протистояти наступові регулярних радянських військ. Революційність стала швидко перероджуватись у руйнівну анархію. Численні місцеві отамани і підпорядковані їм озброєні групи, які ще вчора під антигетьманськими гаслами підносили Директорію до вершин влади, через кілька тижнів цю владу, а разом з нею і незалежну Українську державу, почали безжально нищити. Зупинити руйнівний процес соціалістична Директорія могла лише шляхом жорстокого насильства, вдаючись до деспотичних методів «наведення порядку». Однак стати на цей шлях вона не наважилася.

В. Винниченко –
Голова Директорії
УНР

Поряд з лівими соціалістами були у складі Директорії і Ради Міністрів діячі, що виступали проти радикалізму нового режиму й схилилися до встановлення в Україні парламентської демократії, поміркованості та обережності в соціально-економічних перетвореннях. Але вирішального впливу в уряді вони не мали. Внутрішні суперечності паралізували республіканський режим.

Аграрна реформа

Непослідовність курсу Директорії проявилася передусім у розробці аграрної політики. Декларуючи вилучення землі у поміщиків без викупу і цим відповідаючи на тодішні запити селянства, Директорія прагнула заспокоїти і поміщиків, пообіцявши їм компенсації витрат на різноманітні (агротехнічні, меліоративні та ін.) вдосконалення, раніше проведені в маєтках. За землевласниками залишались будинки, де вони до цього жили, племінна худоба, виноградники тощо. Було також оголошено про недоторканність земель промислових підприємств і цукрових заводів, що належали промисловцям і поміщикам-цукрозаводчикам. Конфіскації не підлягали й землі іноземних підданих. Нарешті, в руках заможних селян залишались ділянки площею до 15 дес. землі. Хоча ці заходи обумовлювалися необхідністю зберегти від розладу економічне життя, та все ж більшістю селянської бідноти були розцінені як пропоміщицькі та прокуркульські й з обуренням відкидалися.

Поміщики й буржуазія в Україні також були незадоволені політикою Директорії, яка відверто ігнорувала їхні станові інтереси.

Пошук зовнішньо- політичних орієнтирів

Директорії вдалося добитися розширення міжнародних зв'язків УНР. Україну визнали Угорщина, Чехо-Словаччина, Голландія, Ватикан, Італія і ряд інших держав. Але не вдалося налагодити нормальних відносин з країнами, від яких залежала доля УНР: Радянською Росією, державами Антанти, Польщею.

Наприкінці листопада, тобто в розпал боротьби між військами Директорії та гетьманату за Київ, більшовицька армія за участі військових частин з РСФРР розгорнула наступ на Україну з нейтральної зони. Фактично із самого початку свого існування Директорія перебувала в стані війни з Радянською Росією. У радіограмі на адресу РНК РСФРР 31 грудня 1918 р. Директорія запропонувала переговори про мир. Раднарком не визнавав Директорію представницьким органом українського народу, але на переговори погодився. На початку лютого 1919 р. у переговори включилася делегація більшовицького уряду

Проголошення Декларації Директорії. 26 грудня 1918 р.

України. Під час переговорів російська сторона відкинула звинувачення у веденні неоголошеної війни, лицемірно заявивши, що ніяких регулярних російських військ в Україні немає. Зі свого боку, Директорія не погодилася на об'єднання з українським радянським урядом і відмовилася прийняти інші вимоги, що означали самоліквідацію УНР.

Війська Антанти на Півдні України

Після поразки німецько-австрійського блоку Антанта спробувала взяти під свій контроль перебіг подій на всіх територіях, залишених військами противника. Наприкінці листопада 1918 р. військові кораблі Франції вже з'явилися на рейді Севастополя та Одеси й розпочали наступ в глиб української території. На північно-західному напрямку війська інтервентів дійшли до Тирасполя й залізничної станції Бірзула, на півночі – до Вознесенська і Нового Бугу, на північному сході – до Олешок і Берислава включно. Загальна кількість антантівських військ на півдні України і в Криму становила 60 тисяч чоловік. Просуватися далі охопленою полум'ям громадянської війни Україною інтервенти не наважались.

Втручання військ Антанти у війну в Україні не сприяло вирішенню жодного з питань, навколо яких точилась жорстока боротьба. Навпаки, у містах Півдня України замість «порядку і спокою», обіцаних союзниками, запанувала анархія, до небачених масштабів розрослася злочинність, посилився терор. В Одесі, наприклад, діяло 17 контррозвідок різних держав і режимів, війська яких перебували в місті. Кожна вела справжнє полювання на політичних суперників: анархістів, більшовиків, лівих есерів, меншовиків-інтернаціоналістів. На захопленій території зупинялися фабрики і заводи, не діяв транспорт. Не вистачало продуктів харчування, розгорнулася шалена спекуляція.

Більшість населення Півдня України вороже зустріла війська Антанти. Їхня орієнтація на білогвардійщину викликала незадоволення українських лівих соціалістичних партій, що активно включилися в боротьбу з іноземцями, організовуючи підпілля та партизанські загони.

Запеклий опір підпільників і партизанів, розгорнута ними агітація та пропаганда серед солдатів і матросів Антанти, призвели до поширення у військах інтервентів антивоєнних настроїв.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Коли був утворений і що мав на меті Український національний союз (УНС)?
2. Дай оцінку грамоти гетьмана про федерацію Української держави з Росією.
3. Коли і з якою метою була утворена Директорія? Яким був її склад?
4. Які обставини сприяли захопленню Директорією влади в Україні?
5. Охарактеризуй політичний курс Директорії. Які партії його визначали?
6. В чому суть аграрної політики Директорії? Як вона була сприйнята населенням?
7. Чому Директорії не вдалося налагодити мирні відносини з Радянською Росією?
8. Який вплив на розвиток подій в Україні справили війська Антанти?

ДОКУМЕНТИ

1. Витяг із Статуту Українського національного союзу

1. Мета Союзу: а) утворення міцної самостійної Української держави; б) боротьба за законну владу на Україні, відповідальну перед парламентом; в) боротьба за демократичний виборчий закон у всі установи...; г) оборона прав українського народу і Української держави в міжнародній сфері.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті.: Документи і матеріали. – Б.м.: Сучасність, 1983. – Т. 1. – С. 400.

2. З Декларації Директорії УНР

Героїчним поривом українського озброєного трудового народу зметено з лиця землі української руйнуюче поміщицько-монархічне панування – гетьманщину.

До повного вирішення земельної реформи Директорія Української Народної Республіки оголосила: всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванні попередніх їх власників непорушними, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян, в першу чергу тих, хто пішов у військо Республіки для боротьби з бувшим гетьманом. Ця постанова стосується також до монастирських, церковних і казенних земель.

Постановою 9 грудня Директорія одмінила всі закони і постанови гетьманського уряду в сфері робітничої політики. Відновлено восьмигодинний робочий день. Знов встановлено колективні

договори, право коаліцій і страйків, а також усю повноту прав робітничих фабричних комітетів.

Кому належить влада?

Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу...
Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише класам працюючим – робітництву й селянству, тим класам, що здобули цю владу своєю кров'ю.

Гріхи буржуазії

Так звані «пануючі класи», класи земельної, промислової буржуазії, за сім місяців цілковитого, нічим не обмеженого свого панування на Україні доказали свою цілковиту нездатність і надзвичайну шкідливість для всього народу і управління державою.

... З боку революційного правительства, поставленого народом, що в гніві й муках постав проти цих гнобителів, було би злочинством супроти всього краю після всього цього допустити ці класи до участі в управлінні країною.

Робітничий контроль

Усі зусилля свої Директорія направить на таку організацію народного господарства, яка б відповідала сучасному переходовому моменту, коли нищиться старий капіталістичний світ й на його руїнах сходять паростки нового всесвітнього ладу, який не знає ніякого гніту і визиску. Директорія вважає своїм обов'язком взяти під керування УНР головні галузі української промисловості і направити господарство в інтересах працюючих класів і всього громадянства, а не малої групи класу великовласників...

Міжнародні відносини

У сфері міжнародних відносин Директорія стоїть на ґрунті цілковитого нейтралітету і бажання мирного співжиття з народами всіх держав.

Внутрішня політика

...Класам нетрудовим треба розумно і чесно признати шкідливість і несправедливість їхнього бувшого панування і раз на все примиритися з тим, що право рішати долю більшості народу повинно належати тій самій більшості, себто класам трудовим.

Голова Директорії УНР В. Винниченко

Члени Директорії С. Петлюра, Ф. Швець, П. Андрієвський, А. Макаренко

Конституційні акти України. 1917–1920. – С. 100–104.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ №1.

Яким керівники Директорії уявляли соціально-економічний та політичний лад УНР?

2. Документ № 2.

а) Що було спільного, а в чому відмінності у підході більшовиків і Директорії до питань (за документом № 2);

– аграрної реформи;

- політичної влади в Україні;
- місця і ролі заможних класів;
- міжнародної політики?

Зроби висновки.

б) Порівняй політичний курс гетьмана і Директорії. Який із них, на твій погляд, більше підходив для України? (Використай документ № 2 і документ № 1.)

§27. ПОРАЗКА ДИРЕКТОРІЇ

Згадай:

1. У чому полягали сильні, а в чому слабкі сторони політики Директорії? 2. Чому особливо важливим було встановлення мирних відносин з Радянською Росією? 3. Чому такі відносини не були встановлені?

**Відставка
В. Винниченка
та В. Чехів-
ського**

Невдачі переговорів УНР з РСФРР активізували діяльність проантантівських елементів Директорії, які все активніше вимагали зближення з командуванням англо-французьких військ на Півдні, пошуків союзу з ними. На шляху такого зближення стояли В. Винниченко, В. Чехівський та інші представники лівого крила в Директорії, уряді й армії УНР, які скомпрометували себе прорадянською політикою і безпідставними надіями на визнання УНР Радянською Росією.

Переговори з представниками Антанти були не менш складними, ніж з Росією. Держави Антанти орієнтувалися на білогвардійщину, яка виступала проти існування незалежної УНР. Президент Франції Ж. Б. Клемансо, найвпливовіший серед союзників, прагнув до створення великої Польщі та єдиної Росії на противагу Німеччині. УНР цікавила Антанту лише тією мірою, якою могла бути використана для розгрому більшовиків.

Французьке командування в Одесі, вважаючи керівників Республіки більшовиками, відмовилося від переговорів з УНР доти, доки ті залишатимуться при владі. Щоб уможливити переговори, УСДРП й УПСР відкликали своїх членів із уряду. С. Петлюра залишився у складі Директорії, вийшовши з УСДРП. На чолі уряду став С. Остапенко, маловідомий економіст правосоціалістичної орієнтації. Переговори з французьким командуванням в Одесі відновились. Їх результатом стала попередня угода між Директорією, білогвардійцями та

Н. Махно –
керівник
селянського руху
на Півдні України

Антантою, за якою УНР зобов'язувалася спільно з військами Антанти і білогвардійцями включитися в боротьбу з владою більшовиків. До втілення в життя цієї угоди справа не дійшла.

В. Винниченко, оголосивши про відставку, виїхав за кордон. Його заступив С. Петлюра. Емігрували також М. Грушевський, М. Шаповал і В. Чехівський. Неготовність найвідоміших керівників національного руху до жорстких методів управління справила негативне враження на армію і державний апарат. Дезорганізація і розлад посилилися.

С. Петлюра –
Головний отаман
військ УНР

Розмежування у стані українських партій Переговори Директорії з Антантою відбувалися за умов збройної боротьби між червоними військовими частинами й армією УНР. Тиск більшовицьких військ посилювався. На фронт прибували все нові з'єднання з центральних районів Росії, у тому числі формування, що складались із чехів, словаків, поляків, румунів, угорців, татар, китайців та представників інших національностей. На цей час у стані Директорії радикальні елементи все рішучіше відходили від поміркованого крила. У січні 1919 р. від партії українських соціал-демократів відкололась група Ю. Мазуренка і М. Авдієнка, яка утворила партію Незалежна УСДРП. «Незалежники» також оголосили про прийняття радянської платформи. Боротьбисти, які ще за часів німецько-австрійської окупації заявили про прийняття радянської політичної платформи, тепер стали на шлях збройної боротьби з Директорією. Вони залучили на свій бік повстанські загони отамана М. Григор'єва і почали організовувати повстанський рух на Полтавщині.

Воєнні невдачі й анархія в тилу Доля Директорії вирішувалася насамперед на російсько-українському фронті. Спроба армії УНР зупинити червоні війська на Лівобережжі зазнала невдачі. Війська УНР 3 січня 1919 р. залишили Харків, і туди переїхали ЦК КП(б)У та Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Харків став столицею більшовицької України.

Протягом трьох наступних тижнів зазнало поразки лівобережне угруповання військ Директорії: 12 січня війська Першої української радянської дивізії вибили петлюрівців із Чернігова, 19 січня було захоплено Полтаву, 27 січня – Катеринослав. Далі воєнні дії перекинулися на Правобережжя. 2 лютого

Директорія і уряд покинули Київ і перебралися на Поділля, до Вінниці. 5 лютого більшовики вступили до Києва.

Розклад військ Директорії відбувався дуже швидко. Від армії, яка налічувала близько 100 тис. чоловік, за кілька тижнів після ліквідації влади гетьмана залишилося лише 25 тис.

Селяни-повстанці, котрі з великим завзяттям боролися з гетьманськими військами, після їх розгрому стали розходитися по домівках, не маючи ніякого бажання захищати Українську Народну Республіку. Частина перейшла на бік більшовиків, інші, очолювані місцевими отаманами, не визнавали ніякої центральної влади і захищали лише групові чи територіальні інтереси. Отаманщина підживляла Директорію зсередини, знесилювала її у боротьбі з червоними військами.

Єврейські погроми

Наростання безладдя у тилу і на фронті супроводжувалось єврейськими погромами, в яких брали участь отаманські загони, майже неконтрольовані командуванням армії УНР. Повстанці звинувачували євреїв у співробітництві з більшовиками. Ці підозри не мали достатніх підстав: більшість єврейського населення була аполітичною, хоча серед більшовиків, особливо тих, які займалися хлібозаготівлями і служили в органах ЧК, досить часто зустрічалися євреї. За злочини, здійснювані на території України членами більшовицької партії – євреями разом з представниками інших національних груп, розплачувалося цивільне єврейське населення.

Директорія УНР прагнула налагодити дружні стосунки з єврейським населенням України. Було відновлено знищену гетьманським урядом єврейську національно-персональну автономію. Визначні єврейські діячі Арнольд Марголін і Соломон Гольдельман були включені до уряду УНР. Директорія видавала великі суми грошей на допомогу жертвам погромів. У складі Катеринославської групи армій УНР на початку 1919 р. діяв підрозділ «Поалей-Ціону» – Єврейської соціал-демократичної робітничої партії.

С. Петлюра намагався припинити погроми, віддавши до суду і стративши отамана Семесенка та деяких інших командирів.

Єврейські погроми в Україні тривали і після відступу з України військ Директорії. В них брали участь як більшовицькі війська, так і денікінські підрозділи, що влітку 1919 р. посунули з Дону на Україну і врешті-решт дійшли аж до Проскурова. За свідченням професора С. Гольдельмана, всі ці погроми були приписані петлюрівським військам.

Встановлення радянського контролю над Україною

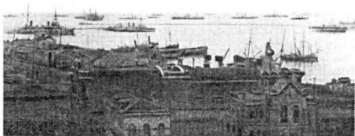
Більшовицькі війська скористалися ослабленням тилу УНР для продовження наступу на Правобережжі. 18 березня радянською стала Вінниця, а 19 березня – важливий залізничний центр Жмеринка. В результаті Український фронт було розірвано на дві ізольовані частини – південно-західну і північно-західну. Ряд підрозділів південно-західного угруповання, яке відступало на станцію Вапнярка, потрапило в оточення. Інші відступили на територію Румунії. За короткий час майже вся Правобережна Україна опинилася під контролем більшовиків. На середину квітня 1919 р. тут знову була встановлена їхня влада.

Лише в травні-червні 1919 р. Петлюрі вдалося здійснити ряд реформ, у результаті яких Українська армія позбулася напівпартизанщини, характерної для неї з початку війни. Це дало змогу стабілізувати становище на фронті, закріпившись на початку червня 1919 р. на лінії Старокосятинів – Проскурів – Кам'янець-Подільський.

З початку весни тривав наступ на півдні, який вела Група радянських військ харківського напрямку. У перших числах березня 1-ша бригада Задніпровської дивізії, якою командував отаман М. Григор'єв, що перейшов на радянську службу, зайняла Херсон і Миколаїв. Наприкінці березня червоні війська розгорнули наступ на Одесу. 3 квітня французьке командування почало евакуацію з Одеси. 6 квітня 1919 р. французи залишили місто.

Наступ більшовицьких військ розгорнувся і на кримському напрямку. 4 квітня війська під загальним командуванням П. Дибенка прорвалися через Перекоп у Крим. Переслідуючи противника, вони 11 квітня оволоділи Сімферополем і Євпаторією, 12 – Бахчисараєм і Ялтою. У середині місяця війська

Вивід військами Антанти захоплених суден з Одеського порту. 1919 р.

підійшли до Севастополя. У цей час різко посилилася політична активність моряків французького флоту, які відмовлялися воювати і прагнули повернутися додому. Командування військ втрачало контроль над флотом. У цій обстановці 21 квітня воно прийняло рішення залишити Севастополь. 29 квітня 1919 р. частини Другої української радянської армії вступили до Севастополя. На Правобережжі у цей період завершувався розгром військ Директорії. Отже, навесні 1919 р. на території України (крім Надзбруччя і західних областей) знову було встановлено більшовицьку владу.

Найголовнішою причиною нової поразки національно-демократичних сил була неспроможність Директорії створити життєздатний і стабільний політичний режим: державний апарат, армію, органи охорони громадського порядку, систему законодавчих і виконавчих органів як у центрі, так і на місцях. До того ж широкі маси українського населення не зовсім усвідомлювали загальнонаціональні інтереси, необхідність створення й зміцнення власної держави. Вкотре негативний вплив на перебіг подій в Україні справили вкрай несприятливі зовнішньополітичні обставини.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Розкрий причини відставки В. Винниченка та В. Чехівського.
2. Чому Директорії не вдалося домовитися з Антантою про визнання Української Народної Республіки?
3. Який вплив справило розмежування у стані українських партій на становище Директорії?
4. У чому, на твій погляд, трагедія єврейського населення України у 1917–1920 рр.? Використай документ № 2.
5. Дай узагальнену характеристику діяльності Директорії. В чому її сильні й слабкі сторони? Використай документ № 1.
6. Прослідкуй хід воєнних дій на Правобережжі й Півдні України. Де опір військ Директорії був найсильнішим, а де – слабшим? Чому?
7. Назви відомих діячів Директорії. Склади коротеньку характеристику С. Петлюри.
8. Поясни історичні терміни: «гетьманат», «Директорія», «боротьби».

ДОКУМЕНТИ

1. Оцінка командиром Корпусу Січових стрільців полковником Є. Коновальцем причин невдач Директорії
Хитання уряду було для нас фатальним. Було і є дві ясніх лінії – або большевизм, або антибольшевизм. У Директорії й Уряді не було ні того, ні другого, а тому в результаті ми опинилися майже в безвихідному положенні. Через що кидаємо фронт? Головне через те, що немає резервів, всі стомилися, всяка ідея гасне...

*Іванис В. Симон Петлюра – Президент України.
1879–1926. – Торонто, 1952. – С. 92.*

2. З листа заступника міністра закордонних справ УНР Арнольда Марголіна до міністра закордонних справ Костя Мацієвича

Тяжке відповідальне завдання, що лежить на всіх членах уряду, значно ускладнюється завдяки тому трагічному факту, що єврейські погроми не вщухають, і адміністрація виявила свою неспроможність припинити жорстке насильство і вбивства, що відбуваються у Проскуріві, Ананьіві та інших містах. Я добре знаю, що уряд робить все можливе для боротьби з погромами. Я також добре знаю, наскільки безпорадними є всі його члени... Але я, як єврей, ще більше страждаю від того, що усвідомлюю: якщо всі інші елементи населення страждають від анархії головним чином економічно, то такий стан речей є вкрай небезпечним і навіть фатальним для самого існування єврейського народу.

Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. – К.: Либідь, 1993. – С. 17.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ № 1.

Наскільки вичерпно оцінює Є. Коновалець причини невдач Директорії?

2. Документ № 2.

Враховуючи зміст документа і матеріали підручника, дайте відповідь на запитання, чи можна звинувачувати Директорію в сприянні єврейським погромам?

§28. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА

Згадай:

1. Що означало для західних українців утворення в листопаді 1916 р. Польського королівства і проголошення автономії Галичини? (Див. §7). 2. До чого прагнули галицькі національні партії в ході Першої світової війни?

Активізація визвольного руху на західно-українських землях

Неминуча поразка Австро-Угорщини у Першій світовій війні активізувала визвольний рух на західноукраїнських землях. У червні 1917 р. один із авторитетних депутатів від Галичини Кость Левицький заявив в австрійському парламенті, що «українці домагаються... повної національно-територіальної автономії по їх з'єднаних національних територіях Австро-Угорщини». Питання про західноукраїнські землі було одним із головних на переговорах у Бересті. Делегація Центральної Ради їхала з наміром добиватися об'єднання усіх етнічних українських земель – Східної Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини та Підляшшя – в єдину соборну державу. Переговори завершилися зобов'язанням Австро-Угорщини

і Німеччини передати Холмщину та Підляшшя, які входили до складу Російської імперії, УНР. Справу Галичини, Буковини й Закарпаття, що її українська делегація хотіла включити в загальний мирний договір, представники Австро-Угорщини відмовилися дискутувати як внутрішню справу монархії. Тим часом економічне становище Німеччини, а особливо Австрії, було скрутним. Сподіваючись на одержання продовольства з України, граф Чернін змушений був погодитися на укладення додаткового, таємного договору між Австро-Угорщиною та УНР про поділ Галичини на польську та українську й об'єднання української Галичини з Буковиною в окремий коронний край. Проте ратифікувати його так і не вдалося.

16 жовтня 1918 р., коли імперія вже була приречена, з'явився маніфест імператора «До моїх вірних австрійських народів», який обіцяв федеративну перебудову держави. «...Кожне плем'я на області, яку воно заселяє, творить свій власний державний організм», – відзначалося в маніфесті. Згідно з цим документом 18 жовтня українські парламентарії з Галичини й Буковини, керівники політичних партій і церковні ієрархи – разом 150 чоловік – утворили у Львові Українську Національну Раду, яка мала представницькі функції. Наступного дня вона оголосила про намір об'єднати західноукраїнські землі в єдину Українську державу. Своїх цілей Національна Рада прагнула добитися виключно мирними методами.

Нове політичне утворення зразу ж опинилося в гострому конфлікті з поляками, які також інтенсивно розбудовували власну державу й претендували на територію Західної України. Польські державні кола спиралися на місцеве польське

Українська Національна Рада. Листопад 1918 р.

населення, якого в західноукраїнських землях, особливо в містах, було досить багато. 28 жовтня вони утворили у Кракові польську ліквідаційну комісію, яка мала завдання розпустити окупаційні органи влади і передати всі повноваження польським. До Львова члени ліквідаційної комісії сподівалися прибути 1 листопада.

Повстання у Львові й утворення Західноукраїн- ської Народної Республіки

У цей критичний момент ініціативу перехопили молоді українські офіцери, яких не задовольняло прагнення Української Національної Ради мирно і в рамках існуючої законності добитися визнання Української держави. Ситуація, за їх переконанням, вимагала рішучих методів боротьби. У вересні 1918 р. вони утворили Центральний Військовий комітет, що об'єднував керівників українських гуртків австрійських військових частин Львова. 30 жовтня Центральний Військовий комітет почав працювати як штаб з підготовки повстання. Очолював цю роботу сотник Українського січового стрілецтва Дмитро Вітовський, якого було призначено Наказним отаманом Української Національної Ради.

Напередодні повстання група відомих галицьких діячів планувала зустрітися з намісником Галичини графом Гуйном з проханням підписати маніфест про передачу державної влади Українській Національній раді. Але ця місія, як і кілька попередніх, зазнала невдачі. Мирне розв'язання конфлікту було неможливе. В ніч з 31 жовтня на 1 листопада українські військові з'єднання взяли під контроль усі головні пункти Львова. Над ратушею замаярив блакитно-жовтий національний прапор. 1 листопада Українська Національна Рада перебрала до своїх рук владу в Станіславі, Тернополі, Золочеві, Сокалі, Жовкві, Раві-Руській, Коломиї, Снятині, Печеніжині, Перемишлі та інших центрах Східної Галичини. Того ж дня представники австрійських властей у Львові погодилися нарешті на передачу влади Українській Національній Раді. Її авторитет серед українського населення був незаперечним. Цьому сприяли обіцянки забезпечити демократичні права всім громадянам, здійснити аграрну

Львівська ратуша

К. Левицький –
Голова Державного
Секретаріату ЗУНР

Організація держави на західноукраїн- ських землях

Української Народної Ради, наділеної представницькими і законодавчими функціями. Більшість депутатів стояла на національно-ліберальних позиціях, була не схильна до радикальних соціально-економічних перетворень, у своїй діяльності віддавала перевагу розбудові держави. Президентом ЗУНР став голова Української Національної Ради Євген Петрушевич, який багато років був членом австрійського парламенту. Центральні органи спиралися на розгалужену і добре організовану систему місцевого управління, авторитетну серед українського населення.

Ставлення більшості поляків до ЗУНР було негативним, хоча серед чиновників державного апарату були й поляки. Євреї, прагнучи залишитись осторонь польсько-українського конфлікту, дотримувалися нейтралітету. Однак після триденного єврейського погрому, влаштованого у захопленому Львові польськими солдатами, вони стали схилитися до тісної співпраці з українською владою. Українська Національна Рада прагнула забезпечити широкі права національним меншинам, вирішивши, зокрема, надати їм 30 % депутатських місць у майбутньому парламенті.

На відміну від УНР, у Західноукраїнській Народній Республіці було за короткий час створено досить ефективну систему управління. 22–26 листопада відбулися вибори депутатів

Української Народної Ради, наділеної представницькими і законодавчими функціями. Більшість депутатів стояла на національно-ліберальних позиціях, була не схильна до радикальних соціально-економічних перетворень, у своїй діяльності віддавала перевагу розбудові держави. Президентом ЗУНР став голова Української Національної Ради Євген Петрушевич, який багато років був членом австрійського парламенту. Центральні органи спиралися на розгалужену і добре організовану систему місцевого управління, авторитетну серед українського населення.

Соціальна стабільність у державі забезпечувалась і розпочатою у квітні 1919 р. аграрною реформою, в результаті якої всі маєтки великих землевласників, переважно поляків, експропріювали, а їхні землі передбачалося поділити між малозабезпеченими та безземельними селянами.

Є. Петрушевич –
Президент ЗУНР

Об'єднання УНР і ЗУНР

Настроєм більшості місцевого українського населення відповідало прагнення уряду ЗУНР до об'єднання з УНР. Ця історична подія відбулася 22 січня 1919 р., коли у Києві на майдані біля Софійського собору було проголошено Акт злуки Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки. ЗУНР дістала назву Західна область Української Народної Республіки (Зо УНР) і повну автономію.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Який статус західноукраїнських земель передбачався за Брест-Литовським мирним договором між Україною та Німеччиною і її союзниками?
2. В яких умовах була утворена Українська Національна Рада і що мали на меті її діячі?
3. Які витоки конфлікту між українськими і польськими політичними силами в Галичині?
4. Хто організував і провів повстання українців у Львові, яке привело до проголошення Західноукраїнської Народної Республіки?
5. Охарактеризуй державний устрій ЗУНР.
6. Як будувалися відносини ЗУНР з національними меншинами?
7. Яким був підхід ЗУНР до аграрної проблеми?
8. Розкрий історичне значення Акта злуки УНР і ЗУНР.

ДОКУМЕНТИ

1. Зі Статуту Української Національної Ради, прийнятого у Львові 18 жовтня 1918 р.

1. Українська Національна Рада є конституюнтою тієї частини українського народу, яка живе в Австро-Угорській монархії, на цілій його етнографічній території.

2. Українська Національна Рада має право і обов'язок:

а) виконати в хвили, яку признається за відповідну, іменем українського народу Австро-Угорської монархії, його право самовизначення та рішити про державну долю всіх областей, заселених тим народом;

б) підприняти усі постанови та заходи репрезентативного, законодавчого та адміністративного характеру, щоби своє рішення під а) перевести в життя.

Конституційні акти України. 1917–1920. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – С. 92.

2. З Прокламації Української Національної Ради від 19 жовтня 1918 р.

Стоячи на становищі самовизначення народів, Українська Національна Рада, як конституюнта, постановляє:

1. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з включенням Лемківщини, південно-східна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини – творять одноцілу українську територію.

2. Ця українська національна територія уконституюється оцим як Українська Держава. Постановляється поробити приготовані заходи, щоби це рішення перевести в життя.
3. Взиваються всі національні меншини на цій українській області, – причім жидів призначається за окрему національність, щоби уконституюватися і негайно вислати своїх представників до Української Національної Ради в кількості, відповідаючій їх числу населення.
4. Українська Національна Рада виготовить конституцію для утворення таким способом держави, на основах: загального, рівного, тайного і безпосереднього права голосування з пропорціональним заступництвом, з правом культурно-національної автономії та з правом заступництва в правительстві для національних меншин.
5. Українська Національна Рада жадає, щоби зорганізована оцим в державу українська територія мала безумовно своїх заступників на мировій конференції.

Конституційні акти України. 1917–1920. – С. 93.

3. З відозви Української Національної Ради від 1 листопада 1918 р.

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДЕ!

Голосимо тобі вість про своє визволення з віковичної неволі. Віднині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави. Дня 19 жовтня твоєю волею утворилася на українських землях бувшої Австро-Угорської монархії Українська Держава і її найвища власть – Українська Національна Рада.

З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла власть в столичнім місті Львові і на цілій території Української Держави.

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДЕ!

Доля Української Держави в твоїх руках...

Всі жовніри української народності підлягають віднині виключно Українській Національній Раді... Всі вони мають стати на її оборону. Все здібне до оружжя українське населення мусить утворити боеві відділи, які або ввійдуть в склад української армії, або на місцях оберігатимуть спокій і порядок.

...Як тільки буде забезпечене і укріплене існування Української Держави, Українська Національна Рада скличе на основі загального, рівного, безпосереднього і тайного виборчого права Установчі збори, які рішать про дальшу будучність Української Держави.

Львів, 1 листопада 1918 р.

Українська Національна Рада

Конституційні акти України. 1917–1920. – С. 94–95.

4. Звернення Директорії Української Народної Республіки від 22 січня 1919 р.

Іменем Української Народної Республіки Директорія оповіщає народ Український про велику подію в історії нашої землі української.

3-го січня 1919 року в м. Станіславові Українська Національна Рада Західної Української Народної Республіки, як виразник волі

українців бувшої Австро-Угорської імперії і як найвищий їх законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку Західної Української Народної Республіки – в одноцільну, суверенну Народну Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народної Республіки ухвалила тую злуку прийняти і здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народної Республіки від 3-го січня 1919 року.

... Однині народ Український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружними зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну, самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду.

22 січня 1919 року, у м. Києві.

Голова Директорії: Володимир Винниченко

Члени: Симон Петлюра, Андрій Макаренко, Панас Андрієвський, Федір Швець

Конституційні акти України 1917–1920. – С. 107.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Прочитай документи №1–3, з'ясуй:

а) для чого була створена Українська Національна Рада?

б) які принципи було покладено в основу її державотворчої діяльності?

2. Прочитай документ № 3:

а) охарактеризуй його зміст;

б) поміркуй, як він вплинув на політичну обстановку в Західній Україні.

3. Документ № 4.

Чому не відбулося справжнього возз'єднання українських земель?

§29. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА І ПОРАЗКА ЗУНР

Згадай:

1. В якій міжнародній ситуації було проголошено утворення ЗУНР?

2. Які особливості були властиві державотворчому процесу в Західній Україні?

Початок польсько-української війни

Для поляків, які вважали Східну Галичину своєю вотчиною, повстання українців у Львові 1 листопада 1918 р. було цілковитою несподіванкою. Але досить швидко вони організували збройний опір українським військам. У Львові діяли три польські військові організації, найвпливовішою з яких була Польська організація військова (ПОВ) – місцевий відділ загальнонаціонального об'єднання, очолюваного Юзефом Пілсудським. ПОВ

виступала за відновлення незалежної Польської держави, невід'ємною складовою частиною якої вона вважала західноукраїнські землі. Збройні сутички між українськими і польськими військами у Львові почалися 1 листопада, а 5 листопада ворогуючі сторони вже розділяла лінія фронту, що проходила вулицями міста. Запеклі бої точилися за кожний будинок.

Водночас розгорнулася боротьба за стратегічно важливий залізничний вузол Перемишль, розташований на кордоні між Східною Галичиною і Польщею. 11 листопада український гарнізон Перемишля, основу якого становили ненавчені юнаки, залишив місто. Саме в Перемишлі формувалися польські військові з'єднання, що перекидалися в Східну Галичину. Ці з'єднання врешті-решт і визначили долю Львова. 21 листопада українські війська почали відступати з міста. Того ж дня поляки захопили Хирів, а через декілька днів – Раву-Руську. Протягом листопада-грудня 1918 р. польські війська заволоділи 10 з 59 повітів, у яких була проголошена влада ЗУНР. Але більшість західноукраїнських земель усе ж залишилася під контролем уряду ЗУНР, який після евакуації зі Львова перебував у Тернополі, а з 2 січня 1919 р. – у Станіславі, звідки керував державотворчим процесом.

Створення Української Галицької армії

В умовах конфлікту з польськими військами одним із найважливіших завдань уряду ЗУНР було формування боездатної армії, спроможної відстояти незалежність республіки. Це завдання ускладнювалося тією обставиною, що серед українців, які служили в австрійській армії, не було старших офіцерів з досвідом організації військових частин та планування операцій. Уряд ЗУНР звернувся по допомогу до уряду УНР, що рекомендував для організації регулярних військ ЗУНР – Української Галицької армії – генерала М. Омеляновича-Павленка і полковника С. Мишковського. У своїй діяльності вони спиралися на офіцерів-галичан, залучаючи до військового будівництва також офіцерів інших національностей – австрійців, німців, угорців, хорватів, чехів тощо, – яким загрожувало безробіття. Загальна мобілізація і формування нових військових частин відбувалися швидко та організовано і до весни 1919 р. у складі Української Галицької армії, що офіційно існувала з другої декади грудня, налічувалося понад 100 тис. чол., з яких 40 тис. брали безпосередню участь у воєнних діях.

Успіхи в організації УГА забезпечили їй перевагу на початковому етапі війни – з листопада 1918 р. по лютий 1919 р. Характерною особливістю цього етапу була участь її вояків у боротьбі галицьких українців з місцевими поляками. Але

відсутність досвіду і помилки не дали змоги скористатися перевагою. Спроби відбити Львів, на що були спрямовані головні зусилля УГА, провалилися.

Наступ польських військ

З початком весни ситуація на українсько-польському фронті ускладнилася. З Польщі в Галичину надійшло підкріплення, що змінило співвідношення сил. У квітні 1919 р. до Польщі з Франції прибула добре озброєна і навчена армія під командуванням генерала Йозефа Галлера чисельністю 60 тис. чол., сформована з польських військовополонених, які воювали на Західному фронті у складі німецької армії. Командували армією переважно французькі офіцери. Антанта планувала використати армію Галлера для війни з Радянською Росією, але польський уряд кинув її проти Галицької армії, яка змушена була відступати перед переважаючими силами противника. Польський наступ підтримала Румунія, що захопила частину галицького Підкарпаття. Спроба УГА зупинити наступ поляків на Золотій Липі закінчилася невдачею. Українські війська відступили до річки Збруч.

Міжнародна ізоляція ЗУНР

Трагізм становища посилювався провалом спроб ЗУНР заручитися підтримкою держав Антанти, добитися міжнародного визнання. Ще в листопаді 1918 р. уряд ЗУНР повідомив президента США В. Вільсона про оформлення своєї держави і просив захисту від окупантських зазіхань Польщі. Надії на сприяння Вільсона зумовлювалися тим, що президент США був автором «чотирнадцяти пунктів» післявоєнного врегулювання, що передбачали право націй на самовизначення, прийнятих Антантою як офіційний документ. У січні 1919 р. на Паризьку мирну конференцію, покликану підбити підсумки світової війни, прибула об'єднана делегація УНР і ЗУНР, але при цьому посли обох держав діяли окремо. Жодна з делегацій не заручилася підтримкою держав Антанти. Особливо ворожою щодо ЗУНР була позиція Франції, зацікавленої у зміцненні Польщі на противагу Німеччині на Сході. Зі свого боку, польська делегація прагнула переконати учасників конференції, що створення незалежної Української держави цілком в інтересах німців і австрійців, що українці охоплені пробільшовицькими настроями.

Наприкінці лютого 1919 р. Паризька мирна конференція надіслала до уряду ЗУНР місію під головуванням генерала Бартельмі (Франція), що мала вирішити питання перемир'я з Польщею. Місія поставила вимогу негайно припинити військові дії й запропонувала демаркаційну лінію між Галичиною та Польщею: від Кам'янки-Струмилової до Дрогобича та Турки.

Отже, Львів та Дрогобицький район (нафта) залишалися за Польщею. Уряд ЗУНР пропозиції цієї не прийняв, і війна з Польщею тривала.

Закулісний торг завершився 25 червня 1919 р. визнанням представниками Антанти на Паризькій конференції права Польщі на окупацію Східної Галичини. При цьому передбачалося, що поляки правитимуть тут тимчасово, визнаватимуть права місцевого населення і нададуть краю автономію. Остаточна доля Східної Галичини мала вирішитись у майбутньому.

Чортківська офензива

Напередодні прийняття цього рішення представниками Антанти керівництво ЗУНР здійснило відчайдушну спробу стабілізувати ситуацію в державі, припинити паніку і деморалізацію, що виникли під впливом воєнних поразок. На початку червня Українська Національна Рада всю виконавчу, законодавчу і контрольну владу передала в руки диктатора, яким було обрано Євгена Петрушевича. Одним із перших його кроків було призначення командувачем УГА замість М. Омеляновича-Павленка генерала О. Грекова. 7 червня новий командувач УГА розпочав підготовлену ще його попередником наступальну операцію, що увійшла в історію як Чортківська офензива (прорив, наступ). 25 тисяч українських солдатів і офіцерів примусили відступити по всій лінії фронту більш ніж 100-тисячну польську армію, добре озброєну і оснащену французами. Цей успіх викликав піднесення в краї, і десятки тисяч добровольців згодилися поповнити лави УГА. Але через брак боєприпасів і спорядження вояками стали лише 15 тис. чоловік.

Ведучи безперервні бої протягом трьох тижнів і не маючи при цьому надійних тилів, УГА до краю виснажилася. Коли 28 червня розпочався контрнаступ польських військ, сил стримати його вже не було. Найславетніша операція УГА завершилася. Почався відступ, і протягом першої половини липня поляки знову окупували майже всю Східну Галичину, відтіснивши УГА до Збруча.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які причини польсько-українського конфлікту в Східній Галичині у 1918 р.?
2. Як розвивався цей конфлікт в листопаді–грудні 1918 р.?
3. Охарактеризуй труднощі створення Української Галицької армії (УГА).
4. Які наслідки мав наступ військ Галлера для Української Галицької армії?
5. Чим була викликана міжнародна ізоляція ЗУНР і які наслідки вона мала?

6. Чому Паризька мирна конференція 1919 р. не підтримала законні вимоги українських делегатів?
7. Що викликало передачу влади в ЗУНР в руки диктатора Є. Петрушевича?
8. Яку роль в історії ЗУНР відіграла Чортківська офензива?

ДОКУМЕНТИ

1. Учасник листопадових боїв у Львові про причини відступу українських військ із міста

Добровольці, які напливали з сіл, не мали найменшого поняття про військову службу і потребували елементарного вишколу. Коли навіть з вояків давньої австрійської армії було добрих свідомих борців яких дві чи три сотні у Львові, то й вони не являли собою ніякої сили, бо хоч був це вояк знаменитий, але вишколений в окопах, у вуличних боях міста не являє собою найменшої вартості, головню в місті, де населення здебільшого вороже і де з кожного вікна чекала на нього куля з кріса або револьвера, тому просто чудово діяла тодішня команда Галицької Армії, удержуючи серед тих обставин Львів такий доволі довгий час.

Шухевич С. Споми́ни з українсько-галицької армії (1918–1920). – Львів, 1929. – Ч. 1. – С. 475.

2. Український історик С. Макарчук про причини поразки ЗУНР

Згадуючи про ЗУНР, не можна обійти питання про причини її поразки. Про це писалося багато і загалом правильно. Наша коректива полягає лише в одному: найсуттєвішою з цих причин вважаємо радянський фактор. ... У січні 1919 р. Галичині вже не доводилося надіятися на допомогу з Великої України, а треба було думати про допомогу Українській Народній Республіці, в березні ж двобій малої Галичини з Польщею переріс у «боротьбу Галичини з Антантою». Поразки, завдані Українській Народній Республіці російсько-більшовицькою Червоною Армією, потягнули за собою і поразки Галицької Армії на польському та інших фронтах.

Макарчук С. Українська Республіка галичан. – Львів: Світ, 1997. – С. 183–184.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ №1.

- а) На які переваги поляків у вуличних боях у Львові вказує С. Шухевич?
- б) Чому вуличні бої у Львові С. Шухевич оцінює як героїчну сторінку української армії?

2. Документ № 2.

- а) Згадай, які людські та матеріальні ресурси мали Наддніпрянська і Західна Україна.
- б) Яку допомогу надавала УНР Західноукраїнській Народній Республіці наприкінці 1918 – на початку 1919 р.?
- в) Чому в 1919 р. на допомогу УНР галичанам вже не можна було сподіватися?

§30. ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ 1919 РОКУ

Згадай:

1. Що відбувалося в Україні під час першої спроби її радянізації? (Див. §19). 2. Які території України протягом зими-весни 1919 р. опинилися під контролем більшовиків?

Формування більшовицького режиму в Україні

Установлення радянської влади в Україні розпочалося наприкінці листопада 1918 р., коли на території РСФРР було сформовано Тимчасовий робітничо-селянський уряд України.

Опублікований 29 листопада Маніфест уряду проголосив відновлення влади рад в Україні. 6 січня 1919 р. спеціальним рішенням уряду стара назва держави, прийнята наприкінці 1917 – на початку 1918 р. – Українська Народна Республіка, – була замінена на нову. Відтепер і до прийняття Конституції 1937 р. офіційною назвою радянської України стала Українська Соціалістична Радянська Республіка – УСРР. Радянська Росія – РСФРР – була для більшовиків, які здійснювали перетворення державного і суспільно-політичного ладу України, взірцем. Багато з них свого часу працювали в центральних районах Росії. За вказівками ЦК РКП(б) і В. Леніна їх сотнями направляли в Україну для налагодження апарату радянської влади, здійснення соціально-економічних і політичних перетворень. Ці завдання вони виконували згідно з набутим у РСФРР досвідом. 29 січня 1919 р. було прийняте рішення: Тимчасовий робітничо-селянський уряд України перейменовувався в Радун Народних Комісарів, відділи стали називатися народними комісаріатами. В реорганізованому уряді, за пропозицією В. Леніна, Головою Раднаркому і наркомом іноземних справ став авторитетний у керівництві РКП(б) професійний революціонер

Х. Раковський, болгарин, виходець із Румунії. Більшість членів уряду становили росіяни та євреї, українців серед вищих чиновників була незначна кількість.

Створювалися органи придушення опору противників радянської влади – Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК), народні суди і революційні трибунали, робітничо-селянська міліція. Головною в системі каральних органів була ВУНК, очолювана Ісааком Шварцем, якого з 2 квітня 1919 р. заступив відряджений з Москви латиш Мартин Лаціс.

Х. Раковський –
Голова Ради
Народних Комісарів
УСРР

Одночасно відбувалося формування місцевих органів влади. Через невизначеність обставин більшовики не наважилися на вибори до рад. Натомість були створені надзвичайні органи влади – революційні й військово-революційні комітети. Кандидатів до них підбирали більшовицькі комітети й військові власті. У сільській місцевості за прикладом Росії формувалися ще й комітети бідноти. Цим органам передавалася вся повнота влади аж до створення на всій території України системи рад. Комбіди розглядались як опорні пункти більшовиків на селі, знаряддя у боротьбі із заможними верствами селянства.

Таким чином, як і в 1918 р., більшовики не поспішали передавати владу виборним органам – радам.

Політичний курс більшовиків у 1919 р. «Воєнний комунізм»

Подібна метаморфоза відбувалася також із гаслами «Фабрики – робітникам!», «Земля – селянам!», з якими більшовики звернулися до мас 29 листопада 1918 р. в своєму маніфесті, оприлюдненому в Суджі. Ці привабливі для робітників і селян гасла допомогли більшовикам установити контроль над Україною. Але досить скоро виявилось, що справжні наміри представників цієї партії в Україні істотно розходяться зі змістом Маніфесту. III з'їзд КП(б)У, який відбувся на початку березня 1919 р., проголосив курс на «швидке, рішуче і тверде здійснення економічної диктатури пролетаріату (експропріація капіталістів і поміщиків, передача всіх засобів виробництва і товарообігу у власність Радянської держави, суворий облік, введення трудової дисципліни...)». Йшлося про насильницьку ломку існуючої в Україні економічної системи, яка ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах. Замість неї планувалося ввести прямий (без посередництва грошей) продуктообмін, здійснення якого покладалося на державних чиновників. Саме чиновники, а не об'єктивні ринкові закони попиту й пропозиції диктували, від кого, кому, що і в якій кількості передавати для споживання, що і скільки виробляти. В уявленні багатьох більшовиків, як рядових, так і вищих керівників, це наближало їх до комунізму – найдосконалішого суспільства, раю для трудящих.

Більшовики відкидали суспільні реформи й еволюцію як прояв опортунізму, угодовства щодо капіталістів і поміщиків. Досягнення свого ідеалу вони пов'язували з революцією, яку ще К. Маркс називав «повитухою історії». Лише на початку 20-х років, коли стало очевидним, що спроба безпосереднього переходу до комунізму обернулася повним крахом економіки, кривавою війною і загрожує самому існуванню більшовизму, почався перегляд попереднього курсу. Від спроб введення комунізму на деякий час відмовились, а те, що відбувалося в

попередні роки, почали пояснювати як вимушену, викликану обставинами воєнного часу політику. Внутрішня контрреволюція та іноземна воєнна інтервенція змусили радянську владу взяти під контроль виробництво та розподіл і підпорядкувати їх завданням оборони – так стали пояснювати в радянській історіографії політичний курс 1918–1920 рр.

Саме тоді з'явилося поняття «воєнний комунізм». «Воєнний комунізм» оголошувався наслідком громадянської війни, а те, що саме розгорнуте більшовиками насильство в економічній, політичній і соціальній сферах викликало масовий опір населення, який переріс у жорстоку міжусобну війну, замовчувалося.

Орієнтуючись на введення в Україні комуністичних порядків, III з'їзд КП(б)У виходив з переконання про неминучість світової революції і швидкої перемоги більшовизму в світі. Ці ілюзії визначили, зокрема, його рішення щодо національних соціалістів: більшість делегатів відмовилася від співробітництва з українськими есерами, Бундом та іншими соціалістичними партіями. На думку більшовиків, сприяння Заходу допомогло б розв'язати всі завдання революції і без таких «ненадійних» союзників.

Інша важлива причина полягала у великодержавному курсі керівництва КП(б)У в Україні, відвертому ігноруванні ним української мови, національної культури. Голова РНК УСРР Х. Раковський неодноразово виступав проти впровадження в школі української мови. «Декретування української мови як державної – справа реакційна», – заявляв він. Від голови уряду не відставали й чиновники. Керівник поштової служби УСРР дав своїм підлеглим таке розпорядження: «Все діловодство й службові зносини вести тільки російською мовою». Послідовними противниками цієї політики були українські національні партії. Ось чому більшовики прагнули тримати їх якомога далі від владних структур.

Націонал-комуністичні течії в Україні в 1919 р.

«Воєнно-комуністичний» курс більшовиків в Україні, ігнорування ними національних запитів українського народу викликали незадоволення серед широкого загалу. В складі КП(б)У завжди були елементи, котрі прагнули надати радянській владі в Україні національного характеру, перетворити Україну на незалежну радянську республіку.

Національна політика більшовиків в Україні була піддана нищівній критиці в книзі членів КП(б)У С. Мазлаха і В. Шах-рая «До хвилі. Що діється на Україні і з Україною». Вона побачила світ на початку 1919 р. у Саратові, де перебували автори після відступу з України навесні 1918 р. Свої погляди вони узагальнили у формулі: «1) або самостійна Україна – тоді

повинен бути і «свій» уряд, і «своя» партія, 2) або Україна се «Південна Росія...» У червні 1919 р. С. Мазлах і В. Шахрай були виключені з більшовицької партії, їхня книга стала ідеологічним орієнтиром для тих, хто прагнув поєднати соціалізм з національно-державним відродженням України.

1919 р. став новим етапом у політичній еволюції лівих фракцій українських соціалістичних партій. Боротьбисти – ліве крило УПСР – після антигетьманського повстання виступили проти Директорії УНР. Вони прагнули утворити українську Червону армію, щоб поставити більшовицькі війська з Росії перед фактом існування самостійної української радянської влади. Це їм не вдалося. Більшовики досить швидко захопили Україну, і боротьбисти стали в легальну опозицію створеному ними режиму.

У бік націонал-комунізму еволюціонувала і ліва течія української соціал-демократії – УСДРП (незалежні). Вони також не відступили з військами Директорії, а залишилися на радянській території, перейшовши в легальну опозицію більшовикам. У серпні 1919 р. ця група об'єдналася з УПСР в одну партію – Українську комуністичну партію (боротьбистів) (УКП(б)).

28 серпня 1919 р. УКП(б) зробила першу спробу на правах окремої секції ввійти до складу Комуністичного Інтернаціоналу. Але її заяву було відхилено. РКП(б), що тримала всі важелі управління Комінтерном у своїх руках, не хотіла визнавати українську комуністичну організацію, яка б стала реальним конкурентом КП(б)У в Україні.

Таким чином, усі спроби націонал-комуністів наблизити політичний курс більшовицького керівництва УСРР до національних потреб українського народу виявилися марними.

Обмеження суверенітету України

Формуючи радянський апарат в Україні, більшовики не мали наміру будувати тут суверенну державу. 26 лютого 1919 р., коли радянські війська широким фронтом наступали на Лівобережній Україні, центральний орган більшовиків газета «Правда» писала про Україну як про «тимчасово відчужену частину єдиної країни». Але беручи до уваги настрої українського народу, у свідомість якого вкарбувалося прагнення мати власну державність, вони оголосили, що УСРР об'єднується з Радянською Росією на засадах «соціалістичної федерації». Це мало означати, що Україна є цілком рівноправною з Росією. Але, як і в 1918 р., загальнофедеративних органів створено не було. Україна управлялася з центру через Раднарком і ЦВК Російської Федерації, а також через РКП(б), що залишалась унітарною, централізованою партією. Додатковим знаряддям централізації стали також профспілки й молодіжні комуністичні організації.

Таким чином, заява про федеративні зв'язки України й Росії була суто декларативною. Але навіть ця паперова «федерація» сприймалася більшовиками як тимчасова. В програмі РКП(б), прийнятій VIII з'їздом у березні 1919 р., вказувалось: «...Як одну з перехідних форм до повної єдності партія висуває федеративне сполучення держав, об'єднаних за радянським типом». Ідеалом більшовиків залишалась унітарна держава, «повна єдність». Цього «ідеалу» вони прагнули досягти якнайшвидше.

Націоналізація промисловості Після встановлення радянської влади в Україні розгорнулося одержавлення фінансів, транспорту, системи зв'язку. Потім настала черга промисловості. Насамперед націоналізованими оголошувалися великі підприємства цукрової, вугільної, металургійної та машинобудівної промисловості. Нерідко серед націоналізованих були й дрібні підприємства місцевого значення, які після одержавлення працювали абияк чи навіть закривалися. Тисячі робітників втрачали засоби до існування і змушені були переходити до ремесла чи в пошуках хліба вирушати в села.

Для управління господарським життям на території республіки було утворено Українську раду народного господарства (УРНГ).

УРНГ діяла під безпосереднім контролем Вищої ради народного господарства РСФРР, а в червні 1919 р. декретом ВЦВК УРНГ була об'єднана з ВРНГ і як самостійна структура перестала існувати навіть формально. Економіка України перейшла в повне і беззастережне розпорядження вищих органів влади Радянської Росії.

Аграрна політика Одним із найважливіших своїх завдань в Україні більшовики оголосили вирішення аграрного питання. Уряд УСРР конфіскував нетрудові землеволодіння – поміщицькі, удільні, монастирські, церковні та інші. Але далеко не всі вони перейшли в безплатне користування безземельних і малоземельних селян. Значну частину поміщицьких господарств, які мали агрокультурну цінність та були високопродуктивними економіями, залишили у підпорядкуванні державних органів. Загалом було оголошено про конфіскацію 14,5 млн десятин землі. Лише частину її одержала селянська біднота – дещо більше 5 млн десятин найменш родючих і придатних до господарювання земель. Приблизно 2,5 млн десятин залишалися для радгоспів, належали цукровим, винокурним, кінним та іншим господарствам і також не підлягали поділу. Це були найпродуктивніші, найродючіші земельні площі. Решта 7 млн десятин вважалася лишками земель

заможного селянства. Їх також передбачалося передати для поділу, але в умовах 1919 р. цього не встигли зробити.

Одержані землі не задовольнили запитів селянства. Їх було надто мало. До того ж часто обов'язковою умовою наділення землею власті ставили перехід до колективного її обробітку, організацію артіль і комун. На літо було створено близько 500 колективних господарств. Рідко коли вони виникали в результаті вільного волевиявлення хліборобів. У цілому аграрна політика більшовиків у 1919 р. не виправдала сподівань трудового селянства. Воно відчувало себе ошуканим. Своє майбутнє селянство пов'язувало не з колективним і радянським господарством, які вводилися силою, а з індивідуальним.

Продовольча диктатура

На принципах «воєнного комунізму» будувалася в 1919 р. і продовольча справа в Україні. Як і в Радянській Росії, на території України оголошувалася державна монополія на найважливіші продовольчі товари – хліб, цукор, чай, сіль. Цими продуктами розпоряджалися лише державні органи. Вводилася продовольча розкладка: все зерно, крім необхідного мінімуму (посівний фонд, хліб для харчування членів сім'ї і фураж), селяни повинні були здавати державі за встановленими нею цінами. На практиці ж часто густо забирали майже весь хліб без будь-якого відшкодування. Заборонялася також приватна торгівля продуктами харчування. Все це були елементи продовольчої диктатури.

Робітничих продовольчий загін перед відправкою до села. 1919 р.

встановленої в Україні 12 квітня 1919 р. декретом ВУЦВК. Народний комісаріат продовольства УСРР оголошувався єдиним органом, який мав право заготовляти і розподіляти продовольчі товари. Розподіл відбувався за «класовим принципом»: більше – вищим чиновникам апарату, червоноармійцям, робітникам воєнних підприємств, майже нічого – так званим «нетрудовим елементам» і членам їхніх сімей.

Продовольчі органи, які формувалися і дислокувалися здебільшого в містах, у проведенні хлібозаготівель спиралися на сільську бідноту і робітничі продовольчі загони. Ці загони формувалися у великих промислових центрах України та Росії. Російські міста особливо відчували гостру потребу в продуктах харчування. Без українського хліба утримати під своїм контролем Росію більшовики були не в змозі.

Хлібозаготівля в Україні відбувалася з величезними труднощами. План продрозкладки на 1919 р. передбачав 139 млн пудів, а заготовлено було близько 10,5 млн пудів хліба та мало не 4 млн пудів інших продуктів. Селянство чинило впертий опір заготівлям, і хліб, як правило, доводилося брати силою. Нарком продовольства УСРР О. Шліхтер визнавав, що кожний заготовлений пуд хліба «був окроплений кров'ю».

Антибільшовицький опір в Україні

Політика радянської влади в Україні в 1919 р. справила гнітюче враження на населення республіки. Людей не влаштовували більшовицькі експерименти в економічному, політичному, культурно-

Члени повстанського загону
Струка. 1919 р.

му житті, політика «воєнного комунізму», проти якої виступали всі соціалістичні партії, що діяли в Україні. Незадоволення охопило не лише заможні верстви, а й середняків, національну інтелігенцію. Останню особливо обурювали численні прояви великодержавного шовінізму з боку багатьох сановних членів більшовицької партії і радянських працівників, військових. Антибільшовицькі настрої наростали і в місті, і в робітничих кварталах. У листі до секретаріату ЦК РКП(б) від 3 квітня 1919 р. один з керівників Компартії України Ф. Сергєєв (Артем) так характеризував становище в Харкові: «На найміцніших заводах, де не було або майже не було меншовиків,

куди вони не могли появлятися, їх тепер слухають з увагою і завзято аплодують». В іншому документі, таємному звіті політвідділу Вищої військової інспекції Червоної армії про становище в Катеринославській губернії в березні 1919 р., йшлося: «Загальне становище Катеринославської губернії сумне у всіх відношеннях. Гостра продовольча криза. Безробіття і велика смертність голодних робітників. Заводи стоять. Робітники, які чекали, що радянська влада пустить заводи, дуже незадоволені».

Навесні 1919 р. в УСРР склалася напружена соціально-політична обстановка. У квітні було зареєстровано 98 антибільшовицьких виступів, а у червні–липні – 328. Уряд контролював лише міста. Крім селянських повстанських загонів, керівники яких не мали чітких політичних поглядів, боротьбу з більшовиками вели українські соціал-демократи та українські есери. Вони організували ряд повстанських з'єднань з метою знищити більшовицький режим в Україні як окупаційний і проголосити незалежну Українську радянську республіку.

Внутрішній фронт відволікав великі військові з'єднання Червоної армії. Чисельність цих з'єднань на початку травня 1919 р. становила 21 тис. чол. У результаті рішучих і жорстоких дій найбільші загони повстанців – Зеленого, Струка, Соколовського – були в основному розгромлені. Однак виступи незадоволених селян не припинялися. Політика більшовиків не змінилася. У цій обстановці 9 травня в районі Олександрії, Єлисаветграда, Знам'янки спалахнуло одне з найбільших антибільшовицьких повстань 1919 р. на чолі з командиром 6-ї стрілецької дивізії М. Григор'євим, у минулому отаманом військ УНР, а після переходу на бік рад – героєм взяття Одеси і кавалером ордена Червоного Прапора. Григор'єв звернувся до населення з Універсалом, у якому засудив «комуну, чрезовичайку і комісарів» і закликав до «рад трудового народу України». Повстанці захопили Катеринослав, Черкаси, Олександрівськ, Кременчук, Миколаїв, Херсон. Ціною надзвичайного напруження сил наприкінці травня заколот було ліквідовано.

25 травня, скориставшись розгромом дивізії М. Григор'єва, Рада робітничо-селянської оборони УСРР під впливом голови Реввійськради Л. Троцького, який у середині травня 1919 р. прибув в Україну, вирішила нейтралізувати 3-ю бригаду

Чекісти. Початок 20-х років XX століття

Задніпровської дивізії під командуванням Нестора Махна. У цій бригаді радянське керівництво вбачало вогнище майбутнього заколоту. Першим пунктом постанови було: «Ліквідувати Махна в найкоротший строк». Було вишукано привід: Махно оскаржив рішення командування про заборону переформування його бригади в дивізію. Реввійськрада Південного фронту визнала дії Махна злочином, а його самого таким, що підлягав арешту і суду ревтрибуналу. В червні були заарештовані декілька членів махновського штабу. Рятуючись від розправи, Н. Махно із загоном чисельністю 800 чоловік залишив бригаду і 19 червня перейшов на Правобережжя. Для радянської влади ці події ускладнювались наростанням деморалізації її військ.

У липні повстання охопили майже всю територію України. Більшовицький режим доживав останні дні. Навіть В. Ленін змушений був пізніше визнати, що його партія за два роки революції не змогла завоювати співчуття й підтримку селянства.

Червоний терор в Україні в 1919 р.

Передбачена III з'їздом Компартії України «воєнно-комуністична» політика прийшла з Росії, де впроваджувалася ще з весни 1918 р. Там вона викликала масовий опір, що переріс у громадянську війну. Тепер ця політика переносилася в Україну, де мала підтримку ще меншу, ніж у Росії. Незгодних з нею влада готова була нейтралізувати з фанатичною рішучістю і жорстокістю. В масовій свідомості більшовиків знищення експлуататорських класів і всіх ворогів радянської влади взагалі сприймалось як один з найважливіших кроків на шляху до комунізму.

Ця оманлива «простота» штовхала каральні органи на винищення цілих соціальних груп. «Ми знищуємо буржуазію як клас. Не шукайте на слідстві матеріалу і доказів того, що звинувачений діяв ділом чи словом проти радянської влади. Перше питання, яке ми повинні йому запропонувати, якого він походження, виховання, освіти чи професії. Ці питання й повинні визначити долю звинуваченого і в цьому зміст і «суть червоного терору», – ці слова, видрукувані 1 листопада 1918 р. у чекістській газеті «Красный террор», належать Мартину Лацісу, який очолював Всеукраїнську надзвичайну комісію (ВУНК) з квітня 1919 р.

Правові норми в практиці чекістських органів не бралися до уваги: право підпорядковувалося «революційній доцільності», яка ніким не регламентувалась і не контролювалась. Кожен розумів «революційну доцільність» по-своєму.

Розмах розправ над реальними й уявними противниками радянської влади в 1919 р. набагато перевищив масштаби подібних дій 1918 р. Якщо в 1918 р. йшлося про тисячі жертв, то у 1919 р. – про десятки тисяч. Було чимало випадків, коли роз-

стрілювали заручників, набраних з «буржуазних верств населення», членів сімей тих, хто оголошувався ворогом радянської влади, але перебував на зайнятих її противниками територіях. Жертвами червоного терору стали не лише поміщики, капіталісти, офіцери чи члени антирадянських партій, підпільних організацій та повстанських загонів. Серед страчених було багато безпартійних інтелігентів, священників, службовців. Страчували за ознакою «виховання, освіти та професії». Нарешті, режим, який називав себе робітничо-селянським, без вагань знищував тисячі незгодних з його політикою робітників і селян. Каральні експедиції проти повсталих селян супроводжувалися масовими розстрілами й спаленням цілих сіл. Але це лише примножувало число незадоволених. Ось чому у квітні 1919 р. Президією ЦВК Рад України було прийняте рішення «Про недопустимість спалення сіл під час придушення куркульських повстань». Та це рішення ігнорувалося: і спалення сіл, і масові репресії продовжувалися. Разом з тим, репресивна практика вдосконалювалася: стало ширше практикуватися взяття заручників із тих сіл, де було багато співчуваючих повстанцям. У разі антибільшовицького виступу ці заручники підлягали негайному знищенню. Історія вчить, що терор завжди був знаряддям тих політичних режимів, які не мали масової підтримки населення. Таким був організований радянською владою червоний терор в Україні 1919 р.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуй особливості формування центрального радянського апарату в Україні наприкінці 1918 – на початку 1919 р.
2. Проаналізуй рішення III з'їзду КП(б)У.
3. Чому відновлення радянської влади в Україні було пов'язане з посиленням насильства і терору?
4. Охарактеризуй ставлення українських соціалістичних партій до політики більшовиків 1919 р. У чому суть ідеології українського націонал-комунізму?
5. Поясни, у чому полягала більшовицька політика щодо селянства.
6. Як ти вважаєш, чому більшовики в основу управління і командування поклали «найсуворіше начало єдності організації і суворого управління»? Чи була альтернатива?
7. Дай узагальнюючу характеристику ставлення до більшовицької політики в Україні з боку різних верств населення і політичних організацій.

ДОКУМЕНТИ

1. 3 «Манифеста Временного рабоче-крестьянского правительства Украины от 29 ноября 1918 г.» (Суджа, РСФРР)

1. Гетман и его совет министров считаются низложенными и стоящими вне закона.

2. Все ставленники гетмана и гетманского командования, все представители нынешней местной власти подлежат немедленному аресту, с заменой их представителями рабочих и крестьян, верными сторонниками Советской власти...

5. Все фабрики, заводы, банки, торговые предприятия, рудники и каменоломни являются собственностью украинских трудящихся масс и должны быть сданы органам Советской власти их нынешними владельцами и собственниками в полном порядке, согласно определенным указаниям рабоче-крестьянской власти.

6. Все земли помещиков со всем живым и мертвым инвентарем должны быть немедленно отобраны у помещиков и безвозмездно переданы крестьянам.

7. Заработная плата повышается до норм, установленных Советской властью в России.

Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – К., 1919. – № 1. – 1–30 июня. – С. 3.

2. З резолюцій III з'їзду КП(б)У

а) О земельной политике

1. Частная собственность на землю отменяется...

2. Главной задачей земельной политики является переход от единоличного хозяйства к товарищескому. Советские хозяйства, коммуны, общественная обработка земли и другие виды товарищеского землепользования являются наилучшим средством для достижения социализма в земледелии, поэтому на единоличное земледелие следует смотреть как на временное и отживающее.

3. Поэтому конфискованные земли в первую очередь используются для земледелия товарищеского, общественного и во вторую очередь для нужд единоличных землепользователей.

КП Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 1. – С. 47.

3. З книги членів КП(б)У Сергія Мазлаха і Василя Шахряя «До хвилі. Що діється на Україні і з Україною» (Саратов, 1919)

...Відносно України, т. Ленін, ми скажемо: може бути зараз лише дві відповіді: 1) або самостійна Україна – тоді повинен бути і «свій» уряд і «своя» партія; 2) або Україна – це «Південна Росія»...

Т. Ленін! Ми просимо Вас відповісти ще нам на от ці питання, які мають для нас «особистий» інтерес.

Чи можна лишатися членом РКП і відстоювати самостійність України? Якщо не можна, то чому: чи тому, що відстоювати самостійності України взагалі не можна, не помагається, чи тому, що не можна відстоювати самостійності України так, як ми відстоюємо?

Якщо не можна відстоювати самостійності України так, як ми відстоюємо (тобто через свій уряд і свою комуністичну партію. – Ф. Т.), то скажіть, як треба відстоювати самостійність України, аби можна було лишатися членом РКП?

15/2 грудня 1918 р. – 14/1 січня 1919 р.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ №1.

Порівняй положення Маніфесту з реальною політикою більшовиків 1919 р.

2. Документ № 2.

Охарактеризуй основні напрями політики більшовиків в Україні, втілені в рішеннях III з'їзду КП(б)У.

3. Документ № 3.

а) Спираючись на зміст документа, проаналізуй, що було спільного і що відмінного в поглядах більшовиків та українських боротівистів.

б) Спираючись на документи та матеріал підручника, дай розгорнуту характеристику національній та економічній політиці більшовиків в Україні у 1919 р.

§31. БОРОТЬБА ЗА НАДДНІПРЯНСЬКУ УКРАЇНУ ВЛІТКУ 1919 РОКУ

Згадай:

1. Які регіони України опинилися навесні 1919 р. під контролем більшовиків? 2. Де на початку літа 1919 р. перебувала Директорія та її армія?

Воєнно-політична ситуація в Україні влітку 1919 р.

Влітку 1919 р. у боротьбі за оволодіння Україною зішлись білогвардійські війська і Червона армія. Нові спроби прорватися в центральні райони України робила також армія УНР. Боротьба між цими трьома силами визначила характер воєнних дій улітку 1919 р.

Нестабільність політичної обстановки в УСРР ще з весни 1919 р. згубно впливала на ситуацію на зовнішніх фронтах, що проходили територією Донбасу і Правобережжя. Після евакуації військ Антанти з південних районів республіки більшовицьким військам в Україні протистояли білогвардійські частини Денікіна, які наступали в Донбасі, а також військові з'єднання Директорії, що діяли на заході.

Наступ білогвардійців

Білогвардійці зуміли потіснити Червону армію в Донбасі, де тривали бої з січня. Радянське керівництво недооцінило загрозу. 19 травня денікінські війська перейшли у наступ на всій донецькій дільниці Південного фронту. 27 травня білогвардійці захопили Луганськ. Головного удару було завдано на стику 13-ї армії і 3-ї бригади Задніпровської дивізії. Не діставши підкріплення, бригада змушена була відступати. Воєнно-стратегічна обстановка в Україні стала докорінно змінюватися на користь Денікіна.

25 червня білогвардійські війська, які наступали у Поволжі, захопили Царицин. Тут 3 липня Денікін підписав «Московську директиву» – наказ про наступ на Москву. Головного удару мала завдати Добровольча армія: встановити повний контроль над Україною, а потім оволодіти Москвою.

Спроби зупинити денікінські війська на території України не вдалися. Форсувавши Дніпро і захопивши Знаменку та Черкаси, білогвардійці повели наступ у двох напрямках: північному – на Київ, допомагаючи лівобережній групі військ, яка діяла у тому ж напрямку, та південному – на Єлисаветград–Миколаїв–Одесу, прагнучи з допомогою військ генерала Шиллінга, які наступали вздовж Чорноморського узбережжя, оточити радянські війська на півдні України.

Контрнаступ військ УНР і ЗУНР

Швидкій ліквідації більшовицької влади на Правобережжі сприяли війська Директорії і уряду ЗУНР. У другій половині липня вони розпочали спільні дії проти радянських військ. 17 липня Українська Галицька армія (УГА) та керівництво ЗУНР під тиском польських військ залишили Східну Галичину і переправилися на правий берег Збруча, який свого часу був кордоном між Австро-Угорською і Російською імперіями. Згідно з угодою між двома урядами, УГА вливалася в армію УНР для спільної боротьби за незалежність України. Чисельність об'єднаної армії становила 80 тис. чол., з яких близько 50 тис. були галичани. За лінією фронту діяли близько 15 тис. повстанців під командуванням Зеленого і Ангела, що підтримували Директорію. Об'єднана армія контролювала територію, окреслену на півдні Дністром, на заході – Збручем, на півночі – лінією Гусятин–Ярмолинці–Бар, на сході – залізницею Жмеринка–Вапнярка до Дністра. Ця смуга української землі охоплювала простір 90 км углибину і 350 км вишир і стала базою для контрнаступу з метою відновлення в Україні національної влади.

Успішне продовження боротьби було неможливе без тісної консолідації всіх наявних сил. Але узгодженості в політичних діях досягти не вдалося. Заважали суперечки і непорозуміння, які були наслідком ідеологічних, а частково й соціально-психологічних розбіжностей між західними та східними українцями, що накопичувалися століттями і за короткий час співпраці не могли бути подолані. С. Петлюра, його найближче оточення, яке складалося з соціалістичних елементів, з недовірою ставилися до Є. Петрушевича та його однодумців, звинувачуючи їх у «реакційності». Зі свого боку, галичани не завжди довіряли східнякам, вважаючи їх безвідповідальними радикалами і навіть «напівбільшовиками».

Є. Петрушевич та його уряд орієнтувалися на боротьбу з Польщею і Радянською Росією і були готові до тактичного союзу з Денікіним. Оточення С. Петлюри було готове до переговорів з радянським урядом В. Леніна для узгодження боротьби з Денікіним. У результаті надалі діяли два уряди і дві армії. Для координації їхніх дій утворено Штаб Головного отамана на чолі з генералом М. Юнаковим.

План воєнних дій об'єднаного командування був компромісним: передбачалося розгортання наступу в напрямку Києва і Одеси, причому на південь спрямовувались частини УНР, а на столицю України – галичани. План цей був невдалий, бо замість об'єднання збройних сил передбачав їхнє розпорошення.

Наступ українських армій розпочався у перші дні серпня і попервах розвивався досить успішно. Червоні війська, не маючи змоги стримувати білогвардійців та українські підрозділи, швидко відступали. 30 серпня частини Червоної армії без бою залишили Київ. Майже одночасно до міста ввійшли білогвардійці, якими командував генерал Бредов, та українські війська на чолі з генералом Кравсом. Спроби порозумітися з денікінцями не увінчались успіхом. Білогвардійці, які прагнули відновити «єдину й неподільну» Росію, не погоджувалися на поступки, і Кравс, незважаючи на чисельну перевагу, підписав угоду про відступ з Києва до лінії Василькова. Через деякий час між білогвардійцями і українськими військами розгорнулися воєнні дії.

Поразка українських армій

Невдала спроба визволення Києва прискорила остаточну поразку українських армій, які опинились у «трикутнику смерті» і змушені були вести бої з трьома силами, кожна з яких переважала їх: більшовиками, білогвардійцями й поляками. Останні поступово окупували Західну Волинь і Поділля, залишивши українців без тилу. Спорядження, боеприпаси вичерпалися. «5000 пар чобіт, плащів та 5000 рушниць з набоями могли б урятувати наше становище», – писав С. Петлюра пізніше. За умов щільної блокади, на яку Антанта приречла залишки армії УНР і ЗУНР, закупки за кордоном були неможливі. Ослаблені тяжкими боями, недоїданням і надзвичайно ранніми приморозками, жертвами епідемій (головним чином тифу) стали солдати обох армій. Епідемії супроводжувалися великою смертністю.

Першою припинила збройний опір УГА. Її командування запропонувало денікінцям сепаратні переговори. Білогвардійці прагнули до роз'єднання українських сил і охоче прийняли пропозицію. Переговори закінчилися 5 листопада переходом

УГА на бік А. Денікіна. На той час в УГА було 10 тис. бійців, половина з яких була хвора на тиф. Командування УГА було переконане, що продовження боротьби рівнозначне самогубству. Воно домоглося, аби угода передбачала, що УГА не буде використано в боротьбі проти військ Директорії УНР.

З ліквідацією галицького фронту Є. Петрушевич виїхав до Відня. Директорія розпалася. Війська УНР під командуванням отамана С. Петлюри ще деякий час продовжували героїчну боротьбу з переважаючими силами. По їхніх слідах із півдня і сходу йшли білогвардійці, з півночі наступали червоні, із заходу – польські корпуси. Отож було вирішено застосувати методи партизанської боротьби – єдиної можливої форми опору за тих обставин. Генерал М. Омелянович-Павленко і частина військ УНР у складі Запорізької, Волинської і Київської груп 6 грудня 1919 р. вирушили в рейд по тилах денікінської і Червоної армій – знаменитий Зимовий похід. Це був мужній крок, спроба зберегти армію, адже перехід на територію Польщі означав негайне роззброєння. Рейд тривав понад п'ять місяців. Війська подолали дві тисячі кілометрів з боями, перш ніж навесні 1920 р. перейти у зайняті поляками райони.

С. Петлюра з найближчим оточенням у грудні 1919 р. виїхав до Варшави, де розпочав переговори з польським керівництвом про визнання УНР і про спільні дії у боротьбі з Радянською Росією. Всупереч украї несприятливим зовнішнім і внутрішнім обставинам, Головний отаман стояв на чолі визвольної боротьби. На багато десятиліть він став символом боротьби українців за створення власної незалежної демократичної держави.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Боротьба яких сил визначала воєнно-політичну ситуацію в Україні влітку 1919 р.?
2. У результаті яких воєнних операцій білогвардійці захопили Лівобережну Україну?
3. Коли і за яких обставин відбулося об'єднання військ Директорії і Української Галицької армії?
4. Якими були плани об'єднаних армій? Дай оцінку цим планам.
5. Охарактеризуй спробу українських військ захопити Київ і оціни причини невдачі цієї операції.
6. В якому стані перебували українські війська після відступу з Києва?
7. Чому Українська Галицька армія першою припинила збройний опір білогвардійцям?
8. Яке значення мав перший Зимовий похід армії УНР? Як він був проведений?

1. Спомини генерала О. Удовиченка про зустріч українських і денікінських військ у Києві.

Ген. Денікін та його правительство в основу своєї політики ставили відновлення «єдиної неділимої Росії»... «України не було і не буде», – таке гасло було в денікінського уряду...

Український уряд не мав жодного бажання вступати в боротьбу з Добармією: навпаки, вся його політика була скерована на порозуміння, на спільні дії двох армій проти Червоної армії. Про це старалися перед державами Антанти українські делегації в різних країнах, а головне в Парижі, та нарешті, й саме українське командування намагалося безпосередньо наві'язати контакт з Добармією. ... Українським Урядом і командуванням армії було вжито всіх заходів для уникнення бойових дій проти Добармії.

Між тим, група ген.Кравса, зайнявши. 30.VIII своїми передовими частинами м.Київ, ранком 31.VIII рушила колоною через Київ, яку українське населення урочисто і радісно вітало. Але одночасно із сходу, через київські мости до Києва почали входити денікінські війська в команді ген. Бредова, по дорозі обеззброюючи дрібні групи українських військ. Маючи наказ не вступати в бій з військами Добармії, українські частини не знали, як їм поводитися, вважаючи, що це «непорозуміння», яке буде ліквідоване командуванням українським і денікінським. Але за кілька годин розвіялися всі надії на встановлення мирних взаємовідносин і можливі бойові співпраці проти загального ворога, червоних...

Удовиченко О. Україна у боротьбі за державність. – Вінніпег, 1954. – С.112.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТА

1. Документ №1.

а) Який характер мала політика білогвардійців з українського питання?

б) До чого прагнув Петлюра у відносинах з білогвардійцями?

в) Як суперечності між Денікіним і урядом Української Народної Республіки проявилися при зустрічі білогвардійських і українських військ наприкінці серпня 1919 р.?

§32. КРАХ ДЕНІКІНЩИНИ В УКРАЇНІ

Згадай:

1. Які обставини сприяли переможному наступу білогвардійців в Україні? 2. Чому Денікін і Петлюра не домовилися про спільні дії проти більшовиків?

Денікінський режим в Україні. Білий терор і підприємців

Наприкінці літа білогвардійці окупували майже всю Україну. Денікінці захищали інтереси перш за все великоруських поміщиків і підприємців, які добивалися реставрації імперських порядків

у дещо реформованому вигляді. Вони не мали на меті збереження української національної держави. Вже перші кроки білогвардійців в Україні засвідчили їхнє прагнення знищити всі сліди існування у недавньому минулому не лише УСРР, а й УНР. Україна була поділена на три області: Київську, Харківську і Новоросійську (з центром в Одесі). На чолі областей стояли головноначальствуючі з фактично необмеженими повноваженнями. Відновлювалося національне гноблення. Українська мова дозволялася лише у приватних навчальних закладах. Деякі українські газети й журнали закривалися, книги вилучалися з бібліотек і книгарень, впроваджувалася цензура. Було видано наказ про зняття портретів Т. Шевченка в установах. Його бюст у Києві група чорносотенців скинула з п'єдесталу й розбила. За наказом денікінців знімали написані українською мовою вивіски. При денікінцях фактично припинила діяльність Українська академія наук, бо на її утримання не відпускалися кошти, вона була позбавлена приміщення. Одночасно денікінці підігрівали національний розбрат, ворожнечу, ненависть до національних меншин. В Україні при денікінцях було влаштовано 400 єврейських погромів, жертвами кожного з яких були десятки, а то й сотні людей. Організаторами та учасниками погромів було білогвардійське офіцерство, козаки, солдати, чорносотенне міщанство.

Денікінці установили на захопленій території режим терористичної диктатури. Поява у тій чи іншій місцевості білогвардійців супроводжувалася масовими стратами. В'язниці були переповнені. Лютували військово-польові суди. Своїми розправами контррозвідка наганяла жах на населення. В Одесі без суду й слідства було страчено близько 3 тисяч чоловік. У Києві на третій день після захоплення міста денікінцями ув'язнено було 700 чоловік, а через 13 днів – 1700. Головний контингент в'язнів – комуністи, члени інших соціалістичних партій, чекісти, радянські службовці.

Економічна політика Денікіна

Аграрна політика Денікіна передбачала відновлення поміщицької власності на землю. Повертаючись за допомогою каральних команд у маєтки, поміщики примушували селян віддавати майно і реманент, виплачувати великі контрибуції. У майбутньому, щоправда, білогвардійці обіцяли наділити селян землею за викуп, залишивши за поміщиками досить значні земельні площі. Серед керівників білогвардійського руху були й такі, які вимагали негайної земельної реформи. Тільки таким чином можна було, на їхню думку, завоювати прихильність населення. «Земельна реформа і ...шибениці, тоді ми знову дійдемо до Москви», – говорив один з найвідоміших денікінських

генералів Кутепов. Але подібні настрої серед білогвардійського офіцерства не були пануючими.

У промисловості було скасовано восьмигодинний робочий день, збільшено норми виробітку. Але нормалізувати економічне життя не вдавалось. Розвал народного господарства тривав. На багатьох заводах при денікінцях підтримувалася лише робота силових ліній. Зростало безробіття. У перший місяць денікінщини у Києві зареєстрованих безробітних налічувалося 40 тис. чоловік, стільки ж було й в Одесі.

Боротьба в денікінському тилу

Реакційна, шовіністична політика денікінців викликала хвилю обурення найширших мас населення України. Навіть середні верстви міських жителів, які свого часу були вкрай незадоволені політикою більшовиків і вітали білогвардійські війська, перейшли в опозицію. У містах формувалося антиденікінське підпілля. На початку липня 1919 р. ЦК КП(б)У створив Зафронтове бюро для керівництва діяльністю підпільних більшовицьких організацій і розгортання повстанської боротьби в тилу денікінців. У боротьбу з білогвардійським режимом включилися також ліві есери, анархісти, представники інших соціалістичних партій. Разом з тим серед правих есерів і частини меншовиків існували примиренські настрої, прагнення пристосуватися до білогвардійського режиму. Але ці наміри не мали підтримки у робітників.

Незадоволення політикою білогвардійців охопило й українське село. Зміна настроїв селянства відбувалася дуже швидко, стрімко. Ще недавно воно виступало проти продрозкладки та інших заходів «воєнного комунізму», сприяючи поразці радянських військ. Денікінське командування сподівалося, що антирадянські настрої селянства допоможуть йому поповнити армію. Воно розраховувало також на продовольчі ресурси України. Однак ці сподівання не виправдалися. Вдаючись до погроз і репресій, денікінці зуміли мобілізувати лише частину селян, які підлягали призову. Але селяни не хотіли воювати за чужі їм інтереси і цим вносили в армію елементи розкладу. Білогвардійцям не вдалося налагодити і продовольче постачання своїх військ. На відмови селян вони відповідали реквізиціями, чим іще більше посилювали незадоволення новою владою. Часто саме спроби мобілізації, реквізиції та повернення землі й реманенту поміщикам призводили до селянських виступів.

Один із таких виступів відбувся у вересні 1919 р. у великому селі Баштанка на Миколаївщині. Повстанці, чисельність яких швидко зросла до 4 тис., оголосили Баштанську республіку, вигнавши, а подекуди й знищивши денікінських урядовців.

Іншим центром селянського повстанського руху був посад Висунськ на Миколаївщині. Місцеві партизани, близько 500 чоловік, вели успішні бої з карателями, а наприкінці вересня навіть підійшли до Херсона й обстріляли місто з гармат.

Стихійні селянські повстання прагнули очолити представники різних політичних партій. У деяких районах це вдалося зробити більшовикам. Але не скрізь партизанський рух розвивався під їхнім керівництвом. Денікінцям протистояли сили різних політичних спрямувань, які також включились у повстанську боротьбу. В тилу денікінців, особливо на Правобережжі, діяли партизанські загони, очолювані українськими есерами та українськими соціал-демократами. Вони боролися за відновлення УНР. Для керівництва цими загонами у Кам'янці-Подільському, утримуваному військами УНР, було утворено міжпартійний орган – Центральний український повстанський комітет (скорочено – ЦУПКом).

Махновці

Значної шкоди денікінському війську завдавали загони під командуванням Н. Махна. У середині вересня 1919 р. вони вирвалися з денікінського оточення, до якого потрапили у районі Голтва–Умань. 28 вересня на засіданні Реввійськради, штабу і командирів з'єднань махновці обговорили питання про подальші плани. Було вирішено: «Катеринославщину вважати базою Повстанської армії, яка зможе обрости новими тисячами бійців, що дасть можливість розвинути анархістську Революцію на всю Україну».

За тиждень махновці пройшли 350 верст і з ходу захопили Кривий Ріг, Олександрівськ і Нікополь. Подібної мобільності в роки громадянської війни не досягала жодна з армій. Наприкінці жовтня під контролем махновців були великі райони Півдня, у т.ч. Апостолове, Бердянськ, Перекоп, Каховка, Синельникове та інші. В розпорядженні Н. Махна перебувало чотири корпуси, зведені в армію, яка дістала назву Революційно-повстанська армія України (махновська). Загальна кількість махновців, за приблизними оцінками, сягала 30 тис. чоловік. Для боротьби з цією армією А. Денікін кинув свої найкращі війська: армійський корпус під командуванням генерала Слащова і майже весь кінний корпус генерала Шкуро. 29 жовтня махновці вибили денікінців з Катеринослава, який і утримували до початку грудня 1919 р.

На звільнених махновцями територіях земля передавалась селянам, фабрики і заводи – колективам робітників. Для регулювання господарської, культурної, санітарно-медичної та інших галузей суспільного життя утворювались Вільні Ради. Це був анархо-комунізм – ідеал суспільного устрою махновців. За умов, коли кожен новий режим розпочинав діяльність з

експропріації селянства, в останнього формувалося стійке недовір'я до будь-якої влади. Це підтримувало вплив махновців серед сільського населення.

Своєю впертою боротьбою в білогвардійському тилу повстанська армія Н. Махна сприяла швидкій перемозі більшовиків над денікінською армією.

Контрнаступ більшовицьких військ Південного фронту і крах денікінщини	11 жовтня радянські війська розпочали контрнаступ. У їхньому складі були частини Латиської стрілецької дивізії, бригади Червоного козацтва В. Примакова й Окремої стрілецької бригади П. Павлова. Кінний корпус С. Будьонного перейшов у наступ 15 жовтня.
--	--

На правому фланзі Південного фронту (на лінії Новоград-Волинський–Житомир–Фастів–лівий берег Дніпра–Сосниця–Хутір-Михайлівський) 4 листопада наступ розпочала 12-та армія.

Червонокозаки В. Примакова і латиські стрільці 12 грудня вибили денікінців із Харкова, зумовивши захоплення Донбасу. 16 грудня денікінці залишили Київ. Білогвардійський фронт почав розвалюватися. На початку січня 1920 р. Червона армія повністю зайняла Донбас. У січні-лютому розгорнулися бої за Правобережжя. У перші дні лютого червоні ввійшли в Миколаїв і Херсон, а потім за допомогою робітників, які підняли збройне повстання, в Одесу. Україна була очищена від денікінців. Наприкінці березня 1920 р. склав зброю останній їхній оплот – Новоросійськ. Лише Крим, невдалий штурм якого вели ослаблені більшовицькі війська, все ще залишався під контролем білогвардійців.

Таким чином, боротьба між Добровольчою армією, Червоною армією і об'єднаними українськими арміями, що тривала протягом другої половини 1919 р., завершилася перемогою більшовиків.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чим був зумовлений і за яких обставин відбувся наступ білогвардійських армій навесні 1919 р.?
2. Доведи, спираючись на факти, що командування армії УНР і УГА мали як спільні погляди на боротьбу за незалежність країни, так і власні воєнно-стратегічні плани. Чим пояснити невдалі дії обох армій?
3. Що являв собою денікінський режим на захопленій території і яку реакцію з боку населення України викликало його встановлення?
4. Обґрунтуй причини поразки білогвардійців. Як стався крах денікінщини?

1. З відозви А. Денікіна «К населению Малороссии»

Стремление отделить от России малорусскую ветвь русского народа не оставлено и поныне. Былые ставленники немцев Петлюра и его соратники продолжают и теперь совершать свое злое дело создания самостоятельной «Украинской державы» и против возрождения единой России.

... Ввиду сего, в основу устройства областей Юга России и будет положено начало самоуправления и децентрализации при неприменном уважении к жизненным особенностям местного быта.

Объявляя государственным языком на всем пространстве России язык русский, считаю совершенно недопустимым и запрещаю преследование малорусского языка. Каждый может говорить в суде по-малорусски.

Частные школы, содержащие на местные средства, могут вести преподавание на каком угодно языке...

Деникин. 12 августа 1919 г. Таганрог

Полтавський облархів. – Ф. Р. 2173. –

Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 38.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТА

1. Документ № 1.

а) Як характеризує погляд на історію України вираз А. Денікіна «малорусская ветвь русского народа»?

б) Про що говорить твердження А. Денікіна: «Былые ставленники немцев Петлюра и его соратники...»?

в) Чи обіцяв Денікін Україні щось нове у порівнянні з царським режимом?

§33. ВІДНОВЛЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ НАПРИКІНЦІ 1919 – НА ПОЧАТКУ 1920 РОКУ

Згадай:

1. Які обставини сприяли перемозі більшовиків над військами Директорії та Денікіна в 1919 р.? 2. Які дії денікінців викликали обурення населення України?

**Політика
більшовиків
щодо України**

Утретє повернувшись в Україну, більшовики зробили все для того, щоб ніколи не втратити контроль над нею.

Як і в попередні роки, політичний курс щодо України розроблявся у Москві й враховував насамперед інтереси більшовицького центру. Ці інтереси диктували необхідність уніфікації всіх сторін життя України відповідно до норм, що складались у

Російській Федерації, зокрема в її центральних губерніях. У цих губерніях радянська влада існувала безпосередньо з кінця 1917 р., і 1920 рік розпочався під знаком посилення «воєнно-комуністичної» політики. Яскравим проявом цього стало рішення Раднаркому РСФРР від 29 січня 1920 р. про впровадження у країні обов'язкової трудової повинності. Тих, хто ухилявся від виконання розпоряджень, переслідували за законами воєнного часу: ув'язнювали в концтабори, направляли на примусові роботи тощо. Ці, як і інші «воєнно-комуністичні» заходи центру, поширювалися в Україні.

Водночас більшовики прагнули створити в суспільстві видимість, що їхня політика щодо України кардинально змінилася, що вони зробили належні висновки зі своїх помилок 1919 р. 4 грудня 1919 р., коли Червона армія широким фронтом наступала в Україні, VIII Всеросійська партконференція більшовиків прийняла запропоновану В. Леніним резолюцію «Про радянську владу в Україні». Більшовики в першому її пункті брали на себе незвичне зобов'язання: стояти «на точці зору визнання самостійності УСРР». Істотні зміни обіцяли вони і у ставленні до мови: «Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти рідною мовою в усіх радянських установах, протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план». Багатьма прибічниками національного відродження України цей пункт резолюції партконференції сприймався як відмова від попередньої русифікаторської політики більшовиків в Україні. З їхньої пам'яті ще не стерлися слова Х. Раковського, Голови Раднаркому УСРР, сказані на III Всеукраїнському з'їзді Рад: «Ми покінчили з національними відмінностями».

Серед гучно розрекламованих намірів більшовиків була обіцянка ширше враховувати інтереси середнього селянства, обмежити масштаби радгоспного будівництва, забезпечити добровільність у створенні колгоспів.

Ці заяви лише частково відбивали реальні наміри центру щодо України, а у головному, у визнанні її самостійності, були звичайною демагогією. Виступаючи перед агітаторами-комуністами, які направлялися на початку 1920 р. в Україну, Л. Троцький розкрив політику РКП(б) чіткіше: «...Нам необхідно повернути Україну Росії. Без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може, вона задихнеться, а з нею і радянська влада, і ми з вами».

«Для досягнення поставлених цілей, – сказав на завершення Голова Реввійськради РСФРР, – усі засоби однаково хороші». Таким чином, не відмовляючись від своїх традиційних цілей в Україні, більшовики в нових умовах змушені були маскувати їх, вдаючись до звичайного обману.

Всеукрревком Керівництво РКП(б) прагнуло створити в Україні міцні органи державної влади. Це було першочергове завдання центру після розгрому білогвардійців. Усі владні структури, котрі діяли в 1919 р., за винятком Президії ВУЦВК і РНК УСРР, які під час окупації денікінцями України перебували на території Росії, були знищені. У цій обстановці керівництво більшовицької партії, не чекаючи поки Ради будуть сформовані шляхом виборів, рішенням «згори» утворювало надзвичайні органи влади – революційні комітети (ревкоми). Верховна законодавча і виконавча влада передавалася Всеукраїнському революційному комітету (Всеукрревкому), створеному 11 грудня 1919 р. на спільному засіданні ВУЦВК і РНК УСРР, яке відбулося в Москві. Головою Всеукраїнського революційного комітету став більшовик Г. Петровський. Основними завданнями ревкомів було встановлення повного контролю над усім громадським, політичним та господарським життям на території України, придушення антибільшовицьких, особливо національних, сил, ліквідація органів влади, що існували за попередніх режимів, впровадження «воєнного комунізму» в республіці й забезпечення політичних умов, за яких можна було б перейти до організації постійних виборних органів влади.

Криза в КП(б)У Одночасно зі створенням в Україні надзвичайних органів державної влади ЦК РКП(б) чимало зусиль доклав до формування їх надійного підґрунтя – місцевих більшовицьких органів. Несподівано виявилось, що це досить складне завдання. Наміри вищого партійно-державного керівництва Росії і надалі впроваджувати «воєнно-комуністичні» методи керівництва країною викликали незадоволення в суспільстві. Це відбилося на настроях у більшовицьких верхах самої Росії. В лавах партії сформувалася опозиційна керівництву ЦК РКП(б) група «демократичного централізму», яку очолив Т. Сапронов. Група виступила проти воєнних методів керівництва партією і державою, мілітаризації економіки, введення для небажаючих працювати концтаборів, штрафних команд тощо.

Ці настрої швидко поширилися в Україні, населення якої не бажало повернення «воєнного комунізму». Стійка опозиція «воєнному комунізму» склалась і в керівництві КП(б)У. На IV Всеукраїнській партконференції більшовиків, яка відбулася в березні 1920 р. у Харкові, лінія центру на мілітаризацію економіки не дістала підтримки. Делегати конференції поділяли позицію прихильників «демократичного централізму». До складу новообраного ЦК КП(б)У також увійшли «децисти».

Це був нечуваний досі бунт, який ЦК РКП(б) вирішив негайно придушити. Обраний IV партконференцією ЦК КП(б)У було розпущено, партію очолило тимчасове бюро ЦК. Почалася

перереєстрація Компартії України, в результаті якої більш ніж третині її членів було відмовлено в підтвердженні членства. З Росії прибуло понад тисячу партпрацівників, які брали участь у перереєстрації, а частина їх зайняла посади, що стали вакантними. V Всеукраїнська партконференція, яка відбулася у грудні 1920 р., слухняно прийняла всі рішення, продиктовані центром.

Більшовики й українські соціалістичні партії

Доля радянської влади в Україні значною мірою залежала від ставлення до неї українських соціалістичних партій. Це переконливо продемонстрував 1919 рік. Тоді більшовики відмовлялися від співробітництва з українськими лівими соціалістами головним чином тому, що останні вперто стояли на платформі незалежної радянської України. За нової ситуації КП(б)У погодилася на політичний блок з українськими соціалістами при умові визнання останніми її гегемонії в Україні.

На такий блок наприкінці 1919 – на початку 1920 р. погодилися ліві: Українська комуністична партія (боротьбистів) та новостворена у 1920 р. Українська комуністична партія (укапісти). Їхній курс на примирення з більшовиками пояснювався перш за все настроями селянства, яке з надією зустріло обіцянки радянської влади здійснити справедливую аграрну реформу, сподіваннями національної інтелігенції на вільний розвиток української культури, власними прагненнями створити в союзі з більшовиками незалежну Українську Радянську Республіку.

Українська комуністична партія (боротьбистів) – УКП(б) – орієнтувалися на українське селянство та українську національну інтелігенцію. Боротьбисти брали активну участь у боротьбі з денікінськими військами, під їхнім контролем перебували значні повстанські сили. Це була одна з найвпливовіших українських соціалістичних партій. Г. Гринько – представник керівництва УКП(б) – ввійшов до складу Всеукрревкому. Боротьбисти, залишаючись на платформі цілковитої незалежності України, погоджувалися на воєнний союз із Радянською Росією у боротьбі з білогвардійцями. Зближення боротьбистів з КП(б)У помітно прискорилося після вигнання денікінців. На початку березня 1920 р. на Всеукраїнській конференції УКП(б) вирішила саморозпуститися. Прийом до КП(б)У проходив в індивідуальному порядку. Близько 4 тис. боротьбистів стали членами більшовицької партії. Це була значна перемога більшовиків, партія яких відчувала нестачу українців у своїх лавах. В. Ленін не випадково заявив на початку квітня 1920 р., що саморозпуск боротьбистів є успіхом, вартим «кількох добрих битв».

Подібну еволюцію пережили й українські боротьбисти – інша ліва соціалістична партія, яка утворилася в березні 1919 р. з місцевих організацій Української партії лівих соціалістів-революціонерів. Назву свою боротьбисти одержали від їхнього друкованого органу російською мовою «Борьба». Визнаючи радянську владу, вони водночас заперечували її основу – диктатуру пролетаріату, протиставляючи їй «диктатуру трудових класів». Боротьбисти своїм впливом серед населення поступалися лише боротьбистам. У грудні 1919 р. боротьбисти підписали з ЦК КП(б)У угоду про співробітництво у відновлених органах радянської влади. Один із керівників боротьбистів В. Качинський увійшов до Всеукрревкому. Наприкінці 1920 р. з'їзд боротьбистів оголосив про самоліквідацію партії, а її члени індивідуально приймалися до КП(б)У.

В умовах 1920 р. в Україні збереглася лише одна національна комуністична організація – Українська комуністична партія (УКП). Її основу складала та частина УСДРП (незалежних), яка у 1919 р. не пішла на союз із більшовиками, а розгорнула антирадянське повстання. Але під час денікінської окупації ця група стала на комуністичні позиції і на першому установчому з'їзді у січні 1920 р. прийняла власну комуністичну програму, назвавшись Українською комуністичною партією (УКП). Це була нечисленна політична організація, котра прагнула завоювати підтримку серед міських робітників. Ніякої небезпеки УКП для більшовиків не становила, тож їй дозволили легальне існування і навіть участь у виборах до рад. Укапісти прагнули добитися членства в Комінтерні, але РКП(б) заблокувала їм прийом до цієї міжнародної комуністичної організації.

Г. Петровський на суботнику. 1920 р.

На шлях примирення з більшовиками в 1920 р. став один із лідерів української соціалістичної еміграції, відомий письменник Володимир Винниченко. У квітні він прибув до Києва, де заявив про готовність працювати над зміцненням радянської влади й незалежності України. Але, ознайомившись з реальним станом речей, після розмов з головою українського радянського уряду Х. Раковським, відвідання Москви й переговорів з керівниками більшовицької партії, він змінив своє рішення і знову виїхав за кордон.

Вибори до рад . У середині лютого 1920 р., в умовах зміцнення позицій більшовиків в Україні, Всеукрревком припинив свою діяльність, передавши повноваження ВУЦВК і РНК УСРР. На чолі ВУЦВК став Г. Петровський, Раднарком очолив Х. Раковський. У березні – на початку квітня відбулися вибори до рад різних рівнів. На виборах розгорнулася гостра політична боротьба, в результаті якої більшовики завоювали більшість депутатських мандатів: у повітових виконкомах – 70 % місць, у губернських – 80 %. У травні відбувся IV Всеукраїнський з'їзд рад, на якому домінували більшовики. Серед 811 делегатів 710 були членами РКП(б) або співчуваючими. Але результати виборів не відбивали реального впливу противників більшовиків у масах. Умови для агітаційної роботи були обмежені, частину з них заарештували, інші діяли у підпіллі. Вибори не були ні рівними, ні прямими, ні загальними, ні таємними.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуй основні напрями політики РКП(б) щодо України 1920 р.
2. З якою метою було створено Всеукрревком?
3. У чому причина і суть кризи в КП(б)У? Як вона була розв'язана?
4. Які причини й наслідки переходу на позиції націонал-комунізму лівих українських соціалістичних партій?

ДОКУМЕНТ

1. З інструктивної промови, яку на початку 1920 р. виголосив Голова Реввійськради РСФРР Л. Троцький перед комуністами-агітаторами, що виїжджали для роботи до України [...] Без Украины нет России. Без украинского угля, железа, руды, хлеба, соли, Черного моря Россия существовать не может, она задохнется, а с ней и советская власть и мы с вами. Идите же на работу, трудную, ответственную работу. Конкретно наша задача сводится к следующему:

1. Не навязывать украинскому крестьянству коммуны до тех пор, пока наша власть не окрепнет.
2. Осторожно заводить ее в бывших имениях под названием артелей и товариществ.

3. Утверждать, что в России нет коммуны.
  4. В противовес «самостийнику» Петлюре и другим говорить, что Россия тоже признает самостоятельность Украины, но с советской властью, а Петлюра продает Украину буржуазным государствам.
  5. Так как нам необходимо обезоружить всех повстанцев, чтобы они снова не обратились против нас, а то обезоруживание вызовет недовольство среди крестьянских масс – необходимо внушить, что среди повстанцев большинство деникинцев, буржуев и кулаков.
  6. Трудное дело обстоит с Петлюрой, так как украинское крестьянство на него и надеется. Нужно быть осторожными. Только дурак и провокатор без разбора везде и всюду будет твердить, что мы воюем с Петлюрой. Иногда, пока не разбит Деникин, выгодно распускать слухи, что советская власть в союзе с Петлюрой.
  7. Если будут случаи грабежей в Красной Армии, то их необходимо сваливать на повстанцев и петлюровцев, которые влились в Красную Армию. Советская власть постепенно расстреляет всех петлюровцев, махновцев и повстанцев, потому что они вредный элемент, и это будет явным доказательством не только строгой революционной дисциплины, но и суровой кары за грабеж.
  8. Так как правительство России вынуждено вывозить хлеб Украины, то на вашей обязанности, товарищи, объяснить крестьянам, что хлеб возьмут только с кулаков, и не для России, а для бедных украинских крестьян, для рабочих и Красной Армии, которая изгнала Деникина из Украины.
  9. Старайтесь, чтобы в Советы и исполкомы вошло большинство коммунистов и сочувствующих.
  10. Принять все меры к тому, чтобы на Всеукраинский съезд Советов не попали такие от волостей, которые могут примкнуть на съезде к нашим врагам и таким образом избрать правительство не из коммунистов-большевиков.
- Отправляясь ныне на работу в Украину, помните, что вам здесь передавалось, не забудьте этих моих десяти заповедей: они во многом вам помогут. Кроме того, знайте, что для достижения намеченной цели все средства одинаково хороши. Ни на одну минуту не забывайте, что Украина должна быть нашей, и нашей она будет только тогда, когда будет советской, а Петлюра вышиблен из памяти народа навсегда.
- Желаю вам полного успеха и счастливого пути!

*Праці Українського наукового інституту. –
Варшава, 1932. – С. 149–151.*

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТА

1. Документ № 1.
  - а) Яку роль Україні відводило керівництво РСФРР після розгрому Денікіна?
  - б) На які особливості національного характеру українців звертає увагу Л.Троцький? Наскільки об'єктивні ці оцінки?
  - в) Чиї інтереси виражав Л.Троцький, виступаючи з даною інструктивною промовою?
  - г) Дай загальну оцінку «Десяти заповідям» Л.Троцького.

§34. «ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ» В УКРАЇНІ 1920 РОКУ

Згадай:

1. З якими гаслами поверталися більшовики в Україну наприкінці 1919 – на початку 1920 р.? 2. У чому суть політики «воєнного комунізму»?

Особливості «воєнного комунізму» у 1920 р.

Політика «воєнного комунізму», яку більшовики започаткували в Україні ще 1919 р., мала продовження у 1920 р. Особливо яскраво вона проявилась у промисловості, продовольчій справі і методах керівництва державою. Що ж стосується земельної справи, то тут спроб насадження комун і колгоспів у 1920 р. не спостерігалось. Більшовики врахували гіркий для себе досвід 1919 р.

Земельна політика

Приступаючи до соціально-економічних перетворень, більшовики зосередили увагу на вирішенні аграрного питання. Це означало: ліквідувати економічну могутність поміщиків, які були головною соціальною опорою білогвардійщини, і завоювати прихильність селянства. 5 лютого 1920 р. Всеукраїнським затвердив закон про землю, який передбачав передачу поміщицьких, казенних, монастирських і удільних земель, конфіскованих радянською владою у 1919 р., до рук трудящих селян без всякого викупу. Перевага у наділенні землею надавалася малоземельним селянам і сільськогосподарським робітникам. На відміну від 1919 р., коли радгоспи одержали понад 1 млн дес. землі, у 1920 р. їм було відведено лише 376 тис. дес. Земельні площі цукрових заводів також зменшилися втричі. Що ж до поміщиків, то їх не лише позбавляли землі й реманенту: вони разом з членами сімей підлягали негайному виселенню зі своїх маєтків.

Націоналізація промисловості

Після відновлення більшовицької влади розгорнулася широка націоналізація промисловості, торгівлі, транспорту, фінансів. Протягом 1920 р. в Україні було націоналізовано понад 11 тис. підприємств, на які припадало 82 % зайнятих у промисловості робітників. Таким чином, власності були позбавлені не лише великі й середні капіталісти, але й багато дрібних. Націоналізація відбувалась без належної підготовки та економічного обґрунтування. Характерно, що здебільшого підприємства, які перейшли у власність держави, в умовах розрухи не діяли. Сотні тисяч робітників, рятуючись від голоду й злиднів, переїхали в село. В Україні

Вивіз реквізованого зерна в Одещині. 1920 р.

склалася надзвичайно скрутна економічна ситуація, що загрожувала паралічем промисловості й транспорту. Діючи згідно з принципами «воєнного комунізму», відповідні державні й господарські органи запроваджували у республіці загальну трудову повинність, на свій розсуд перекидаючи на великі підприємства, що працювали на оборону, робітників з дрібних фабрик і заводів.

Хлібна розкладка

Продовольча політика радянської влади швидко розвіяла сподівання й симпатії до неї, викликані законом Всеукрревкому про землю. Наприкінці лютого 1920 р. Раднарком УСРР прийняв закон про хлібну розкладку, що мав забезпечити робітничі центри Росії та України, армію, сотні тисяч радянських службовців продовольством. З березня по вересень 1920 р. з метою зміцнення продорганів ЦК КП(б)У було мобілізовано до продзагонів близько 15 тис. робітників, у тому числі понад 2 тис. членів більшовицької партії.

Улітку 1920 р. В. Ленін висунув грандіозний, але нереальний план пограбування українського села за допомогою армії. Війська Кавказького фронту, в тому числі й І Кінна армія С. Будьонного, що у цей час перекидалися на російсько-польський

фронт, виконували завдання, не гребуючи розстрілами, введенням кругової поруки, іншими формами тиску.

Селянство відмовлялося здавати хліб, а продзагони і військові частини зустрічало кулеметним і рушничним вогнем. До липня 1920 р. загальний план продрозкладки було виконано на 10 %.

Червоний терор 1920 р. 1920 рік ознаменувався подальшим зростанням озлобленості, ненависті, жорстокості в суспільстві. Протиставлячи себе більшості населення, запроваджуючи незрозумілу й ворожу йому політику, влада була приречена на деспотичні методи управління, терор супроти всіх незадоволених. Відомий російський письменник-демократ В. Короленко, який у роки громадянської війни жив у Полтаві, у січні 1920 р. записав у своєму щоденнику: «Більшовики вже вдруге відмінно «вступають», і лише опісля, коли розпочинають діяти їх чрезвычайки, – їх влада починає викликати обурення і часто огиду». Жертвами жорстоких розправ стали як тисячі послідовних противників більшовизму, так і багато випадкових осіб. 2 лютого 1920 р. Всеукраїньком оголосив, що в боротьбі з ворогами радянської влади надзвичайні комісії і революційні трибунали не зупинятимуться ні перед чим, у тому числі застосуванням «системи червоного терору». Чекістські органи УСРР у 1920 р. очолював В. Манцев, відряджений в Україну з Москви, де він працював заступником голови ВЧК і головою Московської ЧК. На початку травня 1920 р. в Україну прибув і голова ВЧК Ф. Дзержинський, який очолив оперативну групу в складі 1400 досвідчених чекістів. Разом з місцевими чекістами вони розгорнули нову кампанію репресій проти всіх незгодних чи підозрілих, залякуючи потенціальних противників більшовиків.

Особливо жорстоких репресій зазнало селянство Катеринославської губернії, яке в 1920 р. під керівництвом Н. Махна знову піднялося на збройну боротьбу проти більшовиків.

Знаряддям терору були не лише чекісти, а й регулярні частини Червоної армії, особливо сформовані з іноземців і жителів російських губерній. «Червоноармійці з північних губерній, не зв'язані з місцевими умовами, є більш стійким елементом», – говорив В. Манцев.

Невдоволення режимом, який приніс із собою примусову працю, контрибуції, розстріли й страх, поширювалося в середовищі робітників, селянства, інтелігенції.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які особливості проведення політики «воєнного комунізму» в Україні 1919 р.?
2. Охарактеризуй земельну політику радянської влади у 1920 р. Які чинники впливали на її проведення?

3. Якими були масштаби націоналізації промисловості в Україні 1920 р.?
4. Чи можна методи впровадження хлібної розкладки вважати яскравим проявом політики «воєнного комунізму»? Чому?
5. Яке місце в політиці «воєнного комунізму» займав «червоний терор»? Як він здійснювався у 1920 р.?

ДОКУМЕНТИ

1. В. Винниченко про становище в Україні в першій половині 1920 р.

Вважається, що на Україні революцією керує незалежна партія українського пролетаріату й незалежного селянства, що має свою незалежну назву – «Комуністична партія (більшовиків) України». Але це є декларативна, формальна сторона. В дійсності, по суті, партії українського пролетаріату міста й села ще немає. КП(б)У є тільки обласна організація РКП. Більшість відповідальних керуючих партійних діячів організації призначено з центру Політичним Бюро (Політбюро) Центрального Комітету Російської Комуністичної Партії. Весь ЦК Компартії (б) України не є вибраним, а призначеним з Центру органом. Так само більшість керівників місцевих організацій є прислані й призначені Політбюро ЦК РКП... Так само вважається, що Українська Соціалістична Радянська Республіка є самостійна, незалежна робітничо-селянська держава. Але це тільки в деклараціях. У дійсності ж політика абсолютного централізму керівників революції звела не тільки державну самостійність України, але навіть її самодіяльність нанівець. Тут так само все що можна сцентралізовано. Особливо в сфері економіки. Промисловість, транспорт, робітничий ринок, продовольча справа, фінанси – все це залізними дрютами прикуто до московського центру, звідки даються накази й директиви, що часто абсолютно не можуть бути погодженими з українськими умовами, але які силою «залізної дисципліни» мусять бути бюрократично виконаними.

Декларативно й формально існує Правительство УСРР. Але воно не є виборне, не є навіть сформоване КП(б)У, призначене Політбюро ЦК РКП. Це є бюрократичний апарат московського центру, який мусить провадити дані йому директиви в дусі загального принципу найстрогішого централізму. І знову через це можна бачити таке ненормальне явище, що більшість урядових інституцій обсаджено елементом не українським, чужим українській національності, незнайомим ні з мовою українських широких мас, ні з особливостями українського життя.

...Уся економічна політика по методу абсолютного централізму приводить до голого викачування з України її матеріальних ресурсів. Яких-небудь серйозних, систематичних, планованих заходів до організації, підняття й розвивання економічних сил України, рахуючись з її одмінними умовами й особливостями, не робиться. Навпаки, ідея створення власного економічного, господарчого внутрішнього – самостійного центру, що керував би всім економічним життям України, вважається за контрреволюційну. А ті діячі, навіть прислані з Росії, що хочуть совісно поставитися до своїх обов'язків, що, бачачи кричущу необхідність

іменно такого центру на Україні, стараються вести свою роботу в такому напрямі, – ті хутко одкликаються назад і навіть обвинувачуються в українському шовінізмі (будучи часто самі по національності руськими!).

...В заявах цілком щиро й охоче прокламується нова повна національно-культурна самостійність, рівноправність усіх мов і т.д. ...Але всі ці декларації, заяви й лозунги мусять лишатися нереалізованими. Ясно через що: коли найважливіші галузі життя не мають своїх центрів на Україні, коли всі апарати уряду і влади обсаджено присланими з московського центру елементами, коли вони залежать тільки від того центру і зносяться тільки з ним, то яка може бути мова про їх українізацію? Для чого? Ясно, що коли економічне життя таким способом централізоване, то так же мусять бути централізовані й усі залежні від нього галузі. І говорити про національно-культурну самостійність при цій умові неможливо. Це буде тільки одною декларацією, а в дійсності пануватиме й культура й мова тої національності, яка управляє економікою країни.

...Не диво бачити деяких українських комуністів, членів КП(б)У, які, щоб заслужити права бути «справжніми» комуністами, майже одреклися своєї національності, стали ренегатами й часом з більшою ворожістю виступають проти національних українських змагань, аніж самі неукраїнці.

Українська суспільно-політична думка в XX столітті. – Т. 1. – С. 466–470.

2. З пропозиції В. Леніна членам Ради праці і оборони РСФРР. Червень, 1920 р.

...Предлагаю разработать следующее постановление:

1. Войскам Кавфронта идти пешком через всю Украину, чтобы в каждую волость (из 1900 приблизительно волостей Украины) заходили дважды, через определенный промежуток времени, сначала конная, потом пешая часть для выполнения (и затем проверки выполнения) следующих задач:

а) сбор продовольствия (по разверстке);
б) составление на месте, т.е. в каждой деревне, под охраной местных крестьян и под их ответственностью двойного (против разверстки) запаса продовольствия (ссыпанного в амбаре, в доме попа, помещика и т.п.)...

в) составление (и проверка) списка «ответственных» крестьян (из местных богачей; сверху, то есть по степени наибольшего богатства выделяется 5–20% и т.д. хозяев на каждое село, смотря по его величине).

«Ответственные» крестьяне лично отвечают за выполнение продовольственных и других заданий власти.

После ухода войск специальной задачей местной власти (за неисполнение этой задачи – расстрел) является ведение и сохранение этого списка...

2. В «упорных» волостях или селах воинские части организуют «третье посещение» (войскам), либо остаются на постоянной подопльше (до 2-х недель) для наказания и исправления...

В. Ленин об Украине. – К., 1978. – Т. 2. – С. 353–354.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ № 1.

а) Згадай, як В. Винниченко опинився у 1920 р. в Україні.

б) Як характеризує Винниченко соціально-економічну політику більшовиків?

2. Документ № 2.

а) Чому В. Ленін пропонував застосувати для виконання продрозкладки в Україні армію?

б) Чи не свідчить заклик В. Леніна про відсутність в українському селі соціальної опори більшовицької партії?

в) Чи підтверджує ленінський план тезу більшовиків про те, що соціальну базу радянської влади в Україні становив «союз робітничого класу і трудящого селянства»?

г) Підтверджує чи спростовує ленінський план тезу українських націонал-комуністів про окупаційний характер радянської влади в Україні?

§35. РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКА ВІЙНА ТА УКРАЇНА

Згадай:

1. Чим закінчилася війна між Польщею і Західноукраїнською Народною Республікою? 2. Де знаходилися С. Петлюра і залишки військ Директорії наприкінці 1919 – на початку 1920 р.?

**Причини
Варшавського
договору
та його зміст**

Наприкінці квітня 1920 р. Україна й Білорусія стали ареною радянсько-польської війни.

Ця війна назрівала поступово. Правлячі кола Польщі, яка відновила незалежність після

поразки Німеччини та її союзників, у своїй «східній політиці» прагнули до відновлення кордонів 1772 р. 25 квітня вони розгорнули наступ на радянську територію.

Вторгненню польських військ у радянську Україну передувало підписання представниками УНР і Польщі Варшавського договору. Перебуваючи в безнадійному становищі, уряд УНР змушений був шукати угоди зі своїм недавнім противником для боротьби проти спільного ворога. Цілком зрозуміло, що рівноправним договір бути не міг. Польська держава визнавала право УНР на незалежне існування, а Директорія та Головний отаман С. Петлюра визнавалися найвищою владою в Україні. Але це визнання вже не мало реальної сили. Петлюра втратив армію, а її залишки перебували на території Польщі під контролем місцевих властей. Згідно з договором Польща одержувала території Східної Галичини, Західної Волині, Холмщини, Підляшшя, Полісся, на яких мешкало загалом 5,2 млн чол. Юридичне становище польських поміщиків в Україні

передбачалося визначити спеціальною угодою. Це означало, що їм готувались особливі привілеї, що вони виводилися з-під юрисдикції УНР. Після таких угод від суверенітету УНР залишилося дуже мало. Не випадково, що договір між УНР і Польщею викликав протести навіть у найближчому оточенні С. Петлюри.

З поста прем'єр-міністра подав у відставку І. Мазепа. Угоди критикували В. Винниченко і М. Грушевський, які ще раніше відійшли від С. Петлюри й перебували в еміграції. Особливо гнітюче враження справив Варшавський договір на галицьку громадськість, для якої він перекреслював надії на національне визволення.

Наступ польсько- українських військ

У складі польських військ наступали й війська УНР: дві дивізії під командуванням полковників Удовиченка й Безручка і 5-тисячна військова група, яка на початку травня повернулася із Зимового походу. Загальна кількість військ УНР становила близько 15 тис. чол. Польська армія була в кілька разів більшою. Об'єднаним польсько-українським військам протистояли радянські частини Західного фронту, що діяли на території Білорусії, а також зосереджені в Україні частини Південно-Західного фронту. Чисельність Червоної армії була незначною. Польські армії і частини Директорії мали краще озброєння і спорядження. Це і визначило хід воєнних дій на початковому етапі війни. Фронт було прорвано, і радянські війська стали відступати у напрямку Києва і Одеси. 6 травня польська армія і частини УНР вступили до Києва. 9 травня вони форсували Дніпро, але їх подальший наступ було зупинено на лінії Вишгород–Бровари–Бориспіль. На одеському напрямку польські війська також не виконали поставленого перед ними завдання прорватися до Чорного моря. Масового антибільшовицького повстання, на яке сподівався С. Петлюра, у тилу Червоної армії не сталося через вжиті контрзаходи щодо зміцнення тилу. Пропольські й петлюрівські групи у великих містах України не мали підтримки.

Польський окупаційний режим

На території України, захоплених польськими військами, встановлювався окупаційний режим, створювався польський адміністративний апарат, який відновлював поміщицьку власність на землю, організовував вивезення до Польщі демонтованого промислового устаткування, промислових товарів і сировини. Вплив адміністрації УНР був обмежений. На території Волині та Поділля представників української адміністрації взагалі не було: вся повнота влади тут належала польській адміністрації, що призначалася з польської шляхти і відзначалася особливою жорстокістю щодо місцевого населення.

Більшість населення недовірливо, а часто й відверто вороже ставилася до окупаційної влади. Її спроби повернути поміщикам землю і маєтки, репресії, спрямовані проти українського населення, спричинилися до селянських повстань. У тилу польських військ діяли підпільні організації.

Контрнаступ радянських військ

Тим часом готувалися передумови контрнаступу радянських військ. Розроблений радянським командуванням план передбачав вирішальний удар силами військ Західного фронту в Білорусії. Вони мали наступати на Мінськ–Білосток–Варшаву. Військам Південно-Західного фронту відводилася допоміжна роль – наступати у загальному напрямку Рівне–Берестя.

Наступ почався 14 травня успішним ударом радянських військ, у результаті чого польський фронт було прорвано. Проте розвинути цей успіх не вдалося. Поляки підтягнули резерви, перекинули частину сил з України і зуміли виправити становище. Це було досягнуто ціною послаблення тут їхніх позицій. Скориставшись цим, радянське командування 26 травня розгорнуло наступ на Південно-Західному фронті (головнокомандувач – О. Єгоров). Вирішальні бої розпочалися 5 червня, коли Перша кінна армія С. Будьонного, зосереджена в районі Умані, навалююю атакою прорвала оборону польських військ. Червоні зайняли Житомир і Бердичів 7 червня. Отже, одеське угруповання польських військ було відрізане від київського, а 3-тя польська армія, зосереджена в районі Києва, опинилася під загрозою оточення, бо фронт на північ від Києва було також прорвано. Кинуті у прорив війська стали просуватися назустріч

Члени РВР Першої кінної армії. 1920 р.

кінноті Будьонного. Польське командування змушене було відвести частини 3-ї армії з району Києва. 12 червня червоноармійські частини вступили до столиці України.

Переслідуючи противника, радянські війська 27 червня ввійшли у Новоград-Волинський, а 4 липня – у Рівне. Противник змушений був залишити Вінницю, Жмеринку, Проскурів, Кам'янець-Подільський. Военні дії переносилися на територію Західної України.

Успішні дії військ Південно-Західного фронту створили умови для наступу Західного фронту, який розпочався 4 липня 1920 р. Війська фронту під командуванням М. Тухачевського прорвали польську лінію оборони й досить швидко витіснили противника з території Білорусії. У другій половині липня радянські війська вступили на територію Польщі. Польща опинилася перед загрозою воєнно-політичного краху. Прагнучи запобігти такому перебігу подій, міністр закордонних справ Англії лорд Керзон за дорученням Верховної ради Антанти ще 11 липня 1920 р. звернувся з нотою до радянського уряду, в якій пропонував Росії перемир'я з Польщею. Польські війська мали відійти за так звану «лінію Керзона», визнану в грудні 1919 р. Антантою східним кордоном Польщі. Ця лінія проходила (з півночі на південь) через міста Гродно–Ялівка–Немирів–Берестя–Дорогуськ–Устилуг, на схід від Грубешова і Криліва і далі на захід від Рави-Руської і на схід від Перемишля до Карпат. У своїй відповіді 17 липня радянський уряд відкинув вимоги Керзона, заявивши, що польський уряд має безпосередньо звернутися до Раднаркому РСФРР. Але наступ радянських військ тривав і після 22 липня 1920 р., коли польський уряд від свого імені запропонував розпочати мирні переговори. Червона армія не зупинилася на етнічному кордоні Польщі, маючи головним завданням оволодіння варшавським регіоном. Радянські керівники все ще перебували в полоні ілюзій, пов'язаних з надіями на «світову революцію», яку мали нести радянські війська в Західну Європу. «Революція іззовні була можлива», – казав пізніше у 1923 р. М. Тухачевський.

Галицька соціалістична радянська республіка

З'явившись у Галичині, більшовики негайно проголосили тут радянську владу. Було утворено Компартію Східної Галичини (КПСГ), серед керівників якої були В. Затонський, І. Немоловський та І. Кулик – наддніпрянські більшовики, що раніше взагалі не бачили Галичини. В Тернополі 8 липня сформовано більшовицький уряд Східної Галичини – Галицький ревком (Галревком), до якого ввійшли керівники та члени КПСГ – М. Баран, Ф. Конар, М. Левицький, К. Литвинович. Головою Галревкому призначили відомого кнївського більшовика В. Затонського.

15 липня 1920 р. Галревком видав Декларацію до урядів радянських республік і капіталістичних держав, якою проголошувалася радянська влада в Східній Галичині і утворення на її території Галицької соціалістичної радянської республіки. Принесена на багнетах Червоної армії нова влада не була прийнята в Галичині. Її діяльність обмежилася виданням декількох популістських декретів, які не знайшли схвального відгуку з боку населення. Обіцянка передати поміщицькі маєтки в руки селянства не була виконана. Замість цього селян примусово залучали до збору врожаю на поміщицьких ланах. Більша частина зібраного врожаю передавалась державі, до 1/3 одержували залучені до польових робіт галицькі селяни.

Закінчення радянсько- польської війни і розрив Польщі з УНР

Переоцінка власних сил, безпідставні надії на європейську революцію породжували авантюрині воєнні рішення. Наступ на Варшаву було вирішено провести силами одного Західного фронту. Південно-Західний фронт мав розв'язувати самостійне завдання – наступати на Львів. Все це відбувалося за умов, коли в Польщі замість очікуваного загострення класової боротьби відбувалася консолідація політичних сил на антибільшовицькій основі, а робітники залишалися байдужими до закликів виступити за встановлення радянської влади. Польську армію поповнили тисячі новобранців, із Заходу надходила щедра військово-технічна допомога, прибували військові спеціалісти. На фронті назрівав перелом на користь польської армії, який радянське командування прогавило. Розв'язка наступила 17 серпня, коли поляки з району Дембліна завдали удару у фланг Західного фронту, поставивши варшавське угруповання радянських військ на межу повного розгрому. Почався загальний відступ Західного та Південно-Західного фронтів. Польські та українські війська перейшли Дністер, розгромивши там радянські частини, і вийшли на лівий берег Збруча. Фронт в Україні стабілізувався на лінії Коростень–Житомир–Бердичів. Польща повела переговори з Радянською Росією і уклала з нею 12 жовтня 1920 р. перемир'я. Це означало розрив з УНР. Українські війська продовжували вести боротьбу самостійно. Їхня чисельність зросла до 35 тис. Але, використавши передих, радянське командування перегрупувало свої сили і розгорнуло у листопаді контрнаступ проти українських військ, змушених після тяжких боїв відступити за Збруч. На польській території рештки української армії були інтерновані. Армія УНР перестала існувати як організована військова сила.

Ризький мир та його умови

Переговори між Польщею та Радянською Росією завершилися 18 березня 1921 р. підписанням Ризького договору. Польща визнавала існування Української Соціалістичної Радянської Республіки. До Польщі відійшли Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь і Західне Полісся, інші частини Правобережжя ввійшли до складу УСРР. Східна Галичина залишалася за Польщею.

Польський уряд зобов'язався гарантувати мовні й релігійні права українцям у Польщі. Але цих зобов'язань він ніколи не дотримувався.

Другий Зимовий похід військ УНР

Після розриву УНР з Польщею організована боротьба регулярних українських військ за незалежність України не припинилася. З інтернаціональних бійців УНР у польських таборах були сформовані загони добровольців, названі Українською повстанською армією. У листопаді 1921 р. ці загони розгорнули наступ в Україну, який одержав назву Другого Зимового походу, або Листопадового рейду. Похід готувався в розрахунку на масове антирадянське повстання українського селянства. Однак ці надії не виправдалися. Незважаючи на несприйняття більшовизму, селянство після 7 років безперервної війни не було здатне на масову боротьбу. Біля містечка Базар на Житомирщині учасники рейду були оточені й розбиті. Лише невелика частина на чолі з генерал-хорунжим Ю. Тютюнником вирвалася з оточення, а більшість потрапила в полон. 359 полонених у присутності зігнаних з навколишніх сіл селян були розстріляні. Це сталося 23 листопада 1921 р. Другим Зимовим походом закінчилася збройна боротьба військ УНР за незалежність України.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Використовуючи текст параграфа та документи №1, №2, дай відповідь, чиї інтереси враховувалися при підписанні Варшавського договору? Які наслідки для України він мав?
2. Прослідкуй по карті хід воєнних дій радянсько-польської війни в Україні.
3. Чому питання об'єднання Галичини з УСРР лишилося невирішеним у 20-ті роки?
4. Склади план відповіді на тему: «Радянсько-польська війна в Україні».
5. Яке місце зайняв Другий Зимовий похід в історії боротьби України за державну незалежність?
6. Охарактеризуй умови Ризького миру для України.

ДОКУМЕНТИ

1. З Політичної конвенції між Польщею й Україною

1. Визнаючи право України на незалежне державне існування на території в межах на північ, схід, південь, як ці межі будуть определені договорами УНР з її пограничними з тих сторін сусідами,

Річ Посполита Польська визнає Директорію Незалежної Української Народної Республіки на чолі з Головним Отаманом п.Симоном Петлюрою за Верховну владу УНР.

2. Кордон між Українською Народною Республікою і Річчю Посполитою встановлюється слідуєчий: на північ від річки Дністер вздовж річки Збруч, а далі вздовж бувшого кордону між Австро-Венгрією та Росією до Вишегрудка на північ через узгір'я, далі по лінії на схід від Здолбунова, потім вздовж східного адміністративного кордону Рівненського повіту, далі на північ вздовж кордону адміністративного бувшої губернії Мінської, до схрещення його р.Припятью до її устя.(...)

4. Польський уряд зобов'язується не заключати жодних міжнародних умов, направлених супроти України, до того ж самого зобов'язується Уряд Української Народної Республіки супроти Річі Посполитої Польської.

5. Права національно-культурні, які Уряд Української Народної Республіки забезпечить громадянам польської національності на території Української Народної Республіки, будуть в не меншій мірі забезпечені громадянам національності української в межах Річі Посполитої і на відворот.

6 ... Аграрна справа на Україні буде розв'язана конституативно. До часу скликання конституанти юридичне становище землевласників польської національності на Україні опредляється згодою між Річчю Польською Посполитою і Українською Народною Республікою.

8. Умова ця зіставляється таємно... Підписано в Варшаві квітня 21-го 1920 року...

Доценко О. Літопис української революції. – Львів, 1924. – Т. II, кн. 5. – С. 270.

2. З доповідної записки В. Затонського В. Леніну з приводу відступу радянських військ з Галичини

ЦК РКП тов. Леніну

Копія ЦК КПУ

Копія РВС Юг.зап.

Галицкое действо окончилось... Советское правительство, жаждущее мира и нуждающееся в нем, станет во что бы то ни стало добиваться самоопределения Галиции в нашем разумении сего слова. Возможно, что на некоторое время Галревкому придется затушеваться...

Но как бы там ни было, рано или поздно Галицию придется советизировать. Необходимо учесть опыт первой попытки подобного рода. Констатирую: К столь серьезному делу перенесения социальной революции и советской власти в Европу, хотя и захудалую, мы весьма плохо подготовлены, а именно: партийного, коммунистического аппарата не существовало...

Я считаю, что именно сейчас, когда Галиция нами потеряна, необходимо заняться подготовкой к возвращению туда... Фактическую подготовку нужно продолжить и весьма энергично.

С товарищеским приветом

Винница 23/IX

Вл. Затонский

Ленін про Україну. – К., 1957. –С. 403.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ № 1.

а) Виходячи зі змісту документа, з'ясуй, на яких принципах будувалися відносини між УНР і Польщею?

б) Проти якого спільного ворога була підписана Військова конвенція між Польщею та Україною?

в) Порівняй кордони між Польщею і УНР, передбачені Варшавським договором 1920 р., з польсько-радянським кордоном, визначеним Ризьким миром 1921 р. Зроби висновок.

г) Чому обидві сторони зобов'язувалися тримати конвенцію в таємниці?

2. Документ № 2.

а) Що означають слова В. Затонського, наведені в доповідній записці В. Леніну:

б) «добиваться самоопределения Галиции в нашем разумении сего слова»;

в) «рано или поздно Галицию придется советизировать»;

г) «к серьезному делу перенесения социальной революции... в Европу... мы весьма плохо подготовлены»?

Чи не є доповідна записка В. Затонського відкритим визнанням більшовицької політики «експорту революції»?

§36. РОЗГРОМ ВРАНГЕЛЯ

Згадай:

1. Чому білогвардійський режим Денікіна зазнав краху? 2. Де перебували залишки розбитих білогвардійських військ у 1920 р.?

Наступ врангелівських військ

Зосереджені в Криму залишки білогвардійських армій 4 квітня 1920 р. очолив генерал П. Врангель, що заступив на посту головнокомандувача генерала А. Денікіна. Врангелівські війська, реорганізовані у так звану «Русскую армию», були зведені в чотири корпуси. Це були добре озброєні, навчені та дисципліновані війська зі значним прошарком офіцерства. Їх підтримували воєнні кораблі Антанти. З радянського боку врангелівським військам протистояла 13-та армія.

Перспектива повної поразки змусила білогвардійців погодитися на значні поступки в аграрному питанні. Був підготовлений «Закон про землю», який передбачав передачу селянам за викуп тих земельних площ, що перевищували установлений для даної місцевості максимум. У різних регіонах такий максимум становив 100–600 дес. Однак практичного значення цей закон не мав.

Наступ білогвардійців розпочався 6 червня 1920 р. висадкою десанту під командуванням генерала Я. Слащова біля с. Кирилівка на березі Азовського моря. 9 червня врангелівці зайняли

Мелітополь. Наприкінці червня вони захопили Північну Таврію, південну частину Катеринославщини. Виникла безпосередня загроза Донбасу. Одночасно йшов наступ із району Перекопа і Чонгара. Червоноармійські частини відступали. Врангеля було зупинено на лінії Херсон–Нікополь–Великий Токмак–Бердянськ. На допомогу 13-й армії радянське командування кинуло 2-гу Кінну армію, утворену 16 липня 1920 р. Із Сибіру передислокували 51-шу стрілецьку дивізію під командуванням В. Блюхера, інші частини. 2 серпня 1920 р. було прийнято рішення про організацію окремого Південного фронту.

**Переговори
делегатії УНР
з представ-
никами
П. Врангеля**

Перебуваючи в складній воєнно-політичній ситуації, генерал П. Врангель у серпні 1920 р. погодився на переговори з урядом УНР, війська якого вели важкі бої в Західній Україні. В узгодженні дій з Врангелем були зацікавлені й керівники УНР. 25 серпня 1920 р. делегація УНР, на чолі з полковниками І. Литвиненком і М. Кратом, прибула до Ялти. 10 вересня відбулась урочиста зустріч делегації УНР з Врангелем.

На переговорах П. Врангель визнав, що великодержавний курс його попередника А. Денікіна став однією з причин краху білогвардійців. Крім того, генерал не міг не враховувати того факту, що у складі його військ росіяни центральних губерній становили лише 20%. Половину армії складали жителі України, 30 % – козаки. Тому Врангель змушений був внести до свого політичного курсу корективи, декларувавши згоду на внутрішню автономію Дону, Кубані й Тереку. Не міг новий лідер білогвардійців обійти і українське питання. На зустрічі з делегацією УНР П. Врангель заявив: «Я усвідомлюю, що Україна повинна цілком самостійно вирішувати свою долю». Врешті-решт, Врангель визнав Директорію урядом УНР і погодився на спільні воєнні дії. Останні свої бої в Правобережній Україні в листопаді 1920 р. українські війська, позбавлені підтримки поляків (Польща на той час розірвала союз з Україною), вели спільно з російськими білогвардійськими частинами. Але під тиском переважаючих сил Червоної армії 21 листопада 1920 р. вони змушені були відступити за Збруч.

**Угода між
махновцями
і радянською
владою**

Наприкінці вересня між урядом УСРР і махновцями була укладена угода про спільні дії у боротьбі з Врангелем. Махно висунув політичні вимоги: надати після розгрому Врангеля автономію Гуляйпільському району, дозволити пропагувати анархістські ідеї, випустити з радянських в'язниць анархістів і махновців, надати повстанцям допомогу

боеприпасами і спорядженням. Радянська сторона погодилася розглянути політичні вимоги Махна і після узгодження цього питання з Москвою затвердити їх. Для Махна це не було несподіванкою, бо він знав справжню ціну самостійності керівництва УСРР.

У результаті угоди між урядом УСРР і махновцями в розпорядженні Південного фронту опинилась добре підготовлена бойова одиниця. На боротьбу з Врангелем спрямовувались і ті сили, які раніше відволікалися для переслідування і знищення повстанців.

**Поразка
П. Врангеля у
Північній Таврії** Контрнаступ червоних військ розпочався у ніч на 7 серпня, коли 15-та, 52-га і Латиська стрілецькі дивізії форсували Дніпро і закріпились на плацдармі у районі Каховки, Олешок та інших населених пунктів на лівому березі Дніпра. Плацдарм загрожував флангу й тилам врангелівських військ, що діяли у Північній Таврії. Їхні спроби ліквідувати плацдарм не увінчалися успіхом.

Тим часом радянські війська одержали підкріплення. Їх чисельність на середину вересня становила 45 тис. чол. Південний фронт під командуванням М. Фрунзе, одного з найталановитіших командирів Червоної армії, був сформований 21 вересня. Врангелівці також зміцнювали свої позиції на материковій частині Таврії. Їхня кількість у результаті мобілізацій зросла до 44 тис. чол. І хоча вони поступалися радянським військам чисельністю, однак мали перевагу в кінноті, а також бойовій техніці.

У середині вересня врангелівці почали новий наступ, і їм вдалося захопити Олександрівськ, Синельникове, Маріуполь, станцію Волноваха. Але на початку жовтня наступ було зупинено. У ніч на 8 жовтня вони зробили нову спробу перехопити ініціативу й прорватися на Донбас. Переправившись через Дніпро, врангелівці створили на правому березі плацдарм і захопили Нікополь. Однак ліквідувати Каховський плацдарм червоних військ вони не змогли. Не вдалось їм і закріпитися на Правобережжі. Під ударами Червоної армії врангелівці залишили свої позиції і повернулися на лівий берег. У середині жовтня білогвардійці перейшли до оборони по всьому фронту.

Провал Задніпровської операції поклав початок повному розгрому врангелівців. 28 жовтня ударом з Каховського плацдарму перейшли у контрнаступ війська Південного фронту. Врангелівські війська були розгромлені, причому їхні втрати становили близько 20 тис. солдатів і офіцерів і 40 % озброєння. Але рештки цих військ через Чонгар прорвалися в Крим. За першокласними Перекопськими і Чонгарськими укріпленнями, побудованими з допомогою французьких і англійських

інженерів, врангелівці сподівалися перебути зиму, а навесні 1921 р. продовжити боротьбу. Це розходилося з планами радянського командування, яке на початку вересня одержало директиву Політбюро ЦК РКП(б) будь-що взяти Крим до настання зими.

Штурм Криму П. Врангель напередодні штурму мав 25–28 тис. офіцерів та солдатів, тимчасом як чисельність військ Червоної армії, які діяли на Південному фронті, дорівнювала вже 100 тис. чоловік. Атакувати Кримські укріплення було вирішено з двох напрямків: через Сиваш, на Литовський півострів, тобто в обхід головних укріплень, і «в лоб», на Перекопські позиції. Перехід через Сиваш почався ввечері 7 листопада, коли вітер вигнав воду в Азовське море, і тривав 3 години. На ранок 8 листопада після жорстоких атак радянські війська вибили врангелівців з Литовського півострова.

Важливу роль у цій операції відіграли махновські повстанські загони, об'єднані в Кримську групу. У критичний момент махновці переправилися через Сиваш і разом з червоними частинами прорвалися в Крим.

Зранку 8 листопада на штурм Перекопських позицій були кинуті основні сили 51-ї дивізії В. Блюхера. На ранок 9 листопада ціною величезних жертв (деякі частини втратили 85% особового складу) Перекопські укріплення були прорвані. В ніч з 10 на 11 листопада війська захопили Ішунські й Чонгарські позиції, що відкрило їм дорогу до Криму. У прорив ввели кінноту. Крим опинився під контролем радянських військ.

Розрив угоди між радянською владою і махновцями

Однак миру й спокою Україна не одержала. Після захоплення Криму радянське командування вирішило позбутися незручного союзника — махновських військ.

Операція готувалась заздалегідь і погоджувалась на найвищому рівні, нею постійно цікавився В. Ленін. До її проведення були залучені великі військові з'єднання Південного фронту. 25 листопада за наказом М. Фрунзе почалася ліквідація махновщини. Кримську групу в районі Євпаторії оточили радянські дивізії, але легкої перемоги не добилися. Махновці раптовим ударом проклали собі шлях крізь кільце, з боями прорвалися через Перекоп і Сиваш, вийшли на материк, але під Томашівкою зіткнулися з великими з'єднаннями червоних. Після короткого, але жорстокого бою з 3500 махновських кавалеристів і 1500 тачанок з кулеметами залишилося кількасот вершників і 25 тачанок.

26 листопада частини Червоної армії оточили Гуляйполе, де перебував Махно з 3 тис. повстанців. Повстанці зуміли вийти з

оточення, з'єдналися з рештками Кримської групи і в першій половині грудня знову перетворилися на грізну силу. На їх розгром було кинуте 2/3 військ Південного фронту, які ще недавно в союзі з ними громили білогвардійців. Це – майже 60 тис. чол., що більш як у 10 разів перевищувало чисельність повстанців.

Але махновці, котрі за роки війни довели до досконалості тактику партизанської війни, були невловимими. Війська свою злість зганяли на місцевому населенні, чим іще тісніше змикали селянство з повстанцями.

Червоний терор у Криму Узимку 1920–1921 рр. півострів поринув у жорстокий вир червоного терору. За роки громадянської війни тут скупчилися сотні тисяч біженців, здебільшого представників заможних класів та інтелігенції з усієї Росії. Частина з них разом із рештками врангелівської армії, рятуючись на пасажирських і військових кораблях, утекла до Туреччини. Але більшість цивільних і частина військових (всього близько 300 тис. чоловік) залишилась у Криму. Залякані й деморалізовані жорстокою поразкою, вони нічим не загрожували новій владі. Однак ці люди стали об'єктом розправ з боку розлючених червоноармійців і чекістів. Серед розстріляних були офіцери, військові спеціалісти, лікарі, вчителі, священники, журналісти і навіть робітники, які допомагали евакуації білих. Джерела називають різну кількість знищених: 40, 50 і навіть 150 тисяч.

На такому кривавому акорді закінчилися в 1920 р. воєнні дії в Україні.

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ

1. Охарактеризуй хід воєнних дій Червоної армії проти Врангеля.
2. Підготуй розповідь про угоду між махновцями й радянською владою.
3. Поясни, як ти розумієш вислів Б. Куна: «Оскільки Крим відстав... просунемо його до загального революційного рівня Росії...».

ДОКУМЕНТИ

1. Листівка генерала П. Врангеля «Слушайте, русские люди!»

За что мы боремся?

За поруганную честь и оскорбленные святыни.

За освобождение русского народа от ига коммунистов, бродяг и каторжников, вконец разоривших святую Русь.

За прекращение междоусобной брани.

За то, чтобы крестьянин, приобретая в собственность обрабатываемую землю, занялся бы мирным трудом.

За то, чтобы честный рабочий был обеспечен хлебом на старости лет.

За то, чтобы истинная свобода и право царили на Руси.
За то, чтобы русский народ сам выбирал себе хозяина.
Помогите мне, русские люди, спасти Родину!
Генерал Врангель

Военный вестник. – 1928. – № 20. – С. 35.

2. Махновська газета «Путь к свободе» про угоду між повстанцями і радянською владою

[...] Мы всегда были и будем идейными непримиримыми врагами партии коммунистов-большевиков.

Мы никогда не признавали никакой власти, и в данном случае не можем признать Советскую власть.

Так что снова напоминаем и лишний раз подчеркиваем, что не следует спутывать, злостно или по непониманию, военный контакт, являющийся следствием грозящей революции опасности, с каким-то переходом, «слиянием» и признанием Советской власти, что не могло быть и не будет.

Путь к свободе. – 1920. – 13 октября.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ № 1.

а) Випадково чи продумано, розповсюджуючи листівки в населених українцями, росіянами, греками, німцями, татарами та представниками інших національностей районах Півдня України, Врангель звертається до них із закликом: «Слушайте, русские люди!»?

б) Які політичні погляди мав автор листівки, підписаної Врангелем: монархічно-поміщицькі, республікансько-ліберальні чи соціалістичні? Доведи свою думку.

2. Документ № 2.

У чому суть угоди між махновцями і радянською владою? Чи могла вона бути міцною і тривалою?

§37. ОСВІТА І НАУКА УКРАЇНИ 1917–1920 РОКІВ

Згадай:

1. Яким був стан освіти в Україні напередодні Першої світової війни? 2. Яку роль в історії освіти передреволюційної України відіграли «Просвіти»?

Умови розвитку культури

Визвольна боротьба українського народу 1917–1921 рр. відкрила нову сторінку в історії культури. Крах Російської імперії з її багатовіковою централізаторською і русифікаторською політикою, боротьба за утворення суверенної української держави, глибокі соціально-економічні зрушення і пов'язана з цим хвиля сподівань та надій викликали духовне піднесення в суспільстві, яке проявилось у галузі культурного життя.

Разом з тим жорстока класова і національно-визвольна боротьба, політизуючи свідомість усіх соціальних груп, розколюючи суспільство на ворожі табори, спотворювала світосприймання людей і формувала складну і суперечливу культурно-ідеологічну обстановку.

Кожен політичний режим, що утверджувався в Україні, прагнув вести власну лінію в галузі культури. Кожен з них спирався на соціально і національно близькі йому верстви населення, у тому числі інтелігенцію, діячів культури, освіти, мистецтва, всіляко підтримуючи їх, при цьому залишаючись байдужим, а то й непримиренно ворожим до інших. Усе це деформувало природний хід культурних процесів, приглушуючи органічно властиві їм загальнолюдські, гуманістичні тенденції, висуваючи на передній план вузьокласові, скороминуші, кон'юктурні. У суспільстві панувала нетерпимість, жорстокість, зневага до людського життя. Інтелектуальна діяльність втрачала свою престижність, а інтелігенція – традиційні джерела існування.

Непристосована до життя у виняткових умовах війни, господарської розрухи, хронічного дефіциту інтелігенція першою ставала жертвою голоду; надмірна політизація штовхала її представників в епіцентр політичної боротьби, де були особливо великі жертви. Ось чому втрати освічених людей в 1917–1921 рр. були надзвичайно великі. Тисячі висококваліфікованих фахівців, учених, діячів культури емігрували за кордон. Проте інтелігенція інтенсивно поповнювалася за рахунок інших соціальних верств, які вносили в її свідомість свої настрої і сподівання. В таких умовах культурний процес в Україні набував своєрідних, властивих лише цій історичній добі, проявів і форм.

«Просвіти»

Зусиллями української інтелігенції після Лютневої революції 1917 р. поширювалися національні культурно-освітні організації – «Просвіти», які найбільш активно діяли серед сільського населення. «Просвіти» організовували бібліотеки, драмгуртки, хорові колективи, лекторії тощо. Вони налагоджували видавничу справу, розповсюджували українські книги, газети, часописи. У роботі «Просвіт» охоче брали участь відомі українські письменники, поети, композитори, актори. Завдяки діяльності «Просвіт» багато українців уперше дізналося про славне минуле свого народу, його боротьбу за національне й соціальне визволення, прилучалося до скарбниці вітчизняної і світової культури. «Просвітяни» охоче виступали перед масовою аудиторією, на мітингах, святкуваннях ювілеїв, пам'ятних дат, клопоталися про організацію українських шкіл та гімназій. У квітні й вересні 1917 р. у Києві відбулися просвітянські

з'їзди, які сприяли консолідації «Просвіт». На початку осені в Україні діяли 952 культурно-освітні установи «Просвіти».

З часом під впливом бурхливих подій, цілеспрямованої діяльності політичних партій робота «Просвіт» стала набувати більш виразного політичного характеру. Вони дедалі частіше згуртовували людей, виходячи з їхніх бажань служити справі будівництва незалежної української держави, не обмежуючись лише культурно-освітньою роботою. «Просвіти» залучали до визвольної боротьби тисячі раніше байдужих до національної справи українців.

ЦК КП(б)У, місцеві більшовицькі комітети, спираючись на підконтрольні їм органи влади, висували своїх представників до керівництва «Просвіт». Оголошувалося, що заможне селянство, поміщики й фабриканти не мають права брати участь у роботі «Просвіт». Відкрито ставилося завдання перетворити «Просвіти» на ідеологізовані заклади, знаряддя комуністичного виховання, «підвищення класової самосвідомості трудящегося населення». У липні 1920 р. було вироблено зразковий статут «Просвіт», який визначив комуністичний характер їхньої діяльності. На той час число «Просвіт» уже перевищувало 1500 і продовжувало зростати. У червні 1921 р. їх було вже 4227. Однак перебудувати діяльність «Просвіт» виявилось неможливим, і тоді більшовики в 1921 р. пішли на знищення цих національних культурно-освітніх організацій.

«Більшовизація» культурно-освітньої діяльності

Нова влада прагнула підпорядкувати своїм інтересам діяльність усіх культурно-освітніх та мистецьких закладів. Так, уже 17 лютого 1918 р. Народний секретаріат освіти України видав розпорядження місцевим радам «Про введення контролю над діяльністю кінематографів і театрів», у якому зазначалося, що «всі кінематографи і театри служать, як і школи, народній освіті», що треба «закривати їх, якщо вони руйнують творчу роботу Радянської влади у цій галузі». Пізніше, в умовах громадянської війни були націоналізовані й поставлені під контроль відповідних державних установ кінематографи, театри, бібліотеки, музеї та інші культурні і мистецькі установи.

Протягом громадянської війни склалася ціла система культурно-освітніх закладів, пристосована для проведення політичної лінії правлячої більшовицької партії. Цю роботу координував утворений на початку 1919 р. Народний комісаріат агітації і пропаганди, який спочатку очолював Артем (Ф. Сергєєв), а пізніше відома більшовичка з Росії – О. Коллонтай. Політико-освітньою роботою займався також позашкільний відділ Наркомату освіти УСРР. Під контролем цих органів працювала густа мережа закладів комуністичного спрямування

– клуби, народні будинки, бібліотеки, хати-читальні, сільбуди тощо. Наприкінці 1920 р. в Україні діяло 15 тис. культурно-освітніх закладів. Прагнучи якнайширше охопити своїм впливом населення, особливо селянство, більшовики створювали мобільні засоби політичної агітації – агітпоїзди, агітмайданчики, агітпароплави, колективи яких організовували лекції, концерти, мітинги, друкували та розповсюджували брошури, листівки, газети, політичні плакати.

Більшовики не мали собі рівних в агітаційній роботі. Але ця робота, забезпечуючи ідеологічний вплив на маси, вносила в свідомість народу політизовані сурогати і мало сприяла підвищенню його культурного рівня.

Стан загально-освітньої школи 1917–1920 рр. відзначені докорінною ломкою старої системи народної освіти, пошуками нових форм, які відповідали б характеру і завданням політичних режимів в Україні.

Велика заслуга Центральної Ради полягала в тому, що вона розгорнула будівництво української школи. За короткий час на приватні й громадські кошти було засновано 53 українські гімназії, укладено навчальні програми для шкіл, розроблено план українізації школи.

Більшовики прагнули будувати принципово нову школу, відкидаючи як дореволюційний досвід, так і надбання Центральної Ради. В деяких місцях нова влада починала діяльність із переслідування вчителів українознавчих дисциплін. На чолі перетворень у галузі освіти кінця 1917 – початку 1918 р. стояв Народний секретаріат освіти, керований В. Затонським. Свою діяльність секретаріат будував на підставі розпоряджень і декретів, що видавалися центральною владою Росії. Згідно з цими вказівками навчальні плани піддавалися кардинальній переробці. Історію, літературу, інші гуманітарні дисципліни пропонувалося викладати на засадах ідей соціалізму. Скасовувалося викладання Закону Божого.

У період гетьманату тривала українізація шкільної справи. Прагнучи уникнути конфліктів із батьківськими комітетами, Міністерство народної освіти утримувалося від реорганізації російських шкіл, в них лише вводились українська мова, історія і географія України як обов'язкові предмети. Українською мовою було видрукувано декілька мільйонів підручників. Наприкінці врядування гетьмана в Україні діяло 150 українських гімназій. Враховуючи, що справа українізації шкіл, особливо початкових, найбільше гальмувалася за відсутності кваліфікованих педагогів, Міністерство народної освіти приділило увагу впровадженню вивчення української мови в учительських семінаріях.

За доби Директорії українізація школи провадилася ще інтенсивніше, але в зв'язку зі швидким перебігом політичних подій закріпити її результати не вдалося.

1919 р. українізація народної освіти була перервана. Радянська влада основну увагу звертала на соціальне реформування школи, підпорядкування її завданням «комуністичного виховання».

У липні 1919 р. Раднарком УСРР схвалив «Положення про єдину трудову школу Української СРР», за яким у республіці впроваджувалося безплатне навчання і обов'язковість його для всіх дітей віком від 7 до 16 років. Уряд УСРР старанно копіював відповідні акти у галузі народної освіти в Росії, у тому числі й очевидне безглуздя: положення про перетворення школи на «самообслуговуючу школу-комуна, яка ґрунтується на вільному вихованні». Передбачалося також скасування п'ятибальної системи в оцінці знань учнів. Ці сумнівні нововведення були нав'язані загальною політичною обстановкою, впровадженням «воєнно-комуністичних» начал у всі форми суспільного життя.

Викладачі України, зокрема об'єднані у Всеукраїнській вчительській спілці – організації, яка виникла 1917 р. і перебувала під впливом боротьбистів, – негативно реагували на реформи радянської влади в шкільній справі. Тому в лютому 1920 р. спілку було розпущено, а вчителів республіки включили до Всеросійської спілки працівників освіти, яка перебувала під повним контролем більшовиків.

У 1920 р. зроблено нову спробу створити життєздатну радянську систему народної освіти. Усі нижчі й середні державні, громадські й приватні школи України реорганізовувалися в єдину загальноосвітню трудову семирічну школу, що мала два ступені: 1–4 класи та 5–7 класи. Після закінчення семирічки випускники могли продовжувати навчання у середніх професійно-технічних школах. Того ж року радянська влада нарешті розгорнула кампанію впровадження в школах УСРР української мови.

Незважаючи на складні умови воєнного часу, в народній освіті України 1917–1920 рр. відбулися позитивні зрушення. Наприкінці 1920 р., згідно з офіційними даними, в Україні налічувалося 21,9 тис. загальноосвітніх шкіл – дещо більше, ніж напередодні революції. За ці роки обліковий склад учнів зріс з 1,7 до 2,25 млн. Однак близько 1 млн дітей усе ще залишалося поза школою, а сотні тисяч записаних у відповідні класи, за умов голоду і розрухи, не відвідували заняття. Чимало шкіл не були готові до роботи і через деякий час закривалися. У 1920 р. майже всі шкільні приміщення потребували невідкладного ремонту, але на це не було коштів.

**Заходи щодо
ліквідації
неписьменнос-
ті дорослих**

Не менш важливою справою радянська влада вважала боротьбу з неписьменністю дорослих, якій надавалося політичного звучання. «Неписьменна людина стоїть поза політикою, її спочатку треба навчити азбуки», – говорив В. Ленін.

У грудні 1919 р. В. Ленін підписав декрет «Про ліквідацію неписьменності серед населення РСФРР», який передбачав: «З метою надання всьому населенню республіки можливості свідоючої участі в політичному житті... все населення республіки віком від 8 до 50 років, що не вміє читати, писати, зобов'язане вчитися грамоти рідною чи російською мовою за бажанням». Робочий день тих, хто навчався в школах для неписьменних, скорочувався на 2 години зі збереженням заробітної плати. Відповідно до цього декрету розгорнулася робота в Україні. В серпні 1920 р. була утворена Республіканська комісія по боротьбі з неписьменністю, яку очолив голова ВУЦВК Г. Петровський. На місцях утворювалися губернські, повітові й волосні комісії. Наркомат освіти і губернські відділи народної освіти видавали підручники, розробляли програми для лікнепів. У 1920 р. в Україні діяло близько 7 тис. таких шкіл і гуртків, де навчалося понад 200 тис. чоловік. Частина неписьменних опановувала грамоту самостійно.

Результати роботи щодо ліквідації неписьменності підсумовано демографічним переписом 1920 р. Якщо до революції серед жителів України налічувалося 27,9% письменних, то наприкінці 1920 р. – вже понад третину.

Це було значне досягнення радянської влади, якого вона добилася за виключно складних обставин війни й економічної розрухи. Перед сотнями тисяч трудящих, які до революції були приречені на неписьменність, відкривався шлях до оволодіння надбаннями цивілізації.

Але переоцінювати ці результати також немає підстав. Навчившись читати й писати, робітник чи селянин дуже рідко ставав постійним відвідувачем бібліотеки, музею чи театру. Він був не в змозі незалежно й критично оцінювати культурну спадщину, сучасні події, тож залишався, як і раніше, об'єктом політичних маніпуляцій з боку носіїв різноманітних, часто ворожих йому станових інтересів і сил.

**Процеси
у вищій школі**

Складні й суперечливі процеси відбувалися в 1917–1921 рр. у вищій школі.

Центральна Рада опрацювала план заснування вузів з українською мовою викладання. Частково він був реалізований за гетьманату. 6 жовтня 1918 р. урочисто відкрився перший державний український університет у Києві, 22 жовтня – другий український університет у Кам'янці-Подільському. Українські

університети планувалося заснувати і в інших містах України. У Полтаві зусиллями місцевого земства і «Просвіти» було засновано історично-філологічний факультет майбутнього Українського університету.

В умовах більшовицької влади розгорнулася революційна ломка системи вищої освіти. Більшість викладачів і студентів вузів насторожено, а часом і вороже зустріла нову владу й не мала намірів брати участь у перетвореннях, очолюваних комуністами. Їхні симпатії були на боці антибільшовицьких сил. Чимало їх брало участь у боротьбі з більшовиками, загинуло в роки війни або опинилося в еміграції. Ця обставина ускладнила становище більшовиків, бо створення нового ладу, налагодження економічного життя доводилося вести без підтримки висококваліфікованих спеціалістів. У цій ситуації розпочалася боротьба за вищу школу. В березні 1919 р. уряд УСРР за прикладом РСФРР видав декрет про нові правила прийому до вузів. Оголошувалося, що в першу чергу прийматимуться представники робітничого класу і трудового селянства. Для них вступні іспити скасовувались, а документи про закінчення середньої школи не вимагалися. Було скасовано також плату за навчання, а студентів забезпечували стипендією.

Для звуження впливу старої професури, викладачів і антибільшовицьки налаштованого студентства було реорганізовано управління вищою школою. Вводилася посада комісара вузу, що призначався наркомом освіти. До факультетських рад включалися представники студентства, кількість яких у радах дорівнювала кількості викладачів. Від автономії вузів нічого не залишилось. Університети в Україні взагалі були ліквідовані, а на їхній основі утворювалися галузеві навчальні заклади, зокрема інститути народної освіти.

Щоб готувати робітничу і селянську молодь до навчання в вузах, у 1920 р. було відкрито робітничі факультети (робітфаки).

Наприкінці 1920 р. в Україні працювало 38 вузів, у яких навчалось 57 тис. студентів. Це було значно більше, ніж до революції. Крім того, існувала мережа середніх навчальних закладів, вона налічувала 665 профшкіл і 13 робітфаків, у яких навчалось понад 60 тис. студентів. Однак таке збільшення чисельності вищих і середніх спеціальних навчальних закладів супроводжувалося погіршенням якісних показників роботи. Вузи і середні навчальні заклади мали слабку матеріальну базу. Викладацький склад поповнювався за рахунок недостатньо освічених, нерідко випадкових людей, які не мали досвіду роботи в спеціальних навчальних закладах. І хоча серед прийнятих до вузів у ці роки було чимало талановитих молодих людей, які пізніше стали видатними вченими, інженерами, діячами культури, загальний рівень підготовки більшості вступників,

особливо зарахованих у 1919 і 1920 рр., був надзвичайно слабким. Часто єдиним їхнім «достоїнством» було робітниче чи селянське походження. В умовах голоду й розрухи їм доводилося більше думати про виживання, ніж про навчання.

**Стан науки.
Утворення
Української
академії наук**

Складності революційного часу відбилися і на стані науки в Україні. Але у ці роки в її вузах і науково-дослідних центрах продовжували працювати видатні вчені – хімік Л. Писаржевський, біохімік О. Палладін, мостобудівник-новатор Є. Патон, філолог, історик і сходознавець А. Кримський, історики Д. Багалій, В. Бузескул, гідромеханік Г. Проскура, один із засновників вітчизняної школи газотурбобудування В. Маковський, математики Д. Граве і М. Кравчук та багато інших.

Разом з тим частина вчених, особливо тих, які активно включилися в політичну боротьбу, змушена була залишити Україну, рятуючись від переслідувань і голодної смерті. Багато з них продовжували наукову роботу в еміграції.

Революція надала можливість втілити в життя мрію кількох поколінь українських учених – створити національну Академію наук. Улітку 1918 р., за гетьманату, з числа видатних учених була організована Комісія зі створення Української академії наук (УАН).

Розробка концепції УАН виявила розбіжності у підході різних груп учених до питання про характер і завдання всеукраїнського наукового центру. Українознавці М. Грушевський, Д. Багалій, М. Василенко та інші бачили майбутню Академію найвищою науковою інституцією, що має за мету, крім загальнонаукових завдань, всебічне вивчення української культури і української мови, сучасності й минулого України та її сусідів. Робота нової Академії мала стати важливим чинником у пробудженні української національної самосвідомості.

Ці наміри українознавців не дістали підтримки всіх учених. Видатний природознавець зі світовим ім'ям академік В. Вернадський, який до Лютневої революції працював у Петербурзі та Москві, а в 1917 р. переїхав до України й активно включився в розбудову УАН, віддавав пріоритет точним наукам і сподівався запросити з Росії групу талановитих учених, які з часом «зукраїнізуються» і створять ядро нової Академії. Що ж до українських учених, то ставлення до них В. Вернадський сформулював у своєму щоденнику так: «На Україні для мене два завдання: 1. Об'єднати українців, які працюють для українського відродження, але

А. Кримський –
неодмінний
секретар УАН

люблять російську культуру, що їм також рідна, і 2. Зберегти зв'язок усіх учених і науково-навчальних закладів з російською культурою і аналогічною російською організацією...».

Гетьман запропонував пост президента Академії М. Грушевському, але той відмовився. Очолив найвищий науковий заклад України В. Вернадський.

Урочисте відкриття Української академії наук відбулося 24 листопада 1918 р. Першими дійсними членами (академіками) були призначені В. Вернадський (президент), А. Кримський (неодмінний секретар), Д. Багалій, М. Кащенко, В. Косинський, О. Левицький, М. Петров, С. Смаль-Стоцький, Ф. Тарановський, С. Тимошенко, М. Туган-Барановський, П. Тутковський. Свого часу в Науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка та Українському науковому товаристві у Києві активно працювала частина цих учених. Своєю подвижницькою діяльністю вони багато у чому підготували створення Академії наук. За радянської влади УАН продовжувала діяти, але склад її дещо змінився: деякі видатні учені-академіки опинилися в еміграції.

Академія наук включала три структурних відділи: історично-філологічний, фізико-математичний і соціально-економічний. При УАН діяла Національна бібліотека. Під керівництвом академіка В. Вернадського працювала Комісія з вивчення природних багатств України. В 1919–1920 рр. учені Академії наук розробили найновіші правила українського правопису. Розпочалось академічне видання творів Т. Шевченка та І. Франка.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які чинники зумовили розвиток української культури після Лютневої революції 1917 р.?
2. Простеж, як протягом 1917–1921 рр. змінювався характер діяльності «Просвіт».
3. Як ти вважаєш, чи сприяла дійсному підвищенню культурного рівня населення політика більшовиків у галузі культури? Відповідь обґрунтуй.
4. Охарактеризуй зміни в загальноосвітній школі України в 1917–1920 рр.
5. Що було зроблено в 1917–1920 рр. для ліквідації неписьменності дорослих?
6. Які процеси відбувалися в 1917–1920 рр. у вищій школі?
7. Коли і з якою метою були відкриті робітничі факультети (робітфаки)?
8. Коли була утворена Українська академія наук?
9. Назви відомих українських учених – членів академії.

ДОКУМЕНТИ

1. Декрет РНК України «О поступлении в высшую школу»
Двери высшей школы открыты для всех желающих получить высшее образование.

В соответствии с этим:

1. При поступлении в высшую школу воспрещается требовать дипломы.
2. Воспрещается требовать какие бы то ни было удостоверения, кроме удостоверения личности и возраста.
3. Во все высшие школы принимаются лица без различия пола, достигшие 16 лет.

Председатель Совета Народных Комиссаров Украины Х. Раковский, Народный Комиссар Просвещения В. Затонский

Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – 2 марта.

2.В. І. Ленін про ставлення до Всеукраїнської вчительської спілки. (3 виступу 3 грудня 1919 р.)

Мы должны требовать, чтобы боротьбисты разогнали спилку учителей, хотя бы на украинском языке, хотя бы с украинской государственной печатью, но во имя тех же принципов пролетарской коммунистической политики, во имя которых мы свой ВУС, Всероссийский учительский союз, разогнали, ибо он не проводил принципов пролетарской диктатуры, а защищал интересы и проводил политику мелкой буржуазии.

Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 39. – С. 371.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ №1.

Чим керувався Раднарком УСРР, приймаючи декрет «О поступлении в высшую школу»? Яке значення мав цей декрет?

2. Документ № 2.

Охарактеризуй обставини і правомірність розгону Всеукраїнської вчительської спілки.

§38. УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВО І ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ 1917–1920 РОКІВ

Згадай:

1. Хто з українських письменників другої пол. XIX – поч. XX ст. зробив найбільший внесок у відродження української нації?
2. Яку роль в національному відродженні другої пол. XIX – поч. XX ст. відіграло образотворче мистецтво?

Літературний процес

Літературний процес в Україні 1917–1921 рр. пов'язаний як з іменами вже відомих письменників і поетів, так і з новими іменами літераторів, талант яких почав розкриватися в умовах революції і визвольних змагань. Політичні симпатії більшості з них були на боці українських національних партій, Центральної Ради, а пізніше Директорії. Разом з військами УНР частина з них у 1919 р. відступила до Кам'янця-Подільського. Там опинилися Олександр Олесь, Остап Вишня, Володимир Сосюра та ін. Тоді вже відомий поет,

переконалий прихильник самостійної Української Народної Республіки Григорій Чупринка 1917 р. писав: «Єдність і згода, Право й свобода – Доля найкраща народу». Чупринка був непримиренним противником більшовизму і у 1921 р. загинув у боротьбі з ним.

Не всі залишилися в Україні. Частина зазнала гіркої долі емігрантів. Серед них – Олександр Олесь, про якого М. Грушевський писав як про «найбільшого з нині живучих поетів на Україні». Сповнені безмежної любові до рідної України, його поезії знаходили широкій відгук у суспільстві.

О, поведи ж нас, лицарський духу,

По вільній стежці життя і руху,

На тихі води,

На ясні зорі,

І в цю велику, страшну годину,

З'єднай в єдину всю Україну, –

писав Олександр Олесь наприкінці 1918 р.

У роки революції і визвольних змагань в українську літературу увійшло ціле покоління письменників і поетів, які започаткували новий етап у її розвитку. Література 1917–1921 рр. відбила надзвичайно складну й суперечливу панораму життя і боротьби, небувалого злету людського духу, моральну нищість, небачену трагедію братовбивчої війни.

Вільні від бюрократичного «регулювання», закріплених канонів і обов'язкових підходів, поети і письменники по-різному, відповідно до власних уподобань, світосприймання, літературних традицій і політичних симпатій відбивали дійсність, історичний процес, свідками, а нерідко й активними учасниками якого вони були. Емоційно-радісним збудженням просякнута поема молодого Павла Тичини «Золотий гомін», написана 1917 р. і присвячена святкуванням з нагоди проголошення Першого універсалу Центральної Ради. Романтичними настроями наповнені його «Сонячні кларнети», видрукувані 1918 р. У добу Центральної Ради П. Тичина разом з А. Ніковським і С. Єфремовим був співредактором популярної національно-демократичної газети «Нова Рада».

Помітною течією в поезії цього періоду був романтизм, що його представляли В. Сосюра, В. Чумак, В. Еллан-Блакитний та інші. Події воєнних років В. Сосюра яскраво змалював в автобіографічному творі «Третя рота». Від листопада 1918 р. до лютого 1920 р. поет служив в армії УНР, до якої він вступив добровольцем, і у складі 3-го Гайдамацького полку пройшов з боями «Вкраїну з краю в край». Після поразки Директорії В. Сосюра став червоногвардійцем, а у травні 1920 р. вступив до більшовицької партії.

Співзвучними настроєм радикальної української молоді, яка з революцією пов'язувала надії на створення незалежної радянської республіки в Україні, були книги віршів В. Чумака «Заспів» (1920) і В. Едлана-Блакитного «Удари молота і серця» (1920). Член партії боротьбистів Василь Чумак у 1919 р. був залишений у Києві для підпільної роботи в денікінському тилу. В боротьбі за радянську владу і незалежність України він був готовий на все. «Ми гімни тобі заплели, червоний тероре», — писав Чумак. У листопаді 1919 р. він був розстріляний денікінцями. Збірку його віршів видрукувано посмертно.

Гурток молодих українських літераторів, які об'єдналися навколо журналу «Книгар», започаткував знамените літературне угруповання «неокласиків». Це — М. Зеров, П. Филипович, М. Рильський, М. Драй-Хмара, Ю. Клен (О. Бургардт). Частина молодих українських митців приєдналася до символістів. Серед них — П. Тичина, Я. Савченко, Д. Загул та ін.

Відомим представником ще одного оригінального літературного напрямку тих часів — «панфутуризму» — був М. Семенко. Уявлення про його творчість дає мініатюра «Картка» — справжній поетичний шедевр, витворений 1918 р.:

*Мого життя газельну
срібність
І випадковість
Складу в картки вузьку
безмірність
І загадковість
Моїх гріхів легку безкарність
І слів блискучість
Знов наповняє безпорадність
І днів сліпучість...*

**Театральне,
музичне
та хорове
мистецтво**

У 1917–1920 рр. відчутних змін зазнала театральна справа. За часів гетьмана був заснований Український театр драми та опери, виник ряд інших творчих колективів.

Діяльність більшовицької влади в театральній сфері позначена насамперед націоналізаціями, перейменуваннями і закриттями «аполітичних» та «ідейноворожих» закладів. У серпні 1919 р. уряд УСРР перетворив на державні всі кращі театри. Ще раніше, у дні святкування дня народження Т. Шевченка, Український театр драми та опери, заснований за гетьмана, був реорганізований у Перший театр Української Радянської Республіки імені Шевченка. У цьому театрі працювали як корифеї української сцени — О. Мар'яненко, Г. Борисоглібська, так і молоді талановиті майстри О. Сердюк, Л. Гакебуш, К. Кошевський та інші. 1919 р. був для театру знаменним — до його трупи влився

колектив молодих митців на чолі з Лесем Курбасом. Наваторський театр Леся Курбаса згодом став одним з найпомітніших явищ у радянській Україні. Він відійшов від традиційних етнографічних форм у театральному мистецтві, застосував нову сценографію, нові імпресіоністичні підходи. У 1920 р. Курбас створив виставу за поемою Т. Шевченка «Гайдамаки».

1919 р. було засновано Новий драматичний театр ім. І. Франка, на чолі якого став молодий Гнат Юра. Цей театр згодом став одним з провідних театрів республіки. У 1923 р. він переїхав до Харкова, а у 1926 р. – до Києва.

У містах і селах виникло багато самодіяльних оркестрів народних інструментів, державних, професійних хорів, мандрівних хорових капел. У 1918 р., за гетьмана, було засновано Державний симфонічний оркестр під проводом О. Горілого, що в 1919 р. за радянської влади виступав як Республіканський симфонічний оркестр імені М. Лисенка. Симфонічні оркестри працювали також у Харкові, Катеринославі, Одесі. В 1919 р. кооперативна спілка «Дніпросоюз» об'єднала два хори, організовані для популяризації української пісні, в Державну українську мандрівну капелу (в аббревіатурі – «ДУМКА»). Цим колективом з 1919 р. керував Нестір Городовенко. За короткий час ним був освоєний великий репертуар, що складався з творів М. Лисенка, М. Леонтовича, українських народних пісень, колядок, щедрівок, веснянок. Усі концерти «ДУМКИ», що відбувалися в містах і селах, на станціях, заводах і фабриках України, перетворювалися на національне свято.

За гетьмана була заснована Українська державна капела під проводом О. Кошиця.

На початку 1919 р. відділ музики Міністерства народної освіти УНР створив у Києві новий хоровий колектив – Українську республіканську капелу (УРК), якою керували К. Стеценко і О. Кошиць. У 1919–1920 рр. колектив із тріумфом виступив в Чехо-Словаччині, Австрії, Швейцарії, Франції, Бельгії, Англії, Голландії. Поразка УНР унеможливила повернення більшості співаків на Батьківщину. В липні УРК розпалася, давши життя кільком творчим колективам, котрі залишилися в еміграції.

У 1920 р. на базі музично-драматичної школи ім. М. Лисенка було створено Київський музично-драматичний інститут. В Україні у цей час плідно працювали видатні композитори М. Леонтович, Я. Степовий, Л. Ревуцький, Г. Верьовка, Б. Лятошинський та інші.

Образотворче мистецтво

Національно-демократична революція і жорстока збройна боротьба за захист її завоювань були складною сторінкою в новітній історії українського образотворчого мистецтва. У вогні війни загинули великі художні

цінності: картини, скульптури, монументи, архітектурні ансамблі. Але разом з тим побачили світ художні твори, що несли на собі відбиток часу.

Визначним явищем в історії українського мистецтва було утворення Української академії мистецтв. Активно цьому сприяли М. Грушевський – голова Центральної Ради, І. Стешенко – генеральний секретар освіти, М. Біляшівський – директор Київського міського музею, інші визначні політичні діячі, художники, вчені. 4 листопада Центральна Рада затвердила статут Академії, а 5 грудня 1917 р. відбулось урочисте її відкриття. Видатні українські художники Михайло Бойчук, Микола Бурачек, Михайло Жук, Василь та Федір Кричевські, Абрам Маневич, Олександр Мурашко, Георгій Нарбут стали першими членами Академії мистецтв.

Ректор Української академії мистецтв М. Бойчук згуртував навколо себе талановиту молодь, переважно селянського походження, якій були відомі й зрозумілі традиції народного мистецтва. Твори художників цієї групи були цілком оригінальним явищем, що не мало аналогів у попередні періоди. Школа Бойчука справила значний вплив на подальший розвиток не лише українського, а й світового мистецтва. Його послідовники творили в багатьох країнах світу.

З 1917 р. в Україні працював видатний графік Г. Нарбут. На замовлення Центральної Ради, а пізніше гетьманського уряду він виконував проекти грошових знаків, поштових марок, державного герба і печатки, форми для війська, обкладинок до ратифікаційних актів, грамот з нагоди різних урочистих подій тощо. За радянських часів цей виняткового таланту художник плідно працював над оформленням книжкових видань, журналів, виступав з нищівними політичними карикатурами на білогвардійців. Його життя урвалося весною 1920 р., під час окупації польськими військами Києва.

У жовтні 1918 р., ще в умовах гетьманату, в Ромнах на Сумщині було відкрито перший в Україні пам'ятник Т. Шевченку. Монумент спорудив молодий скульптор І. Кавалерідзе. Це було всеукраїнське національне свято. На концерті з нагоди відкриття пам'ятника виступили поет Микола Вороний, уславлені співаки Марія Литвиненко-Вольгемут і Михайло Микиша.

У 1919–1920 рр. почалося виконання радянського плану монументальної пропаганди, якому більшовики надавали надзвичайно великого значення як знаряддю ідеологічної боротьби. У травні 1919 р. було опубліковано декрет РНК УСРР «Про знесення з майданів та вулиць пам'ятників, збудованих царям та царським посіпакам». Натомість рекомендувалося відкривати пам'ятники видатним революціонерам. У Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі були відкриті пам'ятники К. Марксу,

встановлені погруддя В. Леніна, Я. Свердлова, Р. Люксембург, Ф. Енгельса. Особливої художньої цінності вони не мали і служили своєрідними ідеологічними символами нового режиму. Водночас нищилися встановлені до революції монументи, чимало з яких були творами мистецтва.

Охопивши порівняно невеликий часовий проміжок, культурні процеси 1917–1921 рр. посіли в історії українського народу помітне місце. Вони відбувалися на зламі історичних епох, втілюючи в собі яскраві, неповторні ознаки того часу і багато в чому суттєво сприяли подальшому розвитку української культури.

Релігійне життя

Події української революції і боротьби за збереження державної незалежності справили істотний вплив на релігійне життя України. Російська православна церква (РПЦ), в лоні якої перебувала більшість віруючих України, відреагувала на крах самодержавства відновленням Московського патріархату, скасованого ще Петром I, і спробами зберегти свій контроль над усіма єпархіями колишньої імперії. У свою чергу, в середовищі духовенства і віруючих України стало поширюватися прагнення до демократизації церковного життя і повернення до статусу незалежності (автокефалії) Української православної церкви. Цей статус московські церковники за допомогою царату знищили в XVII ст., перетворивши православ'я на знаряддя русифікації і зміцнення імперського контролю над Україною.

Вперше бажання мати цілком незалежну від РПЦ Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) було висловлене на Подільському та Полтавському єпархіальних з'їздах, що відбулися навесні 1917 р. Наприкінці весни 1917 р. з ініціативи протоієрея Василя Липківського було засновано «Братство воскресіння», яке очолило рух за утворення УАПЦ. З часом воно перетворилося на Всеукраїнську православну церковну раду, що прийняла рішення про скликання Всеукраїнського православного собору.

Собор розпочав роботу в січні 1918 р. Але зміна політичної ситуації і захоплення Києва більшовиками не дозволили делегатам дійти логічного рішення – проголошення автокефалії.

Короткочасне панування більшовиків на початку 1918 р. в Україні супроводжувалося терором проти духовенства. В січні 1918 р. в Києві було вбито митрополита Київського і Галицького Володимира.

У червні 1918 р., за гетьмана П. Скоропадського, Всеукраїнський православний собор відновив роботу. Тепер у його складі переважали делегати промосковської орієнтації, які ухвалили, що православні єпархії в Україні залишаються під

юрисдикцією Московського патріархату. Проте опір прибічників автокефалії не був зламаний. У жовтні 1918 р. на 3-й сесії Собору виступив О. Лотоцький, член УПСФ, якого гетьман перед цим призначив міністром віросповідань. Новий міністр був відомим українським істориком церковного права, діячем національно-визвольного руху. Від імені уряду він виступив за проголошення автокефалії української православної церкви. Цей заклик реакційне духовенство зустріло вороже.

Після приходу до влади в Україні Директорії ідея автокефалії, на решті, стала перетворюватися в реальність. 1 січня 1919 р. Директорія УНР, виходячи з принципу, що в незалежній державі повинна бути і незалежна церква, проголосила автокефалію Української православної церкви. Але політична нестабільність 1919 р. не дозволила реалізувати це рішення.

Установивши в 1919 р. контроль над Україною, більшовики повернулися до антицерковної політики. Наприкінці січня 1919 р. Раднарком УСРР ухвалив «Закон про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Цей закон передавав у руки держави храми і все церковне майно, надавав органам влади право закривати небажані їм храми. Атеїстичне керівництво більшовицької партії повело наступ на релігію і церкву. Тисячі священників і віруючих стали жертвами червоного терору. Частину храмів і монастирів було закрито, релігія оголошувалася «опіумом для народу», віруючі ставали неповноправними громадянами.

Разом з тим, не маючи змоги покінчити з релігією і церквою водночас, держава дозволила діяльність багатьох релігійних громад. Серед них були і автокефальні, які тоді ще не були об'єднані в окрему церкву. Власті йшли на поступки значною мірою під тиском віруючих, а також із метою внести елементи конфронтації в церковне середовище України і одержати додаткові важелі впливу на церкву.

Таким чином, у 1917–1920 рр. відбулися глибокі зміни в становищі церкви в суспільстві. Після перемоги більшовиків вона перетворилася на об'єкт переслідувань і репресій. За цих обставин у православ'ї України посилювався розкол, формувалися передумови для створення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ).

Василь Липківський,
митрополит Київський і всієї
України УАПЦ (1921–1927)

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Назви українських літераторів, що почали творити в 1917 – 1920 рр. Які літературно-художні напрями вони представляли?
2. З якими іменами пов'язаний розвиток театрального мистецтва України в 1917–1920 рр.?
3. Чому, на твій погляд, важкий і драматичний період Української революції і боротьби за національну державність супроводжувався бурхливим розвитком музично-хорового мистецтва?
4. Коли і з якою метою була утворена Українська академія мистецтв?
5. Що тобі відомо про творчість Г. Нарбута?
6. У чому полягав радянський план монументальної пропаганди?
7. Кого, на твою думку, слід включити до плеяди кращих представників української культури 1917–1920 рр.?
8. Охарактеризуй релігійне життя України в 1917–1921 рр. Які чинники справляли на нього вплив?
9. Коли була проголошена автокефалія Української православної церкви?

ДОКУМЕНТИ

1. Постанова Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 18 січня 1919 р. «О передаче всех театров и кинематографов в ведение отдела просвещения»

1. Все театры и кинематографы передать в ведение отдела просвещения.
2. Возложить на отдел просвещения обязанность разработать инструкцию местным Советам о порядке заведования театрами и кинематографами.

Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – 18 января.

2. Декрет РНК УСРР від 7 травня 1919 «Про знесення з майданів та вулиць пам'ятників, збудованих царям та царським посіпакам»

1. Пам'ятники, збудовані царям та царським посіпакам, що не становлять вартості ні з історичного, ні з художнього боку, зносяться з майданів та вулиць і почасти переносяться до музейних склепів, а почасти утилізуються.
2. Всеукраїнському комітетові охорони пам'ятників мистецтва та старовини наказується цей декрет здійснити.

Культурне будівництво в Українській РСР: Збірник документів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – Т. 1. – С. 47.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ № 1.
Чому радянський уряд України так поспішав з прийняттям постанови про театри та кінематографи?
2. Документ № 2.
Наскільки, на твій погляд, доцільною була ідея знищення встановлених до революції монументів? Як вона реалізувалася на практиці?

§39. НАШ КРАЙ У 1917–1920 РОКАХ

Згадай:

1. Які зміни відбулися в краї на поч. XX ст.? 2. Як події Першої світової війни торкнулися твого краю?

Події Української революції і періоду боротьби за збереження державної незалежності (1917–1920) належать до найважливіших подій в історії України XX ст. В різних регіонах вони мали свою специфіку, висвітленню якої повинен бути присвячений даний урок.

Перш за все, добери матеріали, у яких йдеться про події в краї в 1917 р. Чи позначилася на ситуації у твоєму регіоні ліквідація в Росії самодержавства? Які політичні партії діяли у твоєму краї у 1917 р.? Хто був їхніми лідерами? Наскільки вони були популярними? Чи відомо було у твоєму регіоні про існування в Києві Центральної Ради і прийняття нею Першого, Другого і Третього універсалів?

Як жителі твого регіону зреагували на більшовицький переворот в Петрограді? Які найважливіші події відбулися в краї восени 1917 – на поч. 1918 р.? Як відреагувало населення на IV Універсал Центральної Ради і проголошення незалежності України?

Брест-Литовський мирний договір між УНР і державами німецько-австрійського блоку справив великий вплив на всю Україну. Які події відбулися під впливом цього договору у твоєму краї? Що змінилося в краї під час гетьманату Скоропадського? Як розвивалися події в 1919 р.: під час Директорії УНР, в умовах більшовицького режиму, в період деніківщини? Чим позначений 1920 р.? Чи позначилася на подіях в краї польсько-радянська війна? Боротьба з Врангелем? Якісь інші події?

У вивченні історії рідного краю в 1917–1920 рр. тобі можуть допомогти експозиції краєзнавчого музею. Відвідай його.

§40. УКРАЇНА У БОРОТЬБІ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1918–1920 РОКИ)

Повторювально-узагальнюючий урок

**Розвиток
Української
революції
у 1918–1920 рр.**

Боротьба за збереження державної незалежності України, яка вилилась у жорстоку і кровопролитну війну 1918–1920 рр., була логічним продовженням української національно-демократичної революції. У цій війні вирішувалися ті ж самі

питання, які стояли в 1917 р.: чи бути, по-перше, Україні незалежною державою; чи матиме, по-друге, ця держава демократичний політичний і справедливий соціально-економічний устрій? Історія дала негативні відповіді на ці запитання. Державна незалежність була втрачена, надії на справедливе вирішення соціально-економічних питань згасали. Українському народу була нав'язана чужа його природі і прагненням воєнно-комуністична модель соціально-економічного розвитку.

Не було вирішене ще одне стратегічне завдання, яке стояло перед українським народом сотні років, – відновлення територіальної цілісності. Натомість, якщо у 1917 р. Україна входила до складу двох держав – Російської і Австро-Угорської імперій, то у 1920 р. – вже до складу чотирьох – радянської Росії, Польщі, Чехо-Словаччини, Румунії. Українське питання ускладнилося ще більше.

Закономірно виникають запитання: які причини поразки українців; чи не пропали даремно усі їхні зусилля у ці буремні роки?

**Прибічники
і противники
незалежності
України**

Для виявлення причин поразки України у боротьбі за збереження державної незалежності окреслимо головні політичні сили, які брали участь у війні, нагадаємо про їхні інтереси

й наміри. Ці сили поділялися на дві великі групи: одна з них воювала за незалежну українську державу, друга боролася за включення України до складу інших держав. Перша група репрезентувала різні верстви українського суспільства. Друга була позаукраїнського походження, хоча і прагнула спертися на певні соціальні й національні групи, політичні партії та об'єднання всередині України.

На позиції державної незалежності після певної еволюції стала й обстоювала її до останніх днів свого існування Українська Центральна Рада; до 14 листопада 1918 р. самостійницької позиції дотримувався гетьман П. Скоропадський і його прибічники. Як самостійницька політична сила виникла і діяла Директорія УНР. За незалежність України виступала національно-комуністична меншість у КП(б)У.

Відкидали ідею незалежності України і боролися за включення її до складу Росії білогвардійці. Вони мали певну підтримку в Україні, хоча за походженням це – позаукраїнська сила. Російські білогвардійці спиралися також на підтримку Антанти, яка не визнавала незалежності України. З антиукраїнських позицій виступали правлячі кола Польщі, що прагнули розширення кордонів своєї держави за рахунок України.

Державну незалежність України відмовлялися визнати й більшовики. Вони також діяли як позаукраїнська партія, хоча і мали в Україні своїх прихильників.

З особливих соціально-політичних позицій виступали анархісти, які відкидали необхідність існування центральної влади взагалі.

Ідея незалежності України знаходила підтримку в різних соціальних верствах суспільства: найбільше серед національної інтелігенції та селянства, найменше – серед робітників, підприємців, поміщиків. Серед прихильників незалежності переважали українці. Однак в армії, державному апараті, політичних партіях, що стояли на платформі незалежності, були росіяни, євреї, поляки, представники інших національних груп України. Ідея самостійної України надихала їх на опір переважаючим силам противника. Цей опір тривав до кінця 1920 р., поки останній солдат армії УНР не залишив межі України.

Зміни у поглядах противників незалежності

Уперта боротьба за збереження незалежності України справила сильний вплив не лише на реальних і потенційних її прихильників, але й на послідовних противників. Якщо Денікін цілковито відкидав будь-які пропозиції щодо визнання суверенітету України, то його наступник Врангель уже погоджувався на переговори про майбутній її статус. Керівники РКП(б) і РСФРР також поступово відійшли від унітарних поглядів на побудову соціалістичної радянської республіки і 1920 р. декларували свою прихильність до ідеї незалежної Української Соціалістичної Радянської Республіки. Правлячі кола Польщі відмовилися від намірів відтворення Речі Посполитої у кордонах 1772 р. і погодилися на визнання УНР. Відбувалася також еволюція у поглядах керівників держав Антанти щодо майбутнього України – від принципового невизнання незалежності вони переходили до гнучкішої позиції, схилившись до можливості за певних умов і в певних межах визнати її суверенітет.

Зміни у ставленні до ідеї незалежності України її противників мали вимушений характер. З часом їхня позиція могла змінитися, що врешті-решт і сталося. Але це були дуже сильні вороги, і вагатися їх могла примусити лише потужна морально-політична і воєнна протидія. Саме такою протидією ворогам незалежної України і були в 1918–1921 рр. українські самостійницькі сили.

Причини поразки у боротьбі за державну незалежність

Незважаючи на широкий розмах, боротьба за державну незалежність України закінчилася поразкою. Об'єднане ідеєю самостійності українське суспільство було розколоте у питаннях про політичний устрій Української держави, про соціально-економічний лад. Серед українських самостійників були республіканці, монархісти, прихильники

радянського устрою. Одні з них стояли на буржуазно-ліберальних чи поміщицько-буржуазних позиціях, інші – на соціалістичних чи навіть лівосоціалістичних, комуністичних. Така соціально-політична диференціація – звичайне явище для народів, які перебували на подібному ступені розвитку. Але в ім'я загальнонаціональних інтересів, в ім'я державної незалежності різні політичні сили прагнуть шляхом компромісів знайти «середню», прийнятну для більшості лінію. В Україні 1917–1920 рр. цього не сталося. Навпаки, між національними силами різної політичної орієнтації точилася жорстока боротьба. Центральну Раду шляхом перевороту ліквідував гетьман П. Скоропадський, гетьманський режим упав під тиском іншого самостійницького режиму – Директорії УНР. Що ж до націонал-комуністів, то вони визнавали лише одну форму незалежної української держави – радянську – і боролися як проти гетьманщини, так і проти Директорії УНР.

Водночас частина селянства та інтелігенції України відмовилася від підтримки будь-якої форми національної української державності, центральної влади взагалі, замикаючись на місцевих інтересах. Отаманщина перетворилася на справжню «ракову пухлину» української державності, руйнуючи її зсередини.

Таким чином, боротьба за збереження незалежної української держави знесилювалася жорстокою міжусобицею, кривавою громадянською війною між самими українцями, що у кінцевому підсумку й призвело до поразки. У цьому виявилася недостатня зрілість самостійницьких сил. Це був урок наступним поколінням борців за незалежність України.

**Історичне
значення
визвольної
боротьби
1917–1920 рр.**

Але зусилля українців у боротьбі за власну державність, за відновлення територіальної цілісності своєї країни не були даремні. Рівень національної свідомості українського народу в 1917–1920 рр. значно виріс. Українці зробили ще один крок на шляху свого перетворення на сучасну націю: декілька років поспіль вони мали власну державу. Ця обставина не могла минути безслідно. Досвід державотворення 1917–1920 рр. міцно вкарбувався в їхню історичну пам'ять. Незважаючи на величезні втрати і страждання, які випали на долю цього народу, його прагнення до самозбереження як окремої національної спільноти не зникло. З цього прагнення цілком природно народжувалося переконання, що нормальний розвиток неможливий без власного державного організму. Це було головною запорукою майбутнього відродження Української держави.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чи можна вважати Брест-Литовський мирний договір між Українською Народною Республікою і державами німецько-австрійського блоку успіхом української дипломатії? Відповідь обґрунтуй.
2. Дай узагальнюючу характеристику Української держави П. Скоропадського. У чому, на твій погляд, виявилася нестійкість гетьманату?
3. Випиши в хронологічній послідовності події, які відбувалися в Україні протягом грудня 1918 – липня 1919 р.
4. Назви відомих тобі діячів Директорії. Склади коротку характеристику одного з них.
5. Які принципи було покладено в основу державного управління більшовиків в Україні?
6. Охарактеризуй політику більшовицького керівництва щодо селянства в роки громадянської війни.
7. Дай узагальнюючу характеристику діяльності політичних партій України в роки національно-визвольних змагань.
8. Чому, на твій погляд, в 1917–1920 рр. в політичному житті українського суспільства домінували українські соціалістичні партії?
9. У чому суть поглядів українських націонал-комуністів? Які українські партії мали націонал-комуністичне спрямування?
10. Яку роль в державотворчому процесі в Україні відіграв Народний Секретаріат і його наступник – Раднарком УСРР?
11. Висвітли причини й наслідки для України радянсько-польської війни.
12. Охарактеризуй причини поразки самостійницьких сил України у воєнних діях 1918–1921 рр.
13. Підготуй доповідь про воєнні дії 1918–1921 рр. на території рідного краю.
14. Склади таблицю «Розвиток культури України в роки громадянської війни»:

Галузі культури	Здобутки	Втрати
-----------------	----------	--------

ЗАПАМ'ЯТАЙ ЦІ ДАТИ

- 27 січня (9 лютого за н.ст.) 1918 р.** – Берестейський мирний договір між УНР і державами німецько-австрійського блоку
- 18 лютого 1918 р.** – початок наступу німецьких військ на Східному фронті
- 3 березня 1918 р.** – підписання Брест-Литовського мирного договору між РСФРР і Німеччиною
- 7 березня 1918 р.** – повернення Української Центральної Ради до Києва
- 28–29 квітня 1918 р.** – переворот П. Скоропадського і утворення гетьманату
- Травень 1918 р.** – розкол Української партії соціалістів-революціонерів, відокремлення лівого крила – боротьбистів
- 5–12 липня 1918 р.** – І з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У)
- Серпень 1918 р.** – утворення Українського національного союзу (УНС)
- 1 листопада 1918 р.** – українське національне повстання у Львові

9 листопада 1918 р. – створення Державного секретаріату
 Західноукраїнської Народної Республіки
13 листопада 1918 р. – анулювання Росією Брест-Литовського миру
13–14 листопада 1918 р. – утворення Директорії
24 листопада 1918 р. – урочисте відкриття Української академії
 наук
14 грудня 1918 р. – перехід влади до Директорії
15 грудня 1918 р. – невдала спроба укладення союзу між
 Н. Махном і С. Петлюрою
5 лютого 1919 р. – вступ радянських військ у Київ
Початок березня 1919 р. – III Всеукраїнський з'їзд Рад. Прий-
 няття Конституції УСРР
6 квітня 1919 р. – евакуація військ Антанти з Одеси
Травень 1919 р. – закат М. Григор'єва
1 червня 1919 р. – засідання ВЦВК разом з представниками
 України, Латвії, Литви і Білорусії в Москві й схвалення декрету
 про об'єднання радянських республік
Червень 1919 р. – Чортківська офензива
Липень 1919 р. – окупація польськими військами Східної Галичини
Липень-серпень 1919 р. – наступ об'єднаних українських армій
 на Правобережжі
Серпень 1919 р. – об'єднання УСДРП (незалежних-лівих) з УПСР
 (комуністи-боротьбисти) в Українську комуністичну партію (бо-
 ротьбистів)
Осінь 1919 р. – поразка військ Директорії і УГА
4 грудня 1919 р. – прийняття VIII Всеросійською партконфере-
 нцією більшовиків запропонованої В. Леніним резолюції «Про
 радянську владу на Україні»
11 грудня 1919 р. – утворення Всеукрревкому
Грудень 1919 р. – квітень 1920 р. – «Перший Зимовий похід»
 військ УНР
Січень 1920 р. – оформлення Української комуністичної партії
5 лютого 1920 р. – прийняття Законом Всеукрревкому про землю
Березень 1920 р. – IV конференція КП(б)У
21 квітня 1920 р. – Варшавський договір
6 травня 1920 р. – вступ польської армії і військ УНР у Київ
8 липня 1920 р. – утворення Галицького революційного комітету
 (Галревкому)
11 липня 1920 р. – ультиматум Керзона
2 серпня 1920 р. – рішення ЦК РКП(б) про утворення Південно-
 го фронту для боротьби з П. Врангелем
Серпень 1920 р. – переговори делегації УНР з П. Врангелем у Ялті
Вересень 1920 р. – угода уряду УСРР з махновцями про спільні
 дії в боротьбі з Врангелем
12 жовтня 1920 р. – укладення перемир'я між Польщею та
 РСФРР
7–9 листопада 1920 р. – штурм Перекопа
25 листопада 1920 р. – розрив радянським командуванням уго-
 ди з махновцями
10 грудня 1920 р. – розформування Південного фронту
18 березня 1921 р. – Ризький мир із Польщею
Листопад 1921 р. – «Другий Зимовий похід»; завершення зброй-
 ної боротьби регулярних військ УНР за незалежність України

ТЕМА **4** УКРАЇНЬСЬКА СРР В УМОВАХ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921–1928 РОКИ)

---

§41. УКРАЇНА НАПРИКІНЦІ 1920 – НА ПОЧАТКУ 1921 РОКУ

Згадай:

1. У чому суть політики «воєнного комунізму»? Як вона реалізувалася в Україні в 1919 і 1920 рр.? 2. Які українські землі відійшли за Ризьким миром до УСРР?

Міжнародне становище

З кінця 1920 р. для створеної більшовиками радянської держави настав час мирного розвитку. Міжнародна обстановка залишалася нестабільною, але, на думку В. Леніна, дозволяла «зберегти можливість існування пролетарської влади і Радянської республіки навіть у разі затягування соціалістичної революції в усьому світі». У ці роки в рамках дипломатичних акцій Росії, під контролем її зовнішньополітичного відомства – Наркомату іноземних справ – до контактів із зарубіжними країнами допускалася і УСРР, головним чином, щоб нейтралізувати за кордоном діяльність місій емігрантського уряду УНР. На початку 1922 р. Україна підписала договір про дружбу і братерство з Туреччиною, а також уклала власні торговельні угоди з Австрією, Німеччиною (де так само, як у Польщі, мала окремі дипломатичні представництва), Чехо-Словаччиною.

Господарська розруха

Надзвичайно складним було внутрішнє становище УСРР. Багаторічна війна спричинила величезну розруху в народному господарстві. У 1920 р. Україна одержала лише 10 % довоєнної промислової продукції. З 11 тис. підприємств, розташованих на території УСРР, у 1922 р. працювали 2552, з 57 доменних печей – лише одна. Було повністю знищено близько 4 тис. км залізничних колій. Вціліло лише 40 % паровозів. Загальна сума збитків, завданих Україні громадянською війною, оцінювалася в 12 млрд крб.

Кризу переживало й сільське господарство – основна галузь господарства, в якій була зайнята більшість населення України. Посівні площі з 20,9 млн дес. у 1913 р. зменшилися до 15,4 млн дес. у 1920 р. Погіршення обробітку ґрунту, порушення норм сівби, втрата елітного насіння спричинили зниження врожайності сільськогосподарських культур. Цю ситуацію ускладнив і неврожай 1920 р. Він охопив деякі південні повіти і значно погіршив становище селянства.

Однак найбільшим руйнівним чинником, що згубно впливав на сільськогосподарське виробництво, була продовольча політика більшовиків, котра повністю позбавляла селянство економічних стимулів. Найглибшим і найприроднішим бажанням селян, які звільнилися від гноблення поміщиків, було прагнення працювати і вільно розпоряджатися продуктами своєї праці. «Воєнний комунізм» ігнорував це устремління і тим самим руйнував економічні основи сільського господарства, деформував психологію селянства, позбавляв його заповзятливості, ініціативи.

Катастрофічний розвал економіки, фізична й моральна втома населення, непевність зовнішньополітичної ситуації потребували швидких і ефективних заходів для відродження виробничих сил, відмови від економічної політики, яка себе не виправдала.

Політика «воєнного комунізму» у 1921 р.

Деякий час після закінчення громадянської війни більшість членів РКП(б) стояла на позиціях «воєнного комунізму». Ці панівні в більшовицькій партії настрої позначилися на планах щодо найближчого майбутнього. Наприкінці грудня 1920 р. відбувся VII Всеросійський з'їзд рад, що увійшов в історію передусім завдяки прийнятому на ньому плану електрифікації Росії (плану ГОЕЛРО). Найпотужніші станції планувалося побудувати в Україні, серед них – Дніпровську ГЕС. На думку В. Леніна, план ГОЕЛРО мав забезпечити створення економічного фундаменту комунізму.

Продовжувався курс на одержавлення народного господарства. На початку березня 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд рад ухвалив: «Здійснити до кінця націоналізацію та концентрацію приватновласницьких підприємств».

Серед більшовиків панувало переконання, що комунізм – справа недалекого майбутнього. Шляхи досягнення комунізму його прихильникам здавалися цілком зрозумілими: продовольча розкладка, максимальне обмеження приватного підприємництва, ліквідація товарно-грошових відносин, зрівняльний розподіл, мілітаризація праці, терор проти всіх противників нового ладу.

Політична криза початку 1921 р.

Але життя вимагало відмови від утопії, реалізація якої нашою вимагала опір більшості населення, особливо селянства. У країні вибухнула гостра політична криза, в основі якої було неприйняття широкими масами політики «воєнного комунізму», зокрема продовольчої розкладки. Цим незадоволенням скористалися антибільшовицькі партії, котрі створювали підпільні організації і повстанські формування. Наприкінці 1920 – на початку 1921 р. на території УСРР у складі повстанських формувань діяло близько 40 тис. чол. Вони спиралися на підтримку практично всіх верств сільського населення, у тому числі й середняцько-бідняцьких. У лютому 1921 р. ЦК КП(б)У зафіксував на території України 118 значних повстань, спрямованих проти політики «воєнного комунізму».

Проти українських повстанців було кинуто великі сили Червоної армії. Уникаючи боїв із ними, селянські отамани діяли традиційними партизанськими методами, руйнуючи комунікації, знищуючи представників радянського апарату, дрібні червоноармійські загони. В березні 1921 р. Махно, під командуванням якого було до 15 тис. бійців, переважно кіннотників і кулеметників на тачанках, розділив свою армію на три групи й один загін, ускладнивши тим самим завдання червоних, котрі змушені були розпорошувати свої сили, діючи у ворожому оточенні.

Щоб населення не підтримувало повстанців, більшовицьке командування обрушило на членів сімей махновців, їхніх односельців нову хвилю репресій, не зупиняючись перед розстрілами без суду і слідства, взяттям заручників. Але така жорстокість лише роздувала полум'я народного опору.

Незадоволення більшовицькою диктатурою наростало і в робітничому середовищі. На підприємствах Харкова, Києва, Одеси, інших міст спалахнули страйки, де поряд з економічними висувалися політичні гасла, серед котрих було особливо поширене: «Ради без більшовиків». Великий страйк голодних робітників відбувся в Катеринославі. Почавшись у залізничних майстернях, він швидко перекинувся на інші підприємства міста і почав набувати небезпечного для властей розмаху.

Таким чином, наприкінці 1920 – на початку 1921 р. більшовицька партія знову зіткнулася в Україні з масовим опором її політиці комуністичного будівництва.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуй міжнародне становище УСРР у 20-х роках. Чому керівництво СРСР допускало міжнародну діяльність УСРР?
2. У якому стані перебувало господарство України після закінчення громадянської війни? Як це впливало на його подальший розвиток?

3. Розкрий завдання плану ГОЕЛПРО. Яке місце посідала Україна в його реалізації?
4. Розкрий причини та прояви політичної кризи на початку 20-х років.

ДОКУМЕНТИ

1. З газети ЦК РКП(б) «Беднота»

Крестьянское земледелие постепенно превращается в самоедское хозяйство.

Крестьяне-производители исчезают, вместо них появляются просто едоки. Едок производит ровно столько, сколько нужно ему самому.

Беднота. – 1920. – 7 октября.

2. Запис у щоденнику російського письменника В. Короленка

Полтава, 30 сентября 1920 г.

Сегодня в губчека [...] напечатан длинный список расстрелянных [...] Тут уже впервые являются расстрелянные заложники [...] И этими мерами думают ввести социализм! Слепота, слепота! А между тем они так слепо уверены, что когда во время приезда Раковского я заговорил о необходимости свободы и вреде жестокостей, – то все уверенно и весело засмеялись, как будто я сказал что-то наивное. Да это и действительно наивность. Один фальшивый шаг влечет за собой другой, третий. Большевизм сделал уже столько фальшивых шагов, что ему, пожалуй, уже нет возврата и приходится идти до конца [...]

Интересно, что жел. дор. рабочие на всяком собрании свищут коммунистам. Но большевики ухитряются фальсифицировать выборы и держаться пока на этой лжи.

Негретов П. И. В. Г. Короленко.

Летопись жизни и творчества. –

М.: Книга, 1990. – С. 169.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ №1.

а) Чи відомо було вищому партійно-державному керівництву країни про становище, яке склалося на селі й про яке відкрито писав орган ЦК РКП(б) газета «Беднота»?

б) Чому більшовики в 1920 – на початку 1921 р. не наважилися на відмову від продовольчої розкладки?

2. Документ № 2.

а) У чому ти вбачаєш суперечності політики більшовиків наприкінці 1920 – на початку 1921 р.?

б) Що, на твій погляд, мав на увазі письменник В. Короленко, коли говорив про «фальшивые шаги большевиков»?

§42. ПЕРЕХІД ДО НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Згадай:

1. Чим викликане прагнення більшовиків продовжувати політику «воєнного комунізму» після закінчення війни? 2. У чому проявлялася політична криза кінця 1920 – поч. 1921 р.?

Неп – відмова від негайного переходу до комунізму

Відмова від «воєнного комунізму» пов'язана з рішеннями X з'їзду РКП(б), який відбувся в березні 1921 р. З'їзд проголосив заміну продовольчої розкладки продовольчим податком. Це – перший і найголовніший крок до нової економічної політики.

На підставі рішень X з'їзду РКП(б) Всеукраїнський центральний виконавчий комітет і Раднарком УСРР прийняли декрети і розпорядження, спрямовані на впровадження непу. Продовольча розкладка замінювалася продовольчим податком, меншим за розкладку. Після виконання податку селянин одержував право вільно розпоряджатися плодами своєї праці, продавати їх. Це створювало економічні стимули для розвитку селянського господарства.

Однак широко рекламований неп у 1921 р. так і не прийшов в українське село. Обсяги податків були надзвичайно високими, а в Олександрівській губернії, наприклад, взагалі дорівнювали валовому збору зерна.

У місті неп впроваджувався швидше. В 1921 р. були скасовані заборони на приватне підприємництво й торгівлю. Окремі особи або групи здобули право засновувати власні фабрики й заводи, торговельні заклади. Частина націоналізованих промислових підприємств передавалася в оренду. У 1921 р. орендарі одержали понад 5200 дрібних, а подекуди середніх заводів, фабрик, майстерень. На території УСРР діяло близько 75 тис. приватних торговельних закладів. Закон допускав оренду землі й застосування вільнонайманої праці в селянських господарствах, промислових і торговельних закладах. Але можливості зростання капіталістичного господарства за тих умов були обмежені. Доки політична влада була в руках більшовиків, а великі підприємства, банки, транспорт, зовнішня торгівля залишалися державними, держава була спроможна тримати під контролем капіталістичні відносини в економіці, обмежуючи їхній регулюючий вплив.

Розширення сфери товарно-грошових відносин супроводжувалося істотними змінами в методах керівництва державною промисловістю: відмовою від трудових мобілізацій, жорсткої централізації, широким впровадженням економічних методів

господарювання, госпрозрахунку. З переходом до непу систему главків було ліквідовано, а державні підприємства об'єднувалися в трести, які працювали на господарсько-розрахункових засадах. Властива «воєнному комунізму» зрівнялівка в оплаті праці робітників і службовців відходила у минуле: замість неї впроваджувалася система відрядної оплати, що враховувала кількість та якість праці.

Обмеженість непу   Реформування «воєнного комунізму» не було доведено до кінця. Воно обмежувалося в основному сферою економічного життя. Відповідних політичних змін у суспільстві не відбувалось. Українська СРР залишалася цілком залежною від радянського центру, її суверенітет був фіктивний. Політичні порядки в республіці змінилися мало. Кампанією так званого поживавлення роботи рад, яка передбачала заходи, спрямовані на розширення участі робітників і незаможних селян, жінок і молоді у перевиборах та роботі виконкомів, правляча РКП(б) й обмежилася. Тому авторитет рад був незначним, участь населення у виборчих кампаніях – низькою. І за умов непу підприємці, торговці, інші представники буржуазії, отримавши право легальної економічної діяльності, водночас були позбавлені політичних прав. Їхня суспільно-політична діяльність загальнялася в підпілля.

В Україні фактично діяла одна політична партія – КП(б)У, що за своїм статусом залишалася на правах обласної організації РКП(б). Представники інших партій жорстоко переслідувались. У травні 1921 р. відбувався гучний процес над керівниками УПСР, котрі залишилися в Україні. Подібний процес над меншовицьким «Південним центром» відбувся 1922 р. Вплив єдиної легальної опозиційної партії – Української комуністичної партії (УКП) – всіляко обмежувався.

Укапісти відкрито говорили, що радянську владу в Україні встановили «червоні війська, прислані з Москви», внаслідок чого тут склався окупаційний режим, національна політика якого суперечить корінним інтересам українського народу. УКП пропонувала об'єднатися з КП(б)У і створити цілком самостійну партію, яка була б пов'язана з РКП(б) не безпосередньо, а через Комінтерн, як і компартії зарубіжних країн. Така партія, на їхню думку, була б здатною протистояти русифікаторському курсу, здійснюваному в Україні через КП(б)У, невід'ємну складову частину РКП(б). Ця ідея надати радянській владі в Україні національного забарвлення, перетворити КП(б)У на національно-комуністичну організацію не дістала підтримки серед більшовиків в Україні. Тиск на укапістів, який за допомогою преси і державних органів організувала

РКП(б), наростав, і в березні 1925 р. на своєму останньому з'їзді УКП оголосила про саморозпуск.

Водночас у РКП(б) посилювались узурпаторські тенденції, нетерпимість до інакомислення. X з'їзд постановив розпустити всі фракції в партії і заборонив фракційну діяльність. Ці обставини негативно позначилися на новій економічній політиці, поставивши її в залежність від політичних процесів, що відбувалися в керівництві РКП(б).

Антирадянське повстанство Оголосивши неп, радянський уряд продовжував стягувати з селянства величезні податки, по суті, продовольчу розкладку. Як і під час громадянської війни, в Україні діяли військові заготівельні формування. Невиконання продподатку каралося штрафом або арештом і примусовими роботами від кількох місяців до кількох років. Були випадки побиття, шантажу і розстрілів неплатників податку. В непокірних селах брали заручників. Акти насильства і масових репресій викликали обурення, підштовхували селян до опору державі.

Проти повстанців радянський уряд кинув з'єднання під командуванням В. Примакова, П. Дибенка, В. Блюхера, Г. Котовського. Були мобілізовані підрозділи міліції, частини особливого призначення (ЧОП), чекісти. Комнезами створювали власні озброєні загони. Загальне керівництво цією боротьбою здійснював М. Фрунзе – командувач збройних сил України і Криму. Вище партійно-державне керівництво на чолі з В. Леніним координувало, спрямовувало воєнні операції в Україні.

Боротьба з повстанством була надзвичайно жорстокою. У Холодному Яру на Черкащині – одному з найбільших в Україні центрів самостійницького опору, де боротьба з 1919 р. велася під блакитно-жовтими українськими національними прапорами – було страчено тисячі повстанців, членів їхніх сімей, односельців. Але, незважаючи на чисельну перевагу, радянським силам довго не вдавалося їх розгромити. Перелом відбувся влітку 1921 р. У другій половині 1921 р. більшість повстанських загонів зазнала поразки так само, як і махновці. Н. Махно разом з невеликою групою прибічників перейшов у вересні 1921 р. радянсько-румунський кордон.

На боці влади була величезна перевага в людях. Крім того, активність повстанців стримувалася викликаним більшовицьким господарювання голодом, що насував на Україну в 1921 р. Цей катаклізм був використаний владою для боротьби зі своїм народом. Вперше в радянській історії державна влада застосовувала терор голодом, який виявився в боротьбі з селянством дієвішим, ніж воєнний терор.

**Голод
1921–1923 рр.
в Україні**

Конфлікт радянської влади із селянством особливо яскраво проявився під час засухи і неврожаю, що в 1921 р. охопили найважливіші зернові регіони Росії – Поволжя й Північний Кавказ, а в Україні – її південні, степові райони. Посіви й трави здебільшого загинули. Катастрофічне становище склалося в Катеринославській, Донецькій, Запорізькій, Одеській, Миколаївській губерніях, а також на півдні Харківської. За рахунок північних і правобережних районів, які значно менше постраждали від неврожаю, в Україні було зібрано близько 300 млн пудів зернових, або 30 % урожаю 1916 р. Дослідники називають різні цифри голодуючих в Україні – від 4 до 7 млн чол.

Військові підрозділи перекрили всі шляхи, що зв'язували північні області з південними. Продовольство, яке будь-хто пробував перевезти на південь своїм родичам чи на продаж, – конфісковувалося. Незважаючи на неврожай, у південних губерніях тривали хлібозаготівлі. У першому півріччі 1921 р. з Миколаївщини було вивезено 1,4 млн пудів хліба за допомогою «надзвичайних методів». У другому півріччі передбачалося зібрати ще 5,1 млн пудів. Розмір продподатку з України на голодний 1922 р. планувався надмірно високий. Жодна з голодуючих губерній України не була звільнена від податку. Це викликало величезні жертви: за приблизними оцінками вчених, 1,5–2,0 млн чол. померлих.

А в цей час із голодуючих районів Поволжя, Казахстану й Уралу в Україну, в тому числі й у південні її губернії, йшли ешелони з переселенцями. У 1921–1922 рр. загальна їхня кількість становила майже 440 тис. чол.

Лише після багатьох звернень керівників УСРР на початку літа центр дозволив Наркомпроду УСРР залишати в Україні всі зібрані тут пожертвування, а також не вивозити в Росію продовольчі вантажі. З другої половини 1922 р. допомогу голодуючим України (в обмежених розмірах, бо лівова частина її йшла в Росію) почала надавати міжнародна організація – Американська адміністрація допомоги (АРА). Ціною неймовірних зусиль селянство Півдня України навесні 1922 р. засіяло поля. Однак голод не був ліквідований. У вересні 1922 р. у Харкові конференція представників голодуючих областей України констатувала, що «становище п'яти голодуючих губерній України дуже важке і не можна сподіватися на поліпшення у майбутньому році». Центральну комісію допомоги голодуючим (Помгол) при ВЦВК ліквідовано 20 вересня 1922 р. – у Росії на той час потреби в її діяльності справді вже не було.

Але в Україні селяни все ще помирали з голоду. Голод тут був ліквідований лише в 1923 р.

Голод і церква. Конфлікт із церквою

Атеїстичне керівництво держави і більшовицької партії скористалося голодом 1921–1923 рр. як зручним приводом для посилення репресій проти духовенства. Розгорнулася широка кампанія вилучення коштовностей із храмів і культових споруд для закупівлі зерна за кордоном. Віруючі та духовенство здебільшого погоджувалися пожертвувати частину скарбів у фонд голодуючих. Але вони відмовлялися передавати державі культові предмети, твори мистецтва, які безпосередньо стосувалися богослужіння. Державні ж органи брутально ігнорували ці настрої служителів церкви і мирян. Саме державою було спровоковано більшість конфліктів між духовенством і тими радянськими чиновниками, що здійснювали конфіскації в храмах. Відбувалися арешти і навіть розстріли священників і віруючих. До нещадного придушення опору духовенства закликав більшовиків В. Ленін. У листі до членів Політбюро ЦК РКП(б) від 19 березня 1922 р. з грифом «цілком таємно» він закликав: «Чим більше число представників реакційного духовенства і реакційної буржуазії нам (...) вдасться розстріляти, тим краще». Терор щодо духовенства посилював соціальне напруження в суспільстві.

Таким чином, на початку 20-х років радянське керівництво відмовилося від «воєнного комунізму», впровадивши нову економічну політику. Це був половинчастий крок, який, істотно розширивши рамки економічної діяльності населення, майже нічого не змінив у політичному ладі країни.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. У чому полягала суть непу? Як він впроваджувався в Україні?
2. У чому ти вбачаєш обмеженість непу?
3. У чому проявилось загострення внутрішнього становища України в 1921 р.?
4. Проаналізуй причини й наслідки голоду 1921–1923 рр.
5. Як ти розумієш термін «терор голодом»? Якою була його мета?
6. Чому більшовики пішли на конфлікт із церквою?

ДОКУМЕНТИ

1. Із наказу Вознесенського повітового особливого продовольчого комітету (Одеської губ.) про покарання заручників у разі нездачі продподатку

15 листопада 1921 р.

4. Взять в каждой волости от 15 до 25 человек заложников из кулацкого и середняцкого населения. В случае, если какое-либо село отказывается дать подписку о круговой ответственности или же, дав подписку о выполнении продналога в 48-часовой срок, и по истечении времени продналог будет не выполнен, такие села будут объявлены врагами Советской власти. Половина заложников будет судима, вплоть до применения высшей меры наказания – расстрела, после чего будет взята новая группа. Все

наличие зерно-хлеба и зерно-фуража, не придерживаясь цифр причитающегося продналога, в хозяйствах, на коих будет распространена коллективная ответственность, будет конфисковано.

Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 51.

2. З листа В. Короленка М. Горькому від 9 серпня 1921 р. про причини голоду в Україні

Мой вывод, к которому я пришел с несомненностью: настоящий голод не стихийный. Он порожден излишней торопливостью: нарушен естественный порядок труда, вызваны вперед худшие элементы, самые нетрудоспособные, и им дан перевес, а самые трудоспособные подавлены. Теперь продолжается то же самое, если это не прекратится, можно ждать голода и на будущий год и дальше.

...Обобщая все сказанное, делаю вывод: наше правительство погналось за равенством и добилось только голода. Подавили самую трудоспособную часть народа, отняли у нее землю, и теперь земля лежит впусте.

...Нужно вернуться к свободе ...прежде всего, к свободе торговли. Затем к свободе печати, свободе мнений, не нужно хватать направо и налево...

...Если возможен еще выход для России, то он только в одном: в возвращении к свободе...

Вл. Короленко

Негретов П. И. В. Г. Короленко. Летопись жизни и творчества 1917–1921 гг. – М., 1990. – С. 216–217.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ № 1.

Чим були викликані описані методи хлібозаготівель після оголошення нової економічної політики?

2. Документ № 2.

Зверни увагу на причини голоду, вказані В. Короленком. Доповни їх із тексту параграфа.

§43. ПЕРЕДУМОВИ ВКЛЮЧЕННЯ УСРР ДО СКЛАДУ СРСР

Згадай:

1. Розкрий суть політики більшовиків у національному питанні.
2. Які зміни у ставленні більшовиків до статусу України відбулися після розгрому денікінців наприкінці 1919 – поч. 1920 р.?

«Договірна федерація»

Після завершення громадянської війни Українська СРР, як і інші радянські республіки, що утворилися після розвалу Російської імперії, була юридично незалежною державою: вона не входила до складу жодної

сусідньої держави, мала власну конституцію, органи державної влади та управління, видавала республіканські закони, стежила за їхнім виконанням.

Але державний суверенітет УСРР був досить вузьким. Це проявлялося насамперед у тому, що всі радянські республіки мали спільне політичне керівництво. Правлячою була більшовицька партія, місцеві республіканські організації якої не мали автономії. В умовах однопартійності РКП(б) перестала бути звичайною політичною партією, тобто громадсько-політичною організацією, добровільним союзом однодумців, що впливають на розвиток суспільства через своїх членів, обраних до представницьких органів. Вона підмінювала ці органи, диктуючи їм свої рішення, діючи замість них, формуючи їх склад. Керівництво радянськими республіками, оскільки їхні уряди складалися з більшовиків, здійснювалося через місцеві партійні комітети з одного центру – ЦК РКП(б). Це робило їх залежними від пануючих у центрі настроїв.

У ході громадянської війни радянська Україна втратила найважливіші атрибути суверенності. Після встановлення воєнної єдності радянських республік була сформована у 1919 р. спільна для всіх республік армія, єдине військове керівництво, котре діяло за вказівками і під безпосереднім контролем ЦК РКП(б). За роки війни склалась єдина фінансова система. Керівництво найважливішими галузями народного господарства здійснювалося з єдиного центру – ВРНГ РСФРР. Найважливіші закони РСФРР діяли на територіях інших радянських республік. Щоправда, для підтвердження їх чинності інколи приймалися відповідні декрети цих республік.

У офіційних радянських документах початку 20-х років відносини між радянськими республіками визначалися як федеративні, побудовані на системі двосторонніх і багатосторонніх угод. Система цих угод характеризувалася як «договірна федерація». Насправді державні органи УСРР не мали автономії і підпорядковувалися Москві. Це дає підстави охарактеризувати УСРР початку 20-х років як псевдодержаву.

Договір між РСФРР і УСРР 1920–1921 рр. Це засвідчив двосторонній договір між РСФРР і УСРР, укладений наприкінці 1920 – на початку 1921 р. Договір лише підтвердив ті міжреспубліканські відносини, які склалися в умовах «воєнного комунізму». Узаконювалось об'єднання наркоматів військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучення, пошт і телеграфів, вищих рад народного господарства обох республік. Характерно, що об'єднані наркомати входили до складу РНК РСФРР і мали уповноважених при РНК УСРР на правах народних комісарів. Це

означало, що керівництво найважливішими сферами життя України здійснювалося з Москви. За УСРР залишалося право на окремі військові формування.

У Всеукраїнський з'їзд рад, який відбувся 1921 р., підкреслив, що господарський план УСРР має бути складовою частиною єдиного господарського плану всіх радянських республік. Координація планування знову ж таки покладалася на Росію.

Наростання суперечностей між УСРР і РСФРР

Нехтування правами радянських республік нерідко викликало напруженість у стосунках між ними й Росією. Центральні відомства РСФРР, яким належало в однаковій мірі враховувати інтереси всіх радянських республік, часто приймали дискримінаційні щодо цих республік рішення. В основному вони стосувалися господарських і бюджетних питань. Так, наприкінці 1922 р. Наркомат фінансів РСФРР скоротив бюджет України. Були спроби втручання також у ті сфери життя України, які все ще залишались у виключному віданні уряду республіки. Ніякого правового механізму, здатного нейтралізувати великодержавні тенденції відомств РСФРР, не існувало. Численна армія чиновників, що засіла в центральних установах Росії, розглядала всю сукупність радянських республік як єдину державу і прагнула управляти ними як звичайними адміністративно-територіальними одиницями Росії. Особливо яскраво це проявилось при обговоренні питання про економічне районування. Держплан РСФРР пропонував поділити Україну на дві економічні області – Південну з центром у місті Харкові й Південно-Західну з центром у Києві. Економікою обох областей мали керувати з Москви органи ВРНГ РСФРР. Таким чином, пропонувалося ліквідувати економічну цілісність України.

Ігнорування суверенних прав радянських республік викликало протести у населення, керівних органів. Суперечності й непорозуміння певною мірою вирішувалися втручанням вищого партійного керівництва. Але РКП(б) також не була вільною від унітаристських настроїв. Ці настрої йшли не лише з центру, вони досить часто проявлялись на місцях. Серед членів КП(б)У на початку 20-х років українців було менше чверті, тимчасом як у складі населення УСРР представники корінної національності становили близько 80 %. Серед працівників партійного, радянського й господарського апаратів мало хто добре володів українською мовою, знав місцеві традиції. Саме в середовищі КП(б)У проявлялося відверте, цинічне ігнорування національної культури, презирливе ставлення до неї. У свою чергу, шовінізм викликав серед населення, частини партійних і

радянських працівників України настороженість, прагнення до реального, а не декларативного суверенітету. Подібні відцентрові сили наростали і в інших республіках. Вони вели до відчуження між республіками й Росією. Все це свідчило про нежиттєздатність договірної форми федерації, яка зберігала старі імперські відносини російського центру і національних регіонів.

План «автономізації»

Для усунення суперечностей, урегулювання та уточнення взаємозв'язків навесні-влітку 1922 р. велися переговори між партійними й державними органами Росії і України. Влітку 1922 р. стало ясно, що питання стосується не лише РСФРР і УСРР. ЦК РКП(б) створив комісію по підготовці проекту рішення про відносини РСФРР з іншими республіками. 23–24 вересня 1922 р. комісія затвердила розроблений Й. Сталіним, наркомом національних справ РСФРР проект, який дістав назву плану «автономізації». Сталін, як і більшість керівників партії, був принциповим противником державного суверенітету радянських республік. Йому були притаманні вислови: «так звана незалежність так званих республік», «цих, з дозволу сказати, держав» тощо. Ідеалом державного утворення була для нього РСФРР, яка після світової революції мала ввійти до світової федерації радянських соціалістичних республік. Отже, прагнення окремих народів колишньої імперії, навіть такого численного, як український, до створення власних держав сприймалось більшовиками як недоречне, сепаратистське, реакційне. Цим народам належало ввійти до РСФРР лише на правах автономії.

У вересні – на початку жовтня 1922 р. план «автономізації» розглядався на пленумах ЦК компартій радянських республік. З критикою проекту Й. Сталіна виступив лише ЦК Компартії Грузії. Політбюро ЦК КП(б)У не зайняло чіткої позиції: відмежувавшись від плану «автономізації», воно в своєму рішенні зазначило, що коли ЦК РКП(б) визнає за необхідне входження УСРР до складу РСФРР, Компартія України не наполягатиме на своєму рішенні. Таким чином, більшовики України ще раз продемонстрували свою орієнтацію на центр, а не на національні інтереси українського народу. Особливо палким прихильником сталінської «автономізації» був перший секретар ЦК КП(б)У Д. Мануїльський, за іронічним висловом Й. Сталіна, «липовий українець». Що ж до Х. Раковського, Голови Раднаркому УСРР, то він став противником «автономізації». Сталінський підхід Раковський справедливо вважав небезпечним для радянського ладу.

**Ленінський
проект утворен-
ня Союзу РСР**

В. Ленін не брав участі у попередньому обговоренні проекту резолюції ЦК. Але відразу після одержання відповідних матеріалів він виступив із критикою плану «автономізації». Головною його вадою В. Ленін вважав жорсткий централізм, який неминуче спричинить сильні відцентрові тенденції. Суть плану Леніна полягала в тому, щоб усі радянські республіки, серед яких і Російська Федерація, ввійшли на однакових правах у нове державне об'єднання – Союз Радянських Соціалістичних Республік. «...Ми визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію», – писав В. Ленін.

Прихильники «автономізації» під тиском Леніна відмовилися від своїх поглядів. Його пропозиції затвердив пленум ЦК РКП(б) 6 жовтня 1922 р. Характерно, що за кожною союзною республікою пропонувалося залишити право вільного виходу із Союзу.

Зміна поглядів «автономістів» відбулася спокійно, без помітного опору. Вони добре розуміли, що формальне проголошення «рівноправності» всіх республік у новому державному утворенні мало що змінить доти, поки залишатиметься єдиною, унітарною, централізованою правляча для всіх цих республік партія – РКП(б). Саме цій партії належало визначити внутрішню та зовнішню політику в цілому і кожної республіки зокрема. І такого усталеного порядку ні В. Ленін, ні його наступник Й. Сталін у жодному разі не мали наміру змінювати.

Позиція

Х. Раковського

Узгодивши питання про форми союзної держави, більшовики розгорнули серед населення республік масову кампанію підтримки утворення СРСР. Це питання обговорювалося на зборах більшовицьких організацій, на робітничих зборах, з'їздах рад різних рівнів, у пресі. За умов однопартійності, монополії більшовицьких організацій на засоби інформації, переслідування політичних противників радянського ладу свою думку про утворення Союзу РСР мали можливість висловити лише послідовні прихильники цієї ідеї. Коли Голова РНК УСРР Х. Раковський висловився за переведення наркоматів закордонних справ і зовнішньої торгівлі з категорії загальносоюзних у союзно-республіканські, за більш чітке визнання прав та інтересів союзних республік, що могло б убезпечити їх від великодержавницьких зазіхань центру, він не одержав підтримки. Більше того, Й. Сталін кваліфікував ці погляди як прагнення відмовитися від федерації – союзу республік у рамках єдиної держави, і замінити її конфедерацією – союзом суверенних держав, які зберігають незалежність повністю і створюють об'єднані органи для координації дій у певних

цілях (воєнній, зовнішньополітичній тощо). У 1923 р. це стало підставою для звільнення його з посади голови уряду УСРР.

Після Х. Раковського Раднарком УСРР очолив В. Чубар. На відміну від свого попередника, який відзначався самостійністю і твердістю в обстоюванні власної думки, В. Чубар був провідником політики центру в Україні.

Юридичне оформлення СРСР

У грудні 1922 р. процес юридичного оформлення СРСР вступив у завершальну фазу. 10 грудня у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд рад, який схвалив Декларацію про утворення Союзу РСР і проект Конституції СРСР. Дириговані з одного центру – ЦК РКП(б) – подібні рішення прийняли також з'їзди рад інших радянських республік.

I з'їзд рад СРСР відбувся 30 грудня 1922 р. З доповіддю про декларацію і договір про утворення СРСР виступив Й. Сталін. Ці документи були прийняті делегатами з'їзду. Так було утворено Союз Радянських Соціалістичних Республік. До його складу ввійшли Російська Федерація, Українська СРР, Білоруська СРР, Закавказька Федерація (створена у березні 1922 р. з трьох закавказьких республік: Грузії, Вірменії, Азербайджану).

Завершення оформлення СРСР було пов'язане з прийняттям Конституції. Для її підготовки ЦВК СРСР створив комісію, яку очолював М. Калінін. У липні 1923 р. сесія ЦВК СРСР схвалила і ввела в дію Конституцію. Остаточне її затвердження відбулося 31 січня 1924 р. на II з'їзді рад Союзу РСР.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Поясни, чому юридично незалежна Україна фактично не була суверенною державою у 20-х роках?
2. Охарактеризуй двосторонній договір між РСФРР й УСРР.
3. У чому суть суперечностей між УСРР і РСФРР?
4. Охарактеризуй план «автономізації».
5. У чому суть ленінського плану утворення СРСР?
6. Охарактеризуй позицію Х. Раковського. Порівняй її з ленінським і сталінським планами. Зроби висновки.
7. Коли і як відбувалося конституційне оформлення СРСР?

ДОКУМЕНТИ

1. Витяг із «Союзного робітничо-селянського договору між РСФРР та УСРР»

(Пункт 1) РСФРР і УСРР входять між собою у військовий і господарський союз ... Для кращого здійснення зазначеної в пункті 1 мети, обидва уряди оголошують об'єднаними такі комісаріати: перше – військових і морських сил, друге – Вищу раду народного

господарства; третє – зовнішнього торгу, четверте – фінансів, п'яте – праці, шосте – шляхів і сьоме – пошт і телеграфу.

Вісті ВУЦВК (Харків). – 1921. – 4 січня.

2. Із виступу М. Скрипника на XII з'їзді РКП(б) 1923 р.

Великодержавные предрассудки, всосанные с молоком матери, стали инстинктом у многих товарищей. Припомните, какие недоуменные разговоры слышались среди товарищей о переименовании Российской Коммунистической партии в Коммунистическую партию СССР, как многие считали принципиально недопустимым самое поднятие вопроса об этом, чем-то оскорбительным, отказом от традиции и т.п., как будто мы уже не отказались один раз от старого заслуженного наименования и как будто в этом отстаивании названия партии не по территории, а именно по русской национальности нет своеобразного великодержавия...

Так почему же мы практически в национальном вопросе топчемся на месте и при правильном принципиальном его разрешении остаемся на деле бессильными?

...На деле с великодержавным шовинизмом у нас никакой борьбы не велось. Этому должен быть положен конец.

Двенадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. – М., 1968. – С. 571–573.

3. Із виступу Голови РНК УСРР Х. Раковського на XII з'їзді РКП(б) 1923 р.

Х. Г. Раковский:

Я считаю необходимым ... что во вторую палату входят... государственные объединения, и мы давно сказали т. Сталину, что мы, Украина, не хотим иметь одинаковое число голосов с РСФСР. Нет, мы гораздо более скромны, мы были бы довольны, если бы РСФСР удовлетворилась бы в этой палате голосами не более 2/5...

...Я поддерживаю следующее предложение: «Ни одно из гособъединений, входящих во вторую палату, не может иметь больше двух пятых всех голосов».

Председательствующий:

Кто поддерживает поправку т. Раковского? Кто против? Поправка отклонена.

Двенадцатый съезд РКП(б). – С. 658, 660.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ № 1.

Як умови «Союзного робітничо-селянського договору між РСФРР та УСРР» відбивалися на суверенітеті України?

2. Документ № 2.

Як ти вважаєш, чому М. Скрипник на XII з'їзді РКП(б):

а) порушив питання про великодержавний шовінізм і націоналізм?

б) заявив: «Практично в національному питанні топчемося на місці»?

3. Документ № 3.

Чому Х. Раковський дав негативну оцінку союзному будівництву?

§44. СТАТУС УКРАЇНИ У СКЛАДІ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Згадай:

1. Які проекти нової союзної держави розглядалися більшовиками на початку 20-х років XX ст.? 2. Який із цих проектів найбільше відповідав інтересам України?

Повноваження України у складі СРСР

IX Всеукраїнський з'їзд рад, який відбувся у травні 1925 р., вніс зміни в текст Конституції УСРР. Закріплювалося входження України до складу СРСР.

Конституція СРСР 1924 р. регламентувала повноваження союзних республік, у тому числі й Української СРР. Уряд республіки одержав права на керівництво внутрішніми справами, юстицією, сільським господарством, освітою, охороною здоров'я, соціальним забезпеченням.

Що ж до продовольчої справи, фінансових питань, робочої сили, промисловості, то вони підпадали під спільне управління союзно-республіканських наркоматів. Політику цих наркоматів визначав центр. У виключному віданні союзного уряду перебували зовнішньополітичні відносини, армія і флот, зовнішня торгівля і засоби зв'язку (в тому числі й транспорт). Конституція СРСР передбачала право виходу союзних республік зі спільного державного утворення.

З утворенням СРСР суверенні права України ще більше звужилися. Право на вихід було фікцією, бо залежало виключно від позиції ЦК ВКП(б). По суті, Союз Радянських Соціалістичних Республік був псевдофедеративною державою.

Однак проголошення СРСР закріпило деякі завоювання українського народу. Було визнано територіальну цілісність України, існував власний адміністративний апарат. Деякі права на національно-культурне життя отримали і представники національних меншин, котрі здавна компактно проживали в Україні.

Територіально-адміністративний устрій УСРР

Українська СРР була другою за чисельністю населення і територією республікою Радянського Союзу. В 1925 р. тут налічувалось 28 млн чол, з них 22 млн – українців, 6 млн –

росіян, євреїв, поляків, греків, молдаван, представників інших національностей. У цей час у республіці впроваджувалась триступенева система управління: центр–округ–район. Було утворено 41 округ, 706 районів. У місцях компактного проживання національних груп неукраїнського населення існувало

12 національних районів і 538 сільських рад – болгарських, грецьких, єврейських, німецьких, польських, чеських тощо.

Невдоволення в Україні утворенням СРСР Уже в 20-х роках в Україні проявилось невдоволення централізаторською політикою ВКП(б), нерівноправним становищем України у складі СРСР. За умов повної монополії більшовиків на політичну діяльність це невдоволення могло проявлятися в більш-менш відкритому вигляді лише в середовищі КП(б)У й торкатися питань «удосконалення» національної політики з метою забезпечення зростання впливу комуністичних ідей в Україні.

У 1926 р. нарком освіти УСРР О. Шумський піддав критиці політику більшовиків в Україні, спрямовану на насадження на вищих державних і партійних посадах республіки неукраїнців, котрим були байдужі прагнення мас до національного відродження. В листі Й. Сталіну Шумський застерігав, що внаслідок цієї політики українці, які й раніше не надто прихильно ставилися до радянської влади, можуть відвернутися від неї як від іноземного режиму. Нарком звинуватив Л. Кагановича, тодішнього генерального секретаря ЦК КП(б)У, в хибній кадровій політиці і рекомендував відкликати його з України.

На початку 1928 р. з критикою економічної політики ВКП(б) в Україні на сторінках офіційного теоретичного журналу КП(б)У «Більшовик України» виступив молодий комуніст М. Волобуєв. Аргументовано, спираючись на конкретні факти, він доводив, що за радянської влади, як і в умовах царату, Україна залишається економічною колонією Росії, а промислове будівництво на її території ведеться в інтересах російського центру й не враховує потреб республіки. Молодий учений стверджував, що українська економіка може вижити за рахунок власних можливостей та ресурсів і навіть стати органічною частиною світової економіки без посередницької ролі центру.

Виступи О. Шумського і М. Волобуєва були проявом національно-комуністичних поглядів, які поширювалися в 20-х роках і прихильники яких прагнули примирити комуністичні ідеї із завданнями національного розвитку України. Ці погляди не дістали підтримки керівників більшовицької партії. Виступи О. Шумського і М. Волобуєва були засуджені. Централізаторський курс ВКП(б) залишався незмінним.

Входження Української СРР до складу Радянського Союзу – єдиної багатонаціональної

О. Шумський –
нарком освіти
УСРР

держави із сильними централізаторськими тенденціями, орієнтацією на інтереси Росії, — на багато десятиліть поставило долю українського народу в залежність від політики центру, який уособлювався ЦК ВКП(б) і союзним урядом.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуй повноваження України у складі Радянського Союзу.
2. Які завоювання українського народу були закріплені Конституцією УСРР 1924 р.?
3. Охарактеризуй адміністративно-територіальний устрій УСРР у 20-ті роки.
4. Яке місце в ньому займали національні райони?
5. Чому в Україні у 20-ті роки не було відвертого незадоволення утворенням СРСР?
6. У чому суть критичних виступів О. Шумського?
7. Які аргументи використовував М. Волобуєв для критики економічної політики більшовиків?
8. Якою була мета націонал-комуністів у 20-ті роки?

ДОКУМЕНТ

1. Із статті М. Волобуєва «До проблеми української економіки»

1. Слід... раз і назавжди відкинути спроби розглядати єдиний український національно-господарський терен за критерієм поділу праці в межах колишньої Росії.
2. Треба забезпечити за українським економічним центром права й можливості дійсного керівництва всім народним господарством без винятку...
4. За Союзним Держпланом та іншими центрами треба зберегти загальнодирективні функції...
5. Бюджетне законодавство слід індивідуалізувати, застерігаючи від занадто великого вилучення народно-господарських прибутків поза межі України і встановити за остаточну інстанцію затвердження українського бюджету — ВУЦВК.
6. Сучасні плани індивідуалізації слід розглянути, відкинувши тенденції розглядати російську економіку як пануючу.
7. ..., Треба переглянути з погляду економічної доцільності план будівництва нових заводів.
8. Беручи за увагу високий темп аграрного перенаселення в СРСР, слід встановити відповідну всеукраїнську систему регулювання прийому робочої сили з тим, щоб стежити за пропорційним розподілом місць на українських заводах між УСРР та Російською Федерацією.
9. Треба застерегти за Україною та іншими союзними республіками права дійсного контролю за діяльністю союзних органів, де ще, на превеликий жаль, досить часто відчувається вплив старих великодержавних фахівців-економістів.

Більшовик України. — 1928. — № 2-3.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТА

1. Документ №1.

а) Які думки із статті М. Волобуєва свідчать про його належність до національно-комуністичної течії політичної думки України?

б) Проаналізуй усі пункти статті М. Волобуєва і дай відповідь на запитання, чому її автор зазнав жорсткої критики з боку керівництва КП(б)У.

§45. ВІДБУДОВА ПРОМИСЛОВОСТІ

Згадай:

1. У якому стані перебувала промисловість України на початку 20-х років? 2. Що спричинило розруку в промисловості?

**Відбудова
Донбасу
і початок
електрифікації**

Перехід до нової економічної політики поклав початок відбудові народного господарства. Особливої уваги в 20-х роках надавалося налагодженню ефективності роботи Донбасу. Цей промисловий район України називали «всеросійською кочегаркою». Від його успішної роботи залежало подолання транспортної кризи, функціонування всіх галузей промисловості СРСР. На початку 1922 р. становище з паливом дещо поліпшилось, і країна почала виходити з паливної кризи. У 1925/26 господарському році (господарський рік починався з 1 жовтня і закінчувався 30 вересня наступного року) басейн дав 20 млн т вугілля, або 78 % проти рівня 1913 р. Лише у 1928 р. вугільна промисловість України вперше перевершила довоєнне виробництво.

Іншою важливою передумовою економічного відродження було налагодження електроенергетичного господарства. 2 січня 1922 р. створено Комісію у справах електрифікації Укра-

будівництво Дніпрогесу. 1920-ті роки

їни (КЕУ). На кінець 1926 р. виробництво електроенергії перевищило довоєнний рівень. Розпочалося будівництво великих енергетичних об'єктів згідно з планом ГОЕЛРО – Дніпровської гідроелектростанції, Штерівської ДРЕС, Чугуївської ДРЕС.

Стан металургії Відбудова металургійної промисловості – основи індустрії України – була пов'язана з подоланням великих труднощів. Унікальне устаткування, цінні машини, на той час виведені з ладу або безнадійно застарілі внаслідок хижацької експлуатації в роки війни, слід було замінити. Для їх ремонту чи налагодження виробництва потрібна була складна технічна база. Лише у 1926 р. стали до ладу Дніпровський (Кам'янськ), Костянтинівський, Макіївський та Єнакіївський металургійні заводи. Але в 1925/26 господарському році було досягнуто рівня 1913 р. з виплавки чавуну лише на 58 %, а з виробництва сталі – на 63 %. На відбудову чорної металургії України було виділено понад 60 % усіх капіталовкладень у чорну металургію СРСР. Така щедрість центру пояснювалася просто: металургійна промисловість України працювала в цілому на Союз.

Машинобудування Успішніше розвивалося машинобудування, особливо сільськогосподарське, продукція якого у 1925/26 р. становила 158,6 % довоєнної. 1921 р. на Кічкаському машинобудівному заводі випустили перший український трактор. Пізніше на Харківському паровозобудівному заводі на базі вагонного цеху створили тракторний і почали виготовляти невеликими партіями гусеничний трактор «Комунар», а завод «Червоний прогрес», розташований у місті Токмак, організував випуск колісного трактора «Запорожець».

Легка і харчова промисловість Особливо швидко відбудовувалась легка і харчова промисловість, де для налагодження виробництва не потрібно було значних витрат. Успішно працювали шкіряна, взуттєва, текстильна, швейна, хлібопекарна, борошномельна, м'ясна та деякі інші галузі, які до середини 20-х років значно перевищили довоєнний рівень виробництва. Слід мати на увазі, що в цих галузях були досить сильні позиції приватного капіталу, котрий активно сприяв насиченню ринку товарами широкого вжитку. Лише цукрова промисловість, для відродження якої необхідні були значні кошти, у 1925/26 р. не досягла довоєнного рівня виробництва.

Підсумки відбудови

У цілому в 1925/26 р. обсяг промислового виробництва в Україні становив, згідно з даними офіційної статистики, понад 90 % довоєнного рівня. Питома вага продукції промисловості України в загальносоюзному виробництві на той час сягала 23,8 %. Темпи промислового розвитку України, як і інших республік СРСР, були досить високими. Нова економічна політика на практиці засвідчила свою життєздатність. Елементи конкуренції між підприємствами, що належали до різних соціально-економічних секторів, забезпечували високу ефективність виробництва. В 1925/26 р. співвідношення секторів за валовою продукцією у промисловості було таким: державний сектор – 86,4 %, кооперативний – 7 %, приватновласницький – 5,7 %. Що ж до дрібної промисловості, то вона майже вся була приватною.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які обставини викликали особливу увагу держави до відбудови Донбасу?
2. Що тобі відомо про план ГОЕЛРО і про початок його реалізації в Україні?
3. Які зміни відбулися в металургійній промисловості України в першій половині 20-х років?
4. Які факти свідчили про швидкі темпи відбудови сільськогосподарського машинобудування?
5. Чим пояснюються динамічні темпи відродження легкої та харчової промисловості?
6. Охарактеризуй загальні підсумки відбудови промисловості.

ДОКУМЕНТ

1. Оцінка М. Волобуєвим характеру розвитку народного господарства України в 20-ті роки

Не враховуються в достаній мірі історичні особливості українського народного господарства і, що найголовніше, своєрідні способи ліквідації спадщини колоніальної політики щодо України. Небезпеку віщують уже такі дані: зріст виробу речей широкого споживання на Україні накреслено в 44 % проти 67 % по Союзу. Це посередньо показує відставання темпу зростання української обробної промисловості, а саме: її зростання є однією з найперших умов ліквідації цієї спадщини, та й пряма господарська раціональність потребує підвищити темп цього зростання. Так, у текстильній промисловості транспортування бавовни з Нью-Орлеану до Москви через Мурманськ коштуватиме у 2,5 раза дорожче, ніж до Харкова через Одесу...

Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960. – С. 201.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТА

1. Документ №1.

З курсу історії для 9 класу ти знаєш, що промисловість України в дореволюційні роки мала переважно сировинно-добувний, а не обробний характер. Ця обставина надавала господарству України колоніального характеру: в Україні вироблялася сировина, яка перероблялася за її межами й у вигляді готових продуктів споживання продавалася на її території.

а) Чи змінився характер економічного розвитку України в 20-ті роки? Відповідь обґрунтуй, використовуючи дані документа №1.

б) Чи робив щось уряд СРСР для ліквідації колоніального характеру економіки України?

§46. ВІДБУДОВА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Згадай:

1. У якому стані перебувало село на поч. 20-х років? 2. Що призвело до голоду в південних губерніях України в 1921–1923 рр.?

Хід відбудови сільського господарства

Відбудова сільського господарства мала особливо важливе значення для долі України. Неврожай 1921 р. значно посилив розруху, яка виникла в сільському господарстві ще за війни. Його відбудова розпочалася, по суті, з 1922 р. і потребувала від українського селянства неймовірних зусиль. Держава, зважаючи на значення продовольчого питання, допомагала селу. Так, ВУЦВК 19 квітня 1922 р. ухвалив постанову «Про відбудову та зміцнення сільського господарства України», в якій була накреслена програма сприяння селянству. Однак державна допомога не могла істотно вплинути на стан сільського господарства.

У 1922 р. селяни засіяли 14,4 млн десятин землі, зібравши на ній восени лише зернових 637 млн пудів, або 60,2% проти показників 1916 р. Це дало можливість поліпшити харчування населення, зберегти поголів'я худоби. Восени наступного 1923 р. був розширений, особливо у степових районах, озимий клин. Це забезпечило збільшення врожаю до 765,4 млн пудів. На внутрішньому ринку стало вистачати дешевого збіжжя. СРСР почав продавати зерно на зовнішніх ринках.

Криза збуту

Однак сповна скористатися плодами своєї праці селяни не змогли. В країні виникла так звана криза збуту, яка боляче вдарила по селянству. Незважаючи на гострий товарний голод, селяни не могли придбати необхідні їм промислові вироби, бо не мали для цього коштів.

Об'єктивною основою кризи була невідповідність між темпами відбудови сільського господарства і державної промисловості. У 1922/23 господарському році сільське господарство України дало більше половини довоєнного обсягу продукції, а промисловість – лише чверть. Це спричинило зниження цін на сільськогосподарську продукцію в той час, коли промислові товари залишилися дорогими. Виникли так звані ножиці цін. Восени 1923 р. селяни змушені були продавати вчетверо більше хліба, ніж до війни, щоб придбати таку ж кількість промислових товарів. За цієї ситуації державний і господарський апарат, зорієнтований у роки «воєнного комунізму» на виконання команд центру, проявив своє безсилля і невміння діяти економічними методами. Спокуса накопичувати ресурси для відбудови і форсованого розвитку промисловості за рахунок селянства була надто великою. Це був рецидив «воєнного комунізму». Давалися взнаки також відсутність твердої валюти і знецінення паперових грошей – так званих радзнаків. І як наслідок селяни різко зменшили закупки промислових товарів державного сектора, віддаючи перевагу кустарно-ремісничим виробам. У вересні 1923 р. нереалізованою залишилася майже третина промислових товарів, виготовлених протягом господарського року.

Цю кризу було ліквідовано після втручання найвищих партійних і державних органів СРСР. У результаті зниження цін на промислові товари, підвищення цін на сільськогосподарську продукцію, впровадження доступного селянам кредиту, введення твердої валюти – червінців – удалося встановити рівновагу між продукцією промисловості та сільського господарства. Тим самим було ліквідоване небезпечне для радянської влади незадоволення селянських мас.

Криза збуту висвітлила найголовнішу небезпеку, яка загрожувала тоді селянству. Вона корінилася в тих ланках партапарату і державних структур, які не позбавилися «воєнно-комуністичних» поглядів на господарське будівництво. Ніяких гарантій, ніякого правового механізму, який би захистив село від спроб використати його ресурси для фінансування амбітних планів прибічників форсованого розвитку промисловості, не було створено. «Дамоклів меч» продрозкладки нависав над селянством. Він загрожував нормальним економічним зв'язкам між містом і селом, які почали складатися в умовах непу. В політичній системі СРСР від самого селянства мало що залежало.

Після ліквідації кризи збуту партійно-державна політика деякий час не вступала в конфлікти з інтересами основної маси селянства. При оподаткуванні основний тягар перекладався на заможні верстви, а середняки й бідняки одержували

пільги, причому останні зовсім звільнялися від податків. У 1922/23 р. від оподаткування звільнили 10 % селянських господарств, а через два роки – 20 %.

Село напередодні колективізації

Неп сприяв відродженню селянського підприємництва у сфері переробки сільськогосподарської продукції. Налагоджувалася робота пошкоджених та зруйнованих підприємств: млинів, крупорушок, маслоробень, сироварень, коптилень. Відбудовувались і споруджувались нові вітряки у степовій частині, на Полтавщині, Харківщині, водяні млини в поліських та лісостепових губерніях. На кінець непу по селах України діяло близько 70 тис. різноманітних невеликих підприємств із переробки сільськогосподарської продукції. В усіх без винятку селах велася переробка м'яса. У кожному третьому селі працювали майстерні кушнірського ремесла, перероблялася вовна; у половині сіл вичинювали шкіри, ткали рядна, вишивали рушники, виготовляли чоловічі та жіночі сорочки, запаски, пояси; у кожному селі свої шевці шили взуття.

Держава заохочувала різноманітні форми кооперування селян. Членство в кооперативах було економічно вигідним, тому селяни до них вступали охоче. У 1925 р. в Україні діяло понад 11300 виробничих сільськогосподарських кооперативів (машинно-тракторних, скотарсько-молочарських, буряківничих, насінницьких та ін.), які охоплювали 1,5 млн селянських господарств України, або 30 % загальної кількості. Крім того, працювали 6700 споживчих товариств. Щодо колективних господарств – товариств спільного обробітку землі, артілей, комун, – то вони, незважаючи на активну підтримку держави, не прищепилися в селянстві й охоплювали лише 1,2 % господарств, переважно бідняцьких. Неп відкрив перед селянами можливість вибору форм господарювання, і вони без вагань вибирали індивідуальне господарство.

Найважливішим показником успішної відбудови сільського господарства було збільшення виробництва зернових. У 1926 р. в Україні було зібрано 1057 млн пудів зерна. Це майже дорівнювало щорічному збору зернових у 1911–1915 рр. Розширювалися посіви і зростали валові збори технічних культур, збільшувалося поголів'я худоби. У цілому в 1927 р. обсяг валової продукції сільського господарства республіки перевищив рівень 1913 р. Відбудова сільського господарства України завершилась у 1926/27 році.

Успішна відбудова економіки поставила питання про подальший розвиток СРСР. У грудні 1925 р., коли відбудовчі процеси на селі практично завершилися, XIV з'їзд ВКП(б) прийняв рішення в історично мінімальний строк перетворити країну з

переважно аграрної в індустріальну, з країни, яка ввозить машини, в країну, яка сама виробляє необхідні їй знаряддя й засоби виробництва. В резолюції ставилося завдання «тримати курс на індустріалізацію країни».

Перша Всеукраїнська партконференція у жовтні 1926 р. схвалила курс XIV з'їзду ВКП(б) на індустріалізацію. Україна вступила в новий етап своєї історії.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Як відбувалися відбудовчі процеси у 20-х роках? Чим можна пояснити різні темпи відбудови в окремих галузях промисловості?
2. Поясни, що таке «криза збуту» і спробуй довести закономірність цього явища в сільському господарстві України.
3. До яких наслідків призвела політика держави щодо сільського господарства в роки його відбудови?
4. Коли і як було взято курс на індустріалізацію держави?

ДОКУМЕНТИ

1. Індекси цін в Україні в умовах «кризи збуту» (ціни на жовтень 1922 р. прийнято за 100)

	Промислові товари	Сільськогосподарські товари
1922 р. жовтень	100	100
1923 р. січень	68	65
квітень	92	67
травень	96	46
червень	125	60
серпень	170	57
вересень	172	34

Хозяйство Украины. – 1929. – № 10. – С. 69.

2. Кому була вигідна «криза збуту» в Україні?

Головна маса продукції промисловості України розрахована на обмежений попит, фактично в особі самої держави. Через те вона мало була зацікавлена і мало скористалася з тих так зв. «ножиць», що поставали в індексах цін на сільськогосподарську і промислову продукції масового попиту. Постачальником тої продукції була здебільшого Росія, яка зосередила у себе ці галузі промисловості, і яка мала найбільшу користь від тих «ножиць»... Можна навіть сказати, що в цілому українська промисловість була зацікавлена в зниженні цін на промислову продукцію й тому, що це відбувалося на бюджеті робітників, які також були споживачами тої промислової продукції.

Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960. – С. 195.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ № 1.

а) Проаналізуй динаміку цін на промислові і сільськогосподарські товари, використовуючи наведені в документі дані.

б) Чи можна було нормалізувати економічні відносини між містом і селом, ліквідувати «ножиці цін», діючи відповідно до рекомендацій даної резолюції?

в) Чи справді більшовики при вирішенні «всіх господарських питань» виходили в 1922–1923 рр. «з інтересів робітничого класу і широких селянських мас»?

2. Документ № 2.

Аналізуючи витяг з книги К. Кононенка, згадай документ №1 попереднього параграфу, де йдеться про сировинно-добувний характер економіки України.

а) Чому в підвищенні цін на промислові товари не були зацікавлені в Україні ні робітники, ні селяни?

§47. ПОЛІТИКА УКРАЇНІЗАЦІЇ

Згадай:

1. Яким було ставлення більшовиків до української мови й культури в 1917–1919 рр.? 2. Чи змінилося це ставлення у 1920 р.?

Політика більшовиків у галузі культури

Перемога більшовиків у боротьбі зі своїми противниками й перехід до нової економічної політики визначили зміст і напрями розвитку національної культури в Україні в 20-х роках.

Поступившись рядом позицій в економічному житті, дозволивши приватну торгівлю і приватне підприємництво, держава прагнула за всяку ціну зберегти контроль над культурою, над усіма проявами духовного життя людей. Не гребуючи будь-якими методами, у тому числі й за допомогою каральних органів, вона обмежувала вплив на культуру тих верств інтелігенції, котрі не поділяли більшовицьких позицій. Пленум ЦК КП(б)У 1922 р. в директивах з національного питання знову продемонстрував своє безкомпромісне прагнення здійснювати всеосяжний контроль за розвитком культури в Україні, націлюючи більшовицькі організації на рішучу боротьбу з будь-якими відхиленнями від генеральної політичної лінії РКП(б).

Рішення пленуму ЦК КП(б)У були конкретизацією в специфічних умовах української дійсності відповідних розпоряджень московського парткерівництва. В. Ленін став ініціатором нової кампанії репресій проти інтелігенції. За його розпорядженням за кордон вислали кілька сотень представників інтелектуальної еліти Росії. Відгомоном цієї кампанії стала

висилка в жовтні 1922 р. з Одеси, Києва, Катеринослава, Харкова в північні райони Росії та за кордон 70 вчених, погляди яких розходилися з офіційною лінією властей. Репресії проти інтелігенції тривали в Україні й у наступні роки непу.

Таким чином, КП(б)У, не допускаючи інакомислення, прагнучи звести всю сукупність проявів духовного життя в суспільстві до заздалегідь визначених схем, фактично залишалася на позиціях громадянської війни в культурно-ідеологічній сфері. За таких умов підтримку держави і більшовицької партії мала лише цілком одержавлена, наскрізь політизована, підпорядкована ідеологічним настановам культура. В спотвореному марксистсько-ленінському світогляді партійно-державного керівництва саме така «культура» оцінювалась як культура найвищого рівня – соціалістична.

Курс на українізацію

Досвід громадянської війни свідчив, що без задоволення мінімуму національних потреб українського народу доля більшовизму в республіці завжди буде під загрозою. Саме ця обставина була основою політики «коренізації», яка після XII з'їзду РКП(б) (1923) впроваджувалася в усіх радянських республіках, а в Україні мала назву українізації. Українізація стала офіційною лінією більшовицької партії, вона передбачала виховання кадрів із представників корінної національності, впровадження в роботу партійного, радянського і господарського апаратів рідної для населення мови, розширення мережі шкіл та інших навчальних закладів із навчанням рідною мовою, розвиток національної культури. Багато хто з більшовиків України з величезним ентузіазмом сприйняв курс на українізацію. Важливе значення мала та обставина, що керували ключовим у справі українізації наркоматом освіти в 20-х роках переконані прихильники національного відродження –

Г. Гринько, О. Шумський, М. Скрипник. Вони виходили з того, що українізація за умов збереження радянської влади має ліквідувати наслідки пригнобленого становища, в якому український народ перебував до революції.

Українізація з її гаслами національного відродження сприяла залученню до культурного будівництва багатьох представників національної інтелігенції, які широким чином прагнули служити народові, сприяти його соціально-економічному та духовному піднесенню. Не випадково перша половина 20-х років відзначена поверненням в Україну ряду

М. Скрипник –
прихильник
політики
українізації

відомих діячів національної культури, котрі залишили батьківщину в роки національно-визвольних змагань. Зокрема, для наукової роботи в республіці повернувся видатний український історик М. Грушевський. Частина представників західноукраїнської інтелігенції переїхала на Наддніпрянщину, щоб своєю працею сприяти національному відродженню.

Однак українізація не розглядалась її ініціаторами як самоціль. Цей процес із самого початку підпорядковувався «надзавданню» більшовицької партії – перебудові культури в Україні на засадах марксизму. Українізація допускалася лише тією мірою, якою не суперечила інтересам та ідеологічним орієнтирам вищого державного й партійного керівництва.

Опір українізації З перших же кроків українізація зіткнулася з опором партійного і державного апарату. Згідно з даними уряду УСРР, на початку 20-х років органи радянської влади в Україні переважно обслуговувалися російськими або російськомовними чиновниками. Багато хто з них не сприймав українізацію, вважаючи її політичним маневром, поступкою «петлюрівщині», і всіляко саботував.

У 1923 р. секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь виступив з «теорією», в якій доводив, що в Україні точиться «боротьба» двох культур: російської – «пролетарської, передової», і української – «селянської, дрібнобуржуазної, відсталой». Більшовики в цій боротьбі, природно, повинні бути на боці російської культури. Хоча ця відверто шовіністична теорія була засуджена, відповідні настрої серед більшовиків залишалися.

У другій половині 20-х років ситуація дещо змінилась. З великими труднощами вдалося перевести на діловодство українською мовою 75 % місцевих державних установ і організацій. Українізація стала поступово охоплювати найважливіші ланки партапарату. В 1927 р. в апараті ЦК КП(б)У 42 % працівників володіли українською мовою. Повільний хід українізації керівних комуністичних структур визначив характер і темпи українізації в цілому.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Якими були позиції більшовиків у культурно-ідеологічній сфері?
2. Як це відбилосся на становищі української інтелігенції?
3. Чим була викликана політика українізації? Якою була її мета?
4. Хто були провідниками українізації в УСРР?
5. Які сили чинили опір українізації?
6. У чому суть теорії боротьби двох культур?
7. Якими були конкретні результати українізації?

1. З інформаційного листа секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебедя секретарям губкомів Компартії України. Серпень, 1922 р.
ЦК дав директиву провести арешти і намітити до висилки професорів і представників інтелігенції, які явно чи таємно починають протягувати свої зміновіхівські міркування в практику культурної праці у вищій школі та інших радянських установах. Із намічених професорів і кількох лікарів більшість виявляється упертими ідеологами буржуазії, колишніми членами кадетської партії, які зараз намагаються в новій фразеології проповідувати старі кадетські гасла.

Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: Соціальний портрет та історична доля. – К.: Вік, 1992. – С. 42–43.

2. Із резолюції червневого (1926) пленуму ЦК КП(б)У «Про підсумки українізації»

«Соціальне коріння російського шовінізму на Україні залягає в товщі російського міського міщанства (буржуазії) та в інтелігентсько-спеціальному прошарку.

При цьому треба підкреслити, що російський шовінізм на Україні має міцну підтримку в масах російського міщанства поза Україною. За його спиною старі, далеко не вижиті забобони щодо «українського діалекту», щодо переваги російської культури і т.ін. (розмови про переваги російської культури і висунування положення про неминучість перемоги більш високої російської культури над культурою більш відсталих народів – українського, азербайджанського, киргизького та ін. – є не що інше, як спроба закріпити панування великоросійської національності), – говорить постановою XII з'їзду РКП(б)).

Партія мусить вести рішучу боротьбу і у власних рядах, і в пролетарських масах проти забобонів російської та русифікованої частини пролетаріату, проти перекинувань інтернаціоналізму, проти псевдоінтернаціоналізму, русотяпства, шовінізму.

...Рішуче борючись проти пережитків російського шовінізму, що є головною перешкодою до розв'язання національного питання, партія мусить водночас боротися і проти українського шовінізму.

Культурне будівництво в Українській РСР. – Т. I. – С. 313, 314.

3. Д. Лебідь про «боротьбу» двох культур.

Квітень 1923 р.

Поставити перед собою завдання активно українізувати партію, отже й робітничу класу (за цю українізацію партія не може взятися, не перекинувши своєї роботи й на робітничу класу) тепер буде для інтересів культурного поступу заходом реакційним, бо націоналізація, тобто штучне запровадження української мови в партії, в робітничій класі за теперішнього політичного, економічного й культурного співвідношення між містом і селом – це значить стати на погляд нижчої культури села, як рівняти з вищою культурою міста.

Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. – Мюнхен, 1979. – С.88.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ № 1.

Виходячи із змісту документа, зроби висновок, чому в представниках української інтелігенції ЦК більшовиків бачив «ворогів народу».

2. Документ № 2.

Яким було ставлення більшовиків до процесу українізації згідно з резолюцією червневого (1926) пленуму ЦК КП(б)У «Про підсумки українізації»?

3. Документ № 3.

У чому полягає антиукраїнський характер теорії боротьби двох культур? Дай розгорнуту відповідь.

§48. ОСВІТА І НАУКА В РОКИ НЕПУ

Згадай:

1. У якому стані перебувала освіта в Україні в 1917–1920 рр.?
2. Які зміни в науковому житті України відбулися в 1917–1920 рр.?

Культурно-освітня робота

Встановлення тотального контролю над сферами духовного життя особливо яскраво відбилася на культурно-освітній роботі. Ще в грудні 1920 р. при Наркоматі освіти УСРР за зразком Російської Федерації було створено Головний політично-освітній комітет – Головополітосвіту. У Всеукраїнський з'їзд рад у березні 1921 р. поставив завдання «якнайшвидше об'єднати культурно-освітню роботу під єдиним керівництвом Головополітосвіту і спрямувати її на боротьбу з пережитками анархізму, петлюрівщини, бандитизму, на пропаганду законів і заходів радянської влади». Цим рішенням більшовики підпорядковували Головополітосвіту обслуговуванню своїх партійних цілей.

Діяльність Головополітосвіту на собі відчули насамперед «Просвіти», які ще працювали в багатьох селах республіки. Протягом 1921–1923 рр. переважна їх більшість була насильно реорганізована в сільські будинки (сільбуди) і хати-читальні, які перетворювалися в організаційні центри політосвітньої роботи на селі. В містах органи Головополітосвіту використовували існуючі з революційних часів заклади та установи, провадили свою роботу через клуби, агітпункти, театри, бібліотеки.

Кампанія ліквідації неписьменності серед дорослих

Одним із важливих завдань культурно-освітньої роботи була ліквідація неписьменності серед дорослого населення. У травні 1920 р. IV Всеукраїнський з'їзд рад видав постанову про боротьбу з неписьменністю. Все неписьменне населення віком від 8 до 50 років зобов'язувалося навчитися грамоти. До цієї роботи планувалося залучити

письменників у порядку трудової повинності з відповідною оплатою, а загальне керівництво покладалося на Головполітосвіту, до складу якої входила Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з неписьменністю. Як і раніше, ставилося завдання не лише навчити робітників і селян читати, писати та лічити, а й прищепити їм комуністичну ідею. У 1923 р., за прикладом РСФРР, в Україні під головуванням Г. Петровського було утворено товариство «Геть неписьменність!». На кошти товариства у 1924/25 навчальному році утримувалося понад 2,5 тис. пунктів і шкіл лікнепу, де навчалось до 100 тис. чол.

Оголосивши ліквідацію неписьменності одним із найважливіших політичних завдань, держава прагнула забезпечити цю кампанію літературою відповідного політичного спрямування. В Україні видавалися букварі для дорослих «Геть неписьменність!», «Червоний прапор», «Буквар залізничника», «Буквар селянина», книга для читання «Ми новий світ збудуємо» та інші. Зміст цієї літератури мав забезпечити поєднання навчання елементарних навичок читання й письма з вихованням відданості новому ладу, непримиренності до його противників.

Розвиток початкової освіти

Перехід до мирного будівництва сприяв розвитку освіти в Україні. В 1922 р. був прийнятий «Кодекс законів про народну освіту в УСРР», який закріпив курс на підпорядкування школи ідеологічним настановам більшовицької партії. Метою виховання й освіти Кодекс оголошував «розкріпачення трудових мас від духовного рабства, розвиток їх самосвідомості, створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, з твердою волею, суспільно необхідною кваліфікацією, матеріалістичним світоглядом».

Ці утопічні за своєю сутністю завдання ставилися в умовах гострої нестачі найнеобхіднішого. У 1922 р. в Україні налічувалося 1,5 млн безпритульних дітей, сиріт і напівсиріт. Господарські труднощі спричинили скорочення асигнувань на народну освіту і зменшення – 1922 р. майже вдвоє у порівнянні з 1920 р. – кількості учнів. З часом економічне становище поліпшилося, що дало змогу збільшити протягом 1923–1925 рр. майже в 7 разів асигнування на освіту. В 1926 р. у школах України навчалось 2 105 070 чол. Було організовано десятки навчально-виховних закладів для сиріт і безпритульних. Одним із відомих теоретиків і організаторів цієї роботи був А. Макаренко. Однак у роки непу так і не вдалося залучити до навчання всіх дітей. Наприкінці 1925 р. поза школою залишалося ще понад 40 % дітей шкільного віку. Особливо багато їх було у сільській місцевості.

Проголошений радянською владою курс на українізацію досить відчутно позначився на роботі школи. Число в УСРР шкіл з українською мовою викладання зростало. Якщо у 1925 р. вони становили 79,1 % усіх шкіл, то у 1930 р. – 85 %. У решті шкіл навчання велося мовами народів, які проживали в Україні: російською, грецькою, польською, німецькою, чеською, єврейською та іншими.

Вища школа Новий суспільний лад змінив певним чином роботу вищих навчальних закладів. Доступ до них дітей священнослужителів, землевласників, великих підприємців, інших осіб, яких відносили до «ворожих» радянській владі, був закритий. Для того щоб позбутися тих із них, кому все ж поталанило вступити до вузів, влаштовували чистки та перереєстрації студентів. Водночас велась активна і цілеспрямована робота по «пролетаризації» студентства, розширювалась мережа робітфаків. Набирали на ці факультети виключно за рекомендацією партійних, радянських і профспілкових організацій, військових частин. Наприкінці 1921 р. у вузах республіки налічувалося 12 робітфаків. 1925 р. в 30 робітфаках, які діяли на той час в Україні, навчалось близько 7,5 тис. студентів. Тенденція до розширення мережі робітфаків збереглась і в наступні роки.

Політика українізації сприяла впровадженню української мови в навчальний процес вищої школи. В 1923 р. Раднарком УСРР прийняв декрет, згідно з яким поступово, відповідно до наявності викладачів, що володіють українською мовою, необхідно було перевести вузи на українську мову викладання. Навіть перед військово-навчальними закладами України поставили завдання підготувати певну кількість командирів, які б володіли українською мовою. Першою це завдання виконала Харківська школа червоних старшин.

Мережа вузів у 20-ті роки швидко розширювалась. Вони готували спеціалістів для всіх галузей народного господарства. Наприкінці 20-х років українців серед студентів вузів республіки було трохи більше половини, росіяни становили 20 %, євреї – 22 %.

Як і в інших радянських республіках, в Україні створювалася група навчальних закладів, покликаних забезпечити більшовицьку партію і державу кадрами кваліфікованих працівників, викладачів, пропагандистів суспільних наук. Це – комвузи і радпартійні школи – елітні навчальні заклади, що користувалися особливою увагою Раднаркому і ЦК КП(б)У. В 1921 р. у Харкові почала працювати вища партійна школа, яку в 1922 р. було перетворено в Комуністичний університет ім. Артема.

Наука

Найвищою державною науковою установою республіки Раднарком УСРР оголосив 1921 р. Всеукраїнську академію наук (ВУАН). У 1922 р. її очолив український ботанік В. Липський, який перебував на цій посаді до 1928 р. Великий внесок у розвиток Академії зробив С. Єфремов, котрий тривалий час був віце-президентом ВУАН. У системі ВУАН на середину 20-х років працювало близько 40 науково-дослідних установ, що входили до трьох відділів: історично-філологічного, фізично-математичного і соціально-економічного. На початку 1924 р. в Академії налічувалося 37 дійсних членів і близько 400 наукових співробітників.

У 20-х роках особливо плідно діяв історично-філологічний відділ Академії, який очолювали визначні мовознавці А. Кримський і С. Єфремов. Відділ видавав журнал «Записки Історично-філологічного відділу ВУАН». З поверненням в Україну М. Грушевський розбудовує історичну секцію цього відділу і через Держвидав видає з 1924 р. історичний двомісячник «Україна», який став провідним періодичним українознавчим виданням.

Учені активно працювали над забезпеченням потреб українізації. У 1921 р. було засновано Інститут української наукової мови, зусиллями співробітників якого до 1932 р. було видано 49 термінологічних словників і заплановано ще 34.

У фізично-математичному відділі ВУАН працювала група видатних учених, котрі своїми дослідженнями здобули міжнародне визнання. Це – математики Д. Граве, М. Крилов, хіміки Л. Писаржевський та В. Кістяківський.

Протягом 20-х років відбувався процес підпорядкування науково-дослідних закладів України відповідним установам центру. Рішенням ЦВК СРСР у 1925 р. Російська академія наук оголошувалася вищою всесоюзною установою та перейменовувалася в Академію наук СРСР. Республіканські академії наук, у тому числі Всеукраїнська, поступово перетворювалися на звичайні філії загальносоюзної академії наук.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Визнач, розв'язанню яких завдань була підпорядкована вся культурно-освітня робота в Україні.
2. Дай характеристику роботи товариства «Геть неписьменність!».
3. Яких змін зазнав освітянський процес в роки непу?
4. Які процеси відбувалися в 20-ті роки у вищій школі України?
5. Охарактеризуй внесок українських учених у розвиток різних галузей науки.

ДОКУМЕНТИ

1. Із постанови РНК УСРР «Про боротьбу з неписьменністю» 21 травня 1921 р.

...Совет Народных Комиссаров постановил:

1. Все население Республики в возрасте от 8 до 50 лет, не умеющее читать или писать, обязано обучаться грамоте... Обучение это ведется в государственных школах...

3. Наркомпросу и его местным органам предоставляется право привлекать к обучению неграмотных в порядке трудовой повинности...

6. ...Органам Наркомпроса предоставляется использовать народные дома, церкви, синагоги, молельни, клубы, частные дома и подходящие помещения на фабриках, заводах и советских учреждениях.

Председатель Совета Народных Комиссаров

Управляющий делами Секретарь

Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1921. – № 9. – С. 254.

2. Із Кодексу законів про народну освіту УСРР (від 25 листопада 1922 р.)

§ 2. Мета радянського виховання і освіти – розкріпачення трудящих мас від духовного рабства, розвиток їх самосвідомості, створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективу, з твердою волею, суспільно необхідною кваліфікацією і з матеріалістичним світоглядом, оснований на ясному розумінні законів розвитку природи і суспільства.

§ 3. Завдання органів виховання і освіти – бути знаряддям диктатури пролетаріату по знищенню класового суспільства, створення нового, провідником принципів комунізму та ідейно-організуючого впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих з метою виховання покоління будівників нового, комуністичного суспільства.

§ 4. Всі заходи по вихованню і освіті як дітей і юнацтва, так і дорослого населення, будучи строго погоджені з основними завданнями соціалістичної революції, повинні виходити з життєвих умов та інтересів трудящих, маючи тісний зв'язок з народним господарством і державним будівництвом Радянських Республік...

Культурне будівництво в Українській РСР: Збірник документів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – Т. 1. – С. 155–156.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ №1.

а) Охарактеризуй масштаби боротьби з неписьменністю, яку вела радянська влада в 20-ті роки.

б) Чим були викликані такі масштаби?

2. Документ № 2.

а) Які завдання українських освітян впливали з Кодексу про народну освіту УСРР?

б) Дай критичну оцінку цих завдань.

§49. ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО. ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ

Згадай:

1. Які нові явища з'явилися в літературно-мистецькому житті України в 1917 – 1920 рр.? 2. У якому стані перебувала православна церква в Україні у 1917 – 1920 рр.?

Література

У 1919–1920 рр. з України виїхали видатні письменники й поети, зокрема М. Вороний, О. Олесь, В. Винниченко, В. Самійленко. На зміну їм у літературу прийшло покоління молодих, котре, спираючись на демократичні традиції дожовтневої української літератури, прагнуло до оновлення мистецтва, написання художніх творів, співзвучних власному розумінню нової епохи. Це – О. Досвітній, М. Драй-Хмара, М. Зеров, Г. Косинка, М. Куліш, М. Рильський, О. Слісаренко, В. Сосюра, П. Тичина, М. Хвильовий, В. Яловий і багато інших. У 20-х роках в республіці видавалося понад 20 літературно-художніх і громадсько-політичних альманахів та збірників, 10 республіканських газет і 55 журналів. Виникали і розпадалися численні літературно-художні об'єднання: «Гарт», «Плуг», «Аспанфут», «Ланка», «Молодняк», «Авангард» та інші.

У центрі дискусій різних літературних течій другої половини 20-х років був ідейний натхненник провідного літературного об'єднання України – Вільної академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ) – М. Хвильовий, член більшовицької партії, учасник громадянської війни, один із засновників новітньої української літератури.

Микола Хвильовий – росіянин за походженням (його справжнє прізвище Фітільов) – щиро вірив, що більшовицька революція приведе до соціального і національного визволення українського народу, розвитку його культури, мистецтва. Разом з тим загострене чуття художника дозволило йому одному з перших у радянській літературі відобразити в художніх творах назрівання в суспільстві небезпечних та трагічних змін. У літературній дискусії 1925–1928 рр. йшлося про шляхи розвитку української літератури, про необхідність широко використовувати досягнення європейського мистецтва, про нецільність однобічної орієнтації на російську культуру. Без Європи, поза Європою Хвильовий не уявляв собі українського відродження. Він проголосив тоді надто сміливе гасло

М. Хвильовий – один із засновників новітньої української літератури

«Геть від Москви! Дайош Європу!», яке було закликком дати відсіч тому, що критики пізніше назвали «московським комплексом». «Злою іронією звучать безграмотні поради орієнтуватися на московське мистецтво», – писав письменник у публіцистичних роздумах «Україна чи Малоросія».

Письменника Хвильового цікавили питання відродження і розвитку української культури, можливості її виживання за умов соціалістичного будівництва, в яке він у той час ще щиро вірив, а не відрив України від Радянської Росії. Але саме так, як заклик до сепаратизму, оцінив червневий пленум ЦК КП(б)У 1926 р. погляди письменника. «Такі гасла можуть бути прапором для української буржуазії, що зростає на ґрунті непу, бо вона під орієнтацією на Європу безперечно розуміє відмежування від фронту міжнародної революції, столиці СРСР – Москви». Хвильового звинуватили в націоналізмі, ворожості до офіційного курсу партії, основних настанов більшовицького керівництва, «хвильовікації всіх граней суспільного життя», «причісування» української культури за великоруським зразком.

Більшістю українських письменників статті Хвильового були сприйняті із захопленням. «Враження від статей Хвильового подібне до того, ніби в кімнаті, де було так душно, що було важко дихати, відчинили вікна, і легені раптом відчули свіже повітря», – писав один із сучасників Хвильового, письменник М. Могилянський.

Образотворче мистецтво.

Театр. Музика

З переходом до мирного будівництва значно зростає інтерес до образотворчого мистецтва, музичної та театральної творчості. Виникає ряд об'єднань художників, у тому числі Асоціація художників Червоної України, члени якої – С. Іжакевич, К. Трохименко, О. Кокель, Ф. Кричевський та інші – проголосили своїм основним завданням правдиве відображення сучасності. Тривала діяльність художників блискучої, оригінальної школи послідовників І. Бойчука (бойчукісти), в творчості яких у неповторний синтез зливалися елементи староукраїнського і візантійського живопису.

У театральному мистецтві плідно працювали колективи, об'єднані в Першому державному драматичному театрі ім. Т. Г. Шевченка в м. Києві на чолі з О. Загаровим та державному драматичному театрі ім. І. Франка під керівництвом Г. Юри. Нарешті, в 1922 р. у Києві засяяла зірка театру «Березіль», очолюваного одним із найвидатніших реформаторів українського театру за всі часи його

Л. Курбас – реформатор українського театру

існування – Лесем Курбасом. У 20-ті роки його творчість сягає вершин. Театр «Березіль» зібрав видатних майстрів української сцени – П. Саксаганського, О. Мар'яненка, М. Крушельницького, О. Сердюка, А. Бучму, Ю. Шумського та інших. В Україні на середину 20-х років налічувалося 45 професійних театрів.

У галузі музичного мистецтва відбувається творчий злет композиторів Г. Вірьовки, П. Козицького, Л. Ревуцького, К. Богуславського та інших. Далеко за межами республіки славила хорова капела «Думка» на чолі з її беззмінним керівником Н. Городовенком. Цей колектив об'їздив усю Україну, виступав на Дону, Кубані, в Грузії, Азербайджані, в Москві, а в 1929 р. виїздив на гастролі до Франції.

Кінематограф. У 20-х роках помітне місце в культурному житті посіло кіно. 1922 р. введено в експлуатацію Одеську кінофабрику, в 1927 р. розпочалося будівництво Київської кіностудії – на той час найбільшої в Європі. У середині 20-х років у містах і селах України працювало вже понад 500 кінотеатрів. У 1923 р. В. Гардін поставив фільм «Остап Бандура» за участю М. Заньковецької. В 1924–1925 рр. було створено понад півтора десятка картин. У 20-ті роки зійшла зоря одного з видатних майстрів українського і світового кіномистецтва О. Довженка. В 1927 р. він поставив фільм «Звенигора», в 1929 р. – «Арсенал».

Отже, 20-ті роки характеризувалися бурхливим розвитком літератури та образотворчого мистецтва, музики та театру, кінематографа. Українська творча інтелігенція включалася в практичну діяльність зі створення декретованої партією соціалістичної культури, вносячи в неї національну сутність. Творчий потенціал українського національного мистецтва виявився настільки потужним, що всупереч усім перепонам і обмеженням ідеологічного характеру кращі його представники досягли небачених висот.

Релігійне життя Атеїстичне керівництво більшовицької партії оголосило релігію історичним «пережитком», з яким слід боротися і який необхідно «подолати». На боротьбу з релігією і церквою були мобілізовані партія, комсомол, преса і навіть репресивні органи.

У цих складних умовах серед православних священиків і віруючих наростало прагнення до створення незалежної від Руської православної церкви (РПЦ) Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). 11 жовтня 1921 р. з дозволу влади відбувся Всеукраїнський православний собор у Києві, який затвердив автокефалію та обрав Василя Липківського митрополитом УАПЦ.

Служба в автокефальних храмах велася українською мовою замість малозрозумілої церковнослов'янської, якою користувалися священники РПЦ. Управління автокефальною церквою ґрунтувалося на демократичних засадах за участю віруючих. Між РПЦ і УАПЦ точилася гостра боротьба за вплив на віруючих. Близько 7 млн парафіян пішли за автокефалістами, які об'єдналися в 2800 парафій. Але більшість віруючих в 20-ті роки все ще залишалася в лоні РПЦ.

Дозвіл на існування УАПЦ був тимчасовою поступкою центральної більшовицької влади національно-релігійним почуттям українського народу. Існування української автокефалії влада дозволяла, поки тривав непідви́дний курс на українізацію. У 1928 р. розгорнулося переслідування автокефальної церкви з метою її повного знищення.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуй особливості літературного процесу в Україні в 20-ті роки.
2. Проаналізуй вплив М. Хвильового на розвиток літератури.
3. Що тобі відомо про перші кроки українського кіномистецтва?
4. Чим, на твій погляд, можна пояснити складність розвитку літератури та мистецтва України у 20-ті роки?
5. Користуючись додатковим матеріалом, підготуй доповідь про одну з яскравих та драматичних сторінок розвитку української культури 20-х років.
6. Охарактеризуй особливості релігійного життя в роки непу.
7. Яке місце в релігійному житті України відігравала УАПЦ?

ДОКУМЕНТ

1. З праці М. Хвильового «Думки проти течії»

На яку із світових літератур повинна українська література взяти курс? У всякому разі не на російську. Це рішуче і без всяких застережень. Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою. Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше тікати. Поляки ніколи не дали б Міцкевича, коли б вони не покинули орієнтуватися на московське мистецтво. Справа в тому, що російська література тяжить над нами в віках, як господар становища, який привчав нашу психіку до рабського наслідування. Отже, вигодовувати на ній наше молоде мистецтво – це значить затримати його розвиток. Ідеї пролетаріату нам і без московського мистецтва відомі, навпаки – ці ідеї ми, як представники молоді нації, скоріше вилемимо у відповідні образи. Наша орієнтація – на західноєвропейське мистецтво, його прийоми... Кінець прийшов не тільки «малоросійщини, українофільству й просвітянству», але й задріпанському москвофільству. Досить «фільструвати», «дайош» – свій власний розум... Москва сьогодні є центр всесоюзного міщанства.

Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. – Мюнхен, 1979. – С. 120 – 121.

1. Документ № 1.

а) Охарактеризуй оцінку М. Хвильовим українського літературного процесу.

б) Що таке комплекси «меншовартості», «вторинності», «хуторянства» і як із ними боровся М. Хвильовий?

в) Чому М. Хвильовий закликає не орієнтуватися на російську літературу? Кого з тодішніх російських письменників ти пам'ятаєш?

§50. УКРАЇНСЬКА СРР В УМОВАХ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921–1928 РОКИ)

Повторювально-узагальнюючий урок

Неп – вимушений відхід від «воєнного комунізму»

Роки нової економічної політики були особливим періодом у новітній історії України. Ці роки позначені компромісом між потребами життя, об'єктивними законами економічного, політичного і духовного розвитку суспільства, з одного боку, і вимогами більшовицької доктрини комуністичного будівництва – з іншого. Спроби продовжити «воєнно-комуністичний» курс за мирних умов зустріли народний опір у всіх радянських республіках. В Україні він вилився в антибільшовицьке повстання селянства і заворушення серед робітників. Відхід від «воєнного комунізму» став питанням життя і смерті партії більшовиків та створеної нею радянської держави.

Відбудова народного господарства

Першим і найважливішим кроком нової економічної політики стала заміна продрозкладки продподатком. Було легалізовано приватну торгівлю, підприємницьку діяльність. У роботу державної промисловості впроваджувалися госпрозрахункові заходи. Україна в складі СРСР швидко виходила з економічної розрухи. Неп демонстрував свою життєздатність і економічну ефективність. Україна досягла довоєнного рівня промислового виробництва в 1925/26 господарському році.

Але в ув'язненні більшовиків нова економічна політика не мала далекої перспективи. Для них це було не що інше як вимушений тимчасовий відступ, за яким неминуче розгортається новий наступ. «Цю політику, – писав В. Ленін про неп, – ми проводимо всерйоз і надовго, але, звичайно ... не назавжди».

СРСР – псевдо-федеративна держава

Як вимушений відступ розглядали керівники РКП(б) і зміни в національно-державній політиці. Погодившись після деяких вагань і внутріпартійної боротьби на створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік і відкинувши сталінський план «автономізації», більшовики так і не переглянули фундаментальне положення своєї партійної програми: «Як одну з перехідних форм на шляху до повної єдності партія висуває федеративне об'єднання держав, організованих за радянським типом». «Повна єдність», тобто унітарна держава, завжди була ідеалом більшовицької партії. Не випадково УСРР у складі СРСР мала ще менші повноваження, ніж мала Радянська Україна, об'єднана 1919 р. з Російською Федерацією та іншими радянськими республіками у складі «воєнно-політичного союзу». Ця обставина дає підставу характеризувати СРСР як псевдофедеративну державу.

«Українізація» і національно-культурне відродження

У національно-культурній сфері відступ від великодержавного курсу, який більшовицьке керівництво проводило в перші роки радянської влади, був особливо відчутний, і почався він задовго до переходу до непу. VIII конференція РКП(б), що відбулася в грудні 1919 р., резолюцією «Про радянську владу в Україні» поставила завдання широко впроваджувати в роботу державних органів українську мову, поповнювати партію, державний і господарський апарати за рахунок місцевих кадрів, переводити на місцеву мову викладання в школах, вищих навчальних закладах. Вище партійно-державне керівництво дійшло висновку, що до місцевого населення слід звертатися зрозумілою, близькою йому мовою. Ця політика в 20-ті роки дістала назву «українізації».

Державний апарат, шовіністичні кола в КП(б)У саботували політику українізації. Але оскільки ця політика стала офіційним державним і партійним курсом, відкрито виступати проти неї не наважувалися. Національно-комуністичні елементи стали активними провідниками українізації, сміливо викриваючи її відкритих і прихованих противників.

Національно-комуністичні тенденції

Українська національна інтелігенція сприйняла українізацію з піднесенням, прагнучи своєю працею сприяти національному відродженню. Хоча вона і не могла вийти за ідеологічні рамки, в які була поставлена більшовицькою партією, її діяльність сприяла зростанню національної свідомості широких мас сільського і міського населення. Результати цієї діяльності проявлялися не лише в мовно-культурній сфері. Деякі історики вважають, що

українізація створила своєрідну соціально-політичну ситуацію, котра стимулювала сплеск національно-комуністичних настроїв в Україні. За сприятливих умов вони могли втілитися в національну форму суверенної радянської державності в Україні.

Але наприкінці 20-х років ці тенденції були перервані.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Простеж за розвитком міжнародної діяльності України на початку 20-х років. З якими країнами було встановлено дипломатичні відносини? Які договори було підписано в цей час?
2. Охарактеризуй процес створення СРСР. Яке значення для України мало входження до Союзу?
3. Назви прізвища державних діячів України, котрі в 20-ті роки відстоювали її національні інтереси. Як склалась їхня доля?
4. Що таке українізація?
5. На основі матеріалу про культурне будівництво в період непу порівняй мету, що її висувала перед діячами культури держава, і мету, яку відстоювали своєю творчістю П. Тичина, М. Зеров, М. Куліш, М. Хвильовий та інші. Як склалась їхня доля?
6. В яких сферах життя України в 20-ті роки проявлялися національно-комуністичні тенденції? У чому вони проявлялися?
7. Чи мала Українська СРР національно-комуністичну перспективу?

ЗАПАМ'ЯТАЙ ЦІ ДАТИ

28 грудня 1920 р. – підписання союзного робітничо-селянського договору між РСФРР і УСРР

8–16 березня 1921 р. – X з'їзд РКП(б)

Травень 1921 р. – судовий процес над членами ЦК УПСР

Вересень 1921 р. – остаточний розгром махновців; перехід їх на територію Румунії

1921–1923 рр. – голод у південних губерніях України

2 січня 1922 р. – створення Комісії у справах електрифікації України (КЕУ)

1922 р. – початок роботи театру «Березіль» під керівництвом Леся Курбаса

Серпень–жовтень 1922 р. – висилка близько 70 українських учених у північні райони Росії

30 грудня 1922 р. – створення СРСР

31 січня 1924 р. – прийняття Конституції СРСР

Березень 1925 р. – саморозпуск УКП

Кінець 1925 р. – завершення відбудови промисловості України

Грудень 1925 р. – XIV з'їзд РКП(б); проголошення курсу на індустріалізацію

1925–1928 рр. – літературна дискусія, розпочата з ініціативи М. Хвильового

1926/27 р. – завершення відбудови сільського господарства України

1928 р. – виступ М. Волобуєва в журналі «Більшовик України» із статтею «До проблеми української економіки»

ТЕМА **5** РАДЯНСЬКА МОДЕРНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ (1928–1939 РОКИ)

§51. УКРАЇНА І ЗМІНА ПОЛІТИЧНОГО КУРСУ ВКП(б)

Згадай:

1. Які зміни відбулися в економічному житті України в роки непу?
2. Чи були вичерпані можливості розвитку України на рейках непу?

Зміни в політичному керівництві СРСР 1927 р.

У партійно-державному керівництві СРСР точилася гостра боротьба навколо питань подальшого розвитку країни. Прискорення економічного розвитку, створення новітніх галузей промисловості, модернізація сільського господарства, всіх сфер життя були об'єктивною необхідністю, з якою в керівництві ВКП(б) погоджувалися всі. Без цього надії на створення соціалістичного суспільства всередині країни і близьку світову революцію розвивались, як міраж. Розбіжності виникли лише щодо темпів розвитку, джерел індустріалізації, пріоритетів різних галузей народного господарства. Навколо цих питань розгорнулася боротьба, коли особисті та групові амбіції керівників заступали суспільство з його реальними потребами.

Гострої критики зазнав, зокрема, потенціальний суперник Сталіна у боротьбі за лідерство у партії Л. Троцький. Його звинувачували у «підкопі під непу», закликах до індустріалізації за рахунок зниження закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію і підвищення їх на промислову. Майже всі керівники України, в тому числі Л. Каганович (тоді генеральний секретар ЦК КП(б)У), Д. Мануїльський, Г. Петровський, М. Скрипник, В. Чубар виступили проти Л. Троцького. Нечисленні його прихильники в Компартії України – І. Дашковський, Н. Гордон, М. Голубенко, Я. Дробніс – не мали підтримки.

XV з'їзд ВКП(б) (грудень 1927 р.) висловився за прискорення темпів розвитку народного господарства при збереженні рівноваги між різними галузями, за госпрозрахунок та інші елементи непу. Й. Сталін переконав більшість з'їзду, в тому числі М. Бухаріна та його прихильників, виключити Троцького з партії. Тим самим з політичної арени був усунутий один з найпослідовніших противників Й. Сталіна. Останньому це відкрило шлях до необмеженої влади в партії та державі.

План першої п'ятирічки

XV з'їзд ВКП(б) прийняв директиви щодо першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР. Модернізаційні процеси, згідно з цим планом, мали охопити усі сфери життя, у тому числі промисловість.

Відповідно до основних показників п'ятирічного плану розроблялися плани економічного розвитку України. У травні 1929 р. вони були затверджені XI Всеукраїнським з'їздом рад.

Капіталовкладення в економіку України центр визначив у сумі 13 млрд крб. Це досить багато, якщо зважати, що в цілому на капітальне будівництво в СРСР планувалося виділити 64 млрд крб. Планувалося завершення будівництва Дніпровської гідроелектростанції, інших електростанцій, спорудження багатьох шахт, заводів, фабрик. Виробництво електроенергії передбачалося збільшити в 2,5 раза, продукції машинобудування, головним чином важкого, – у 3 рази, хімічної промисловості – у 3,5 раза.

П'ятирічний план потребував великих зусиль українського народу, але не обіцяв відповідного поліпшення його життя. Він закріплював традиційну структуру народного господарства, усталену ще до революції, котра ґрунтувалася на видобувних галузях і первинній обробці сировини.

Хлібозаготівельна криза 1927–1928 рр. та її наслідки

Відразу після завершення роботи XV з'їзду ВКП(б) почався перегляд його рішення вести господарське будівництво в рамках нової економічної політики. Приводом до цього стала хлібозаготівельна криза взимку 1927/28 р. Урожай 1927 р. був невисоким. Ціни на хліб, установлені державою, не задовольняли селян, тому вони не погодились здавати зерно на заготівельні пункти. Подібна ситуація мала місце взимку 1925/26 р. Тоді для оздоровлення обстановки довелося підвищити закупівельні ціни і «заморозити» деякі новобудови.

Однак 1928 р. події розгорталися за іншим сценарієм. У січні Й. Сталін у виступах перед місцевим партійно-радянським активом Сибіру звинуватив заможні верстви селянства в саботажі хлібозаготівель і закликав працівників судів та прокуратури застосувати до них 107-му статтю Кримінального кодексу РСФРР про спекуляцію. Це був перший крок до згортання непу. Економічні методи хлібозаготівель замінювались адміністративно-судовими. По суті, йшлося про повернення до продовольчої розкладки.

Аналіз кризи хлібозаготівель розглядався на квітневому і липневому пленумах ЦК ВКП(б) 1928 р. На цих пленумах виявилися розбіжності в підходах Й. Сталіна і М. Бухаріна до розв'язання економічних проблем. М. Бухарін був одним з найпослідовніших прихильників непу. Кризу хлібозаготівель 1927–1928 рр. він пояснював недоліками в роботі державного

апарату, його невмінням враховувати економічну кон'юнктуру. Зі свого боку, Й. Сталін головну причину кризи вбачав у виступах проти радянської влади «класових ворогів», передовсім зміцнілого за умов непу селянства. На його думку, по мірі «просування до соціалізму» опір «класового ворога» зростатиме. Ця теорія всі труднощі й проблеми в економіці та інших сферах суспільного життя списувала на прояви підступності противників радянської влади. А через те і подолання труднощів соціально-економічного розвитку зводилося до боротьби із «внутрішнім ворогом».

Незгода з поверненням до методів «воєнного комунізму» проявлялась і серед партпрацівників в Україні. На липневому пленумі ЦК КП(б)У 1928 р. секретар Запорізького окружкому М. Ікс заявив: «Я не без деякого остраху хочу внести пропозицію, що пролунає різким дисонансом. Я хочу запропонувати з 1 липня, або із сьогоднішнього дня, припинити ударні темпи хлібозаготівель, які ми тепер проводимо... Треба прямо заявити, що останнім часом ми хліб не купуємо, а збираємо». Пропозиція М. Ікса була відкинута, а настрої, що відбилися в його промові, секретар ЦК КП(б)У П. Постишев оголосив «небезпечними».

Відновлення репресивної політики

Після поїздки Сталіна до Сибіру по СРСР прокотилася хвиля арештів селян, яка охопила й Україну. Протягом 1928–1929 рр. у республіці «за спекуляцію» було притягнуто до суду 33 тис. селян. Заможні господарства обкладалися великим податком. 5 % селянських дворів оцінювались як куркульські, вони мали сплачувати 30 – 40 % суми сільськогосподарського податку. ЦК КП(б)У 1928 р. направив на село 6 тис. активістів для організації хлібозаготівель. За допомогою надзвичайних заходів у СРСР було заготовлено 115 млн ц хліба, у тому числі в Україні 42 млн ц, або майже 37 %.

«Класових ворогів» інтенсивно шукали і в місті. На початку 1928 р. відбувся сфабрикований ОДПУ процес над «шкідниками» (так звана «шахтинська справа»), а по суті – суд над старими спеціалістами вугільної промисловості Донбасу. Серед них були й колишні власники шахт, які мріяли про повернення старих порядків. Але на ті дії, в яких їх звинувачували («висаджували в повітря і затоплювали шахти, псували устаткування, підпалювали електростанції, свідомо зривали продовольче й промтоварне постачання гірників»), ці здебільшого літні інтелігенти були просто не здатні. Із 49 засуджених 7 осіб розстріляли. Розглядаючи «шахтинську справу» в контексті нового політичного курсу ВКП(б), історики дійшли висновку, що вона була задумана та здійснена з єдиною метою: залякати стару інтелігенцію і змусити її працювати на новий режим.

С. Єфремов
під час процесу
СВУ. Харків, 1930 р.

Восени 1929 р. ОДПУ оголосило про викриття іншої підпільної організації – «Спілки визволення України» (СВУ). Процес над нею відбувся в березні 1930 р. Підсудними були 45 видатних діячів української національної інтелігенції, в тому числі академіки С. Єфремов, М. Слабченко, колишній голова уряду УНР В. Чехівський, А. Ніковський, Й. Гермайзе, Л. Старицька-Черняхівська та інші. Їх звинувачували в намірах реставрувати в Україні буржуазно-поміщицький лад. У зв'язку зі справою СВУ по всій республіці було репресовано близько 5 тис. студентів, учителів, лікарів тощо.

Утвердження сталінського єдиновладдя

Проти репресивних методів, по суті, повернення «воєнного комунізму», виступав не лише М. Бухарін. Його підтримали члени Політбюро О. Риков і М. Томський. Вони звинувачували сталінське керівництво у «воєнно-феодалних» методах експлуатації селянства.

На боці Й. Сталіна виступили К. Ворошилов, М. Калінін, В. Молотов. М. Бухаріна та його групу звинувачували в капітуляції перед куркульством, так званому правому ухилі.

У 1929 р. тиск Й. Сталіна на групу Бухаріна посилювався. Листопадовий (1929) пленум ЦК ВКП(б) вивів М. Бухаріна зі складу Політбюро. Рикова і Томського було суворо попереджено. Останні перепони на шляху до повної відмови від нової економічної політики були ліквідовані. Країна вступила в довгу смугу деспотичного єдиновладдя Й. Сталіна.

У керівництві України послідовників М. Бухаріна, які б наважилися відверто захищати свої погляди, було мало. Тому на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У обмежилися боротьбою «з правоопортуністичною практикою», «примиренством у ставленні до правого ухилу». Ці розпливчасті формулювання були своєрідною нагайкою, якою в умовах партійної чистки, що розпочалась у травні 1929 р. і тривала рік, «підправляли» керівників і рядових комуністів, незадоволених відмовою від непу, переходом до силових, адміністративно-командних методів управління економікою і суспільними процесами.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуй умови, в яких здійснювалася підготовка XV з'їзду ВКП(б).
2. Наведи факти, які б свідчили про згортання непу в 1928–1929 рр.

3. Поясни значення історичних термінів: «правий ухил», «Спілка визволення України», «група М. Бухаріна».
4. У чому різниця у поглядах Сталіна, Троцького і Бухаріна?

ДОКУМЕНТИ

1. Із постанови об'єднаного засідання Політбюро ЦК КП(б)У і ЦКК КП(б)У від 10 лютого 1929 р. щодо позиції М. Бухаріна і його прихильників

Ми рішуче відкидаємо висунуті як у заяві т. Бухаріна, так і в заяві трьох (тт. Бухарін, Риков, Томський) звинувачення проти ЦК і проти партії, що нібито партія проводить щодо селянства політику військово-феодальної експлуатації і що нібито ця неправильна політика є основною причиною утруднень, які переживає країна. ...Труднощі наявні, але більшовики звикли труднощі долати, а не впадати перед ними в паніку і відступати.

Цит. за: Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. – К.: Політвидав, 1990. – С. 77.

2. Із матеріалів справи СВУ. Зізнання обвинувачених на слідстві

Студент М. П. Павлушков:

Зустрівши якось у Києві машину Ворошилова, коли той приїжджав, здається, на маневри, я дуже шкодував, що не було у мене зброї, бо я обов'язково вчинив би замах на цього наркома.

Вісті (Харків). – 1930. – 1 березня.

Письменник М. Є. Івченко:

Я вилаштовував свої твори таким чином, щоб вони змальовували радянське життя з негативного боку, надавали йому негативних рис, не притаманних йому... Подавали факти так, щоб в них затьмарювалися основні перспективи лінії радянського будівництва.

Вісті (Харків). – 1930. – 8 березня.

Фрагмент конфіденційної розмови на засіданні із засудженим у «Справі СВУ» професором Й. Ю. Гермайзе:

Усе від початку до кінця вигадка слідчих. Підслідчі у своєму інтелігентському ідіотизмі усе це підтвердили.

Костюк Г. Зустрічі і прощання. – Едмонтон (Канада), 1987. – Т. 1. – С. 412.

ЗАВДАННЯ І ЗАПИТАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ №1.

Прочитай уважно документ і, використовуючи текст параграфа, спробуй довести справедливість звинувачень проти керівництва ЦК, висунутих групою М. Бухаріна.

2. Документ № 2.

Уважно прочитай документ і текст параграфа. Порівняй звинувачення, висунуте членам СВУ, з їхніми «зізнаннями». Зроби висновки.

§52. ПОЧАТОК СТАЛІНСЬКОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

Згадай:

1. Чому радянське керівництво прийняло рішення згорнути неп?
2. Чим вирішено було замінити неп?

Початок першої п'ятирічки

У перший рік п'ятирічки економіка СРСР ще відчувала імпульси непу, які забезпечили їй високий темп розвитку. Валова продукція промисловості УСРР у 1928/29 р. збільшилася на 20 % проти 16,5 % за п'ятирічним планом.

З початку п'ятирічки верхівка СРСР почала шукати нових методів інтенсифікації праці робітників, зокрема шляхом організації масового виробничого змагання. Поштовхом до цього послужила публікація 20 січня 1929 р. у газеті «Правда» статті В. Леніна «Як організувати змагання?», написаної зразу після Жовтневого перевороту 1917 р., але досі не відомої масовому читачеві. Керівництво шахт «Центральна» і «Північна» тресту «Артемвугілля», яке 31 січня 1929 р. підписало першу в країні господарсько-політичну угоду про змагання, виступило його ініціатором. Прагнучи перетворити ударну працю в норму, ЦК ВКП(б) 9 травня прийняв постанову «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів», якою зобов'язував профспілки забезпечити організацію змагання. Загальне керівництво ним здійснювала партія. Це рішення цілком відповідало уявленням більшовиків про профспілки як «приводні паси» між робітничим класом і партією.

Перехід до форсованої індустріалізації

Успіхи першого року п'ятирічки на тлі жорстокої економічної кризи, що охопила 1929 р. капіталістичний світ, створили ілюзію можливості швидко, «за одним махом» вирватися з економічної відсталості, перейти в розряд економічно розвинутих держав. Багато хто з більшовиків, саме працівників партійного й державно-господарського апарату, схилився до курсу максимального напруження сил, здійснення економічного «стрибка» і завдяки цьому побудови соціалізму за декілька років. Сьогодні потреби народу до уваги не бралися. Вважалося, що безконфліктне й сите майбутнє варте кількох років напруженої праці та повного самообмеження.

З осені 1928 р. у містах почалося введення карток на хліб для робітників і службовців. Масло й цукор одержувала лише частина населення, для більшості трудящих ці продукти стали недоступними.

У 1929 р. на листопадовому пленумі ЦК ВКП(б) було вирішено «за всяку ціну» прискорити розвиток машинобудування та інших галузей великої промисловості. Таким чином, йшлося не про гармонійний, всебічний розвиток економіки, а про максимальне нарощування окремих виробництв, аби забезпечити умови для побудови нових заводів і фабрик. Й. Сталін у статті «Рік великого перелому», опублікованій до 12-ої річниці Жовтневого перевороту, обнародував запланований приріст великої промисловості на 1929/30 р. – 32 %. Це рішення не підкріплювалося відповідними матеріальними ресурсами. У липні наступного року, коли до закінчення господарського року залишалося кілька місяців і його підсумки ще не були відомі, відбувся XVI з'їзд ВКП(б), на якому Сталін виступив з пропозицією декретувати на 1930/31 господарський рік 45 % приросту промислової продукції. Це майже втричі більше того, що свого часу пропонував Л. Троцький, звинувачений у прихильності до «надіндустріалізації».

Централізація управління промисловістю

Старий госпрозрахунковий народногосподарський механізм, який формувався за умов непу, для реалізації авантюристичних сталінських директив був непридатний. З початку п'ятирічки здійснювалася заміна трестівського госпрозрахунку господарським розрахунком на рівні підприємств. 5 грудня 1929 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про реорганізацію управління промисловістю», згідно з якою підприємства, а не трести стали головними ланками управління. Але підприємства були позбавлені економічної самостійності, яку мали трести.

Велика промисловість України – основа індустріальної могутності республіки – перейшла в підпорядкування загальносоюзних наркоматів. Республіканські наркомати керували лише місцевою промисловістю. Ця обставина зменшувала і без того незначні владні повноваження місцевого партійно-державного керівництва. Несміливі спроби довести центрові економічну недоцільність вилучення з-під контролю республіканських органів великих підприємств були проігноровані. Українська СРР, як і всі інші радянські республіки, була позбавлена економічної самостійності.

Нові, впроваджені Москвою адміністративно-директивні методи управління характеризувалися централізацією і суворою регламентацією. Кредитна й податкова реформи 1930 р. ліквідували фінансові обмеження для підприємств.

«Штурмівщина» Однак, незважаючи на привілейоване становище промисловості, керівників новобудов, котрі приступили до реалізації сталінських директив, спіткали численні

труднощі: нестача коштів, устаткування, брак кваліфікованих кадрів, загальна техніко-економічна відсталість. Плани й технічна документація часто переглядалися, що спричиняло постійну лихоманку. Так, генеральний план будівництва Дніпрокомбінату в Запоріжжі був офіційно затверджений 4 листопада 1930 р., а проекту спорудження та устаткування окремих ліній, цехів на той час ще не створено. Це призводило до неритмічних поставок обладнання, металоконструкцій. Не менш складною була ситуація і на підприємствах, що підлягали реконструкції. На Дніпровському металургійному заводі ім. Петровського план капітального будівництва протягом року змінювався 13 разів, а на заводі ім. Дзержинського у Дніпро-дзержинську – 10 разів, і врешті-решт десятий варіант збігся з першим. Спостерігаючи з-за кордону за ходом промислового будівництва, Л. Троцький у «Бюлетені опозиції» писав: «Тепер гасло одне: без оглядки вперед! План переглядається у бік збільшення... Посилання на об'єктивні перешкоди – погане обладнання, нестачу сировини або її погану якість – прирівнюється до зради революції. Зверху вимагають: розмах, ударність, наступ! Усе інше – від лукавого!». Це була точна оцінка тієї економічної ситуації, яка склалася в роки першої п'ятирічки в СРСР.

**Провали
й досягнення
першої
п'ятирічки**

Економічне безумство, що охопило всі рівні керівництва, тривало й у 1932 р. Г. Орджонікідзе в доповіді на XVII конференції ВКП(б) повідомив про запланований на 1932 р. приріст промислової продукції – 36 %. Ніяких серйозних обґрунтувань такого феноменального стрибка зроблено не було. Та й не дивно. Як і попередні, ця цифра була абсолютно нереальною.

Ось чому, коли настав час підбивати підсумки п'ятирічки, Політбюро своїм рішенням від 1 лютого 1933 р. заборонило всім відомствам друкувати будь-які цифрові дані з цього приводу. Населенню запропонували підсумкову версію, сформульовану Й. Сталіним: по випуску валової продукції, обчисленої в карбованцях, промисловість за 4 роки і 3 місяці виконала п'ятирічний план, причому важка промисловість – на 108 %. Натуральних показників (у кілограмах, тоннах, метрах, штуках), як правило, не наводилося. Такий підхід мав на меті створити картину безперервних успіхів і приховати справжній стан справ.

За роки першої п'ятирічки виникли нові виробництва. Це давало змогу з допомогою цін нарощувати «вал». Крім того, в умовах інфляції стрімко підвищувалися ціни на всі види промислової продукції. Насправді ж досягти накреслених Й. Сталіним рубежів не вдалося. Протягом п'ятирічки темпи розвитку промисловості зменшилися від 23,7 % у 1928/29 р. до 5 % у 1933 р.

У середньому, після «великого перелому» 1929 р., щорічний її приріст становив 15,7 %, що було менше передбаченого директивами XV з'їзду ВКП(б).

Розглянемо для прикладу стан розвитку чорної металургії та вугільної промисловості Донбасу – ключових галузей індустрії України.

П'ятирічний план України передбачав збільшення виплавки чавуну з 2,4 у 1928 р. до 6,6 млн т – у 1933 р. Згодом план переглянули, й перед металургією України було поставлено завдання збільшити обсяги виплавки чавуну втриє. Фактично у 1933 р. було виплавлено 4,3 млн т.

Подібна ситуація склалась і у вугільній промисловості Донбасу. П'ятирічним планом передбачалося довести видобуток вугілля з 27 до 53 млн т. Пізніше завдання шахтарям різко підвищили. Наприкінці п'ятирічки вони мали видобувати до 80 млн т вугілля. Але фактично їм вдалося досягти лише 45-мільйонного показника.

Незважаючи на провал політики форсованого розвитку, країна за п'ятирічку зробила великий крок уперед.

В Україні реалізувалося близько 20 % усіх капіталовкладень СРСР. У різних галузях промисловості УСРР будувалося близько 400 нових підприємств. 1 травня 1932 р. дала перший струм найбільша в Європі Дніпровська гідроелектростанція в Запоріжжі – Дніпрогес. На той час уже діяли інші новозбудовані електростанції: Криворізька, Київська й Харківська. У Донбасі почали діяти 53 нові шахти загальною потужністю 21 млн т вугілля на рік. На діючих металургійних заводах республіки було збудовано 12 доменних і 24 мартенівські печі. Став до ладу завод інструментальних сталей у Запоріжжі – «Дніпроспецсталь». У Харкові на тракторному заводі, збудованому за 15 місяців, 1 жовтня 1931 р. з конвейера зійшов перший трактор – «ХТЗ».

Життєвий рівень народу Форсованому економічному розвитку було принесено в жертву життєвий рівень народних мас. Максимальна концентрація коштів на розвиток важкої промисловості загострила й без того скрутну ситуацію в легкій промисловості. Це негативно відбилося на добробуті трудящих. Деяке номінальне підвищення заробітної плати не забезпечувалося товарною масою. Емісія грошей викликала їхнє знецінення. Державні позики з'їдали заощадження. У 1927–1929 рр. розповсюджувалися три позики індустріалізації; у 1930 р. – позика «П'ятирічка за чотири роки», у 1931 р. – позика «Третього вирішального року», у наступному – позика «Четвертого завершального». У роки першої п'ятирічки держава

розгорнула широку торгівлю алкогольними напоями. У вересні 1930 р. Сталін дав вказівку Молотову «відкрито піти на максимальне збільшення виробництва горілки...» В умовах гострої продовольчої кризи, голоду в селі сталінське керівництво продовжувало експорт хліба. У побут радянських людей надовго ввійшли черги, продовольчі картки, дефіцит найнеобхіднішого. Сотні тисяч людей, які виїхали із села й стали робітниками, не могли одержати житла. Плинність робочої сили була величезною. На Донбасі, наприклад, протягом другої половини 1930 р. було прийнято на роботу 195 тис. чол., а звільнено 180 тис. Всюди панував принцип: «Спочатку завод, а потім місто». Диктат адміністрації щодо робітників наростав. У республіці, як і в країні в цілому, була організована кампанія, у ході якої робітники брали зобов'язання до кінця п'ятирічки не змінювати місця роботи. Інтереси народних мас мало що значили для Сталіна та його оточення, всупереч їхнім демагогічним заявам.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які економічні завдання планувалося вирішити в першій п'ятирічці і якими методами?
2. Яку роль у виконанні завдань п'ятирічки відводилося виробничому змагання?
3. Під впливом яких факторів і коли відбувався перехід до форсованої індустріалізації? У чому проявлявся цей перехід?
4. У чому проявлялася централізація управління промисловістю і які наслідки мала вона для України?
5. Що таке «штурмівщина»?
6. Що було зроблено в роки першої п'ятирічки і яких завдань не вдалося вирішити?
7. Як сталінське керівництво фальсифікувало результати першої п'ятирічки?
8. Як змінився в роки п'ятирічки життєвий рівень народу? У чому проявлялися ці зміни?

ДОКУМЕНТИ

1. Дані про становище робітників металургійної промисловості – вчорашніх колгоспників

а) З листа редактору заводської газети Сталінського металургійного заводу «Металіст» від завербованих колгоспників

Мы обращаемся ко всем организациям завода с просьбой улучшить наши бытовые условия... Много наших товарищей-колхозников дезертировали назад. Почти каждый день берут 10–15 человек расчет.

б) З листа законтракованих для будівництва «Запоріжсталі» (1931)

Дожились до нищенского образа, нет ни обуви, ни одежды.

Центральний держархів громадських організацій України. –

Ф. 539. – Оп. 9. – Б. Спр. 1433. – Арк. 37.

в) Письменник Ф. Гладков, який працював на будівництві Дніпрогесу і підприємств Запорізького металургійного комплексу, про харчування робітників

Я бываю на фабрике-кухне и меня тошнит от одного вида гнусного ядева. Я бываю на участках работ, куда пища привозится в термосах. Это синяя болтушка смердит трупом и выгребной ямой. Рабочие предпочитают только хлеб с водой.

Цит. за: Платонов О. А. Русский труд. – М., 1991. – С. 241–242.

2. Забезпеченість житловою площею металургів України в порівнянні з Уралом (на 1 душу: в % до підсумку, 1930 р.)

Region	до 2 кв.м	2–3 кв.м	3–4 кв.м	4–6 кв.м	6–8 кв.м	8–12 кв.м	понад 12 кв.м	Середній розмір на 1 робітн.
Україна	39.10	16.40	12.70	16.00	7.00	5.80	3.00	3.80
Урал	21.10	11.80	12.00	21.10	13.10	12.30	7.60	5.30

Гумилевский Н. Характеристика состава рабочей силы, занятой в металлургической промышленности // Металлист. – 1930. – № 2. – С. 30.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документи № 1а, № 1б.

Яку інформацію містять ці листи про рівень зарплати колгоспників, законтракованих для роботи в промисловості?

2. Документ № 1в.

В які умови слід було поставити робітників, щоб вони погодилися працювати на об'єктах при такому харчуванні?

3. Документ № 2.

Порівняй дані по Україні і дані по Уралу. Зроби висновки.

§53. ДРУГА І ТРЕТЯ П'ЯТИРІЧКИ ТА ЇХ ПІДСУМКИ

Згадай:

1. Якими були провали й досягнення першої п'ятирічки? 2. Як змінився життєвий рівень народу в ході п'ятирічки?

План другої п'ятирічки

У плані другої п'ятирічки (1933–1937), розвинулися суперечливі тенденції попередніх років. Особлива увага надавалася створенню модернізованої технічної бази промисловості, завершенню будівництва й освоєнню нових підприємств. В Україні передбачалося ввести в дію гіганти чорної металургії – «Запоріжсталь», «Азовсталь», «Криворіжсталь», великі машинобудівні заводи – Новокраматорський, Харківський турбогенераторний, Луганський

паровозобудівний та інші. Провали першої п'ятирічки не минули марно. Передбачалося, що приріст продукції промисловості СРСР у 1933–1937 рр. щорічно становитиме 16,5 %. Другий п'ятирічний план містив програму соціальних перетворень: остаточне витіснення капіталістичних елементів і «ліквідацію поділу суспільства на класи взагалі».

Якщо економічний бік п'ятирічного плану був більш-менш виваженим, то соціальна програма – продовженням «воєнно-комуністичного» штурму. «Витіснення капіталістичних елементів» втілювалося в закритті тих нечисленних приватних торговельно-промислових закладів, котрі ще залишалися після першої п'ятирічки. Ця обставина посилювала товарний голод на ринку предметів повсякденного вжитку. Що ж до «ліквідації поділу суспільства на класи взагалі», то це була чергова утопія.

Стахановський рух

Сталінізм продовжував експлуатувати революційний ентузіазм тієї частини робітничого класу, яка вбачала в плані п'ятирічки вирішальний шлях до соціалізму – ідеального, безконфліктного й безпроблемного суспільства, досягнення котрого вимагало нового напруження всіх сил країни. Саме ця частина робітничого класу дала ініціаторів нових трудових починів, активних учасників виробничого змагання другої п'ятирічки.

О. Стаханов з гірниками шахти «Центральна-Ірміне»

Найвідоміший трудовий почин другої п'ятирічки пов'язаний з іменем Олексія Стаханова. У ніч з 30 на 31 серпня 1935 р. вибійник шахти «Центральна-Ірміне» в Кадіївці О. Стаханов застосував новий метод роботи, заснований на розподілі виробничих операцій між вибійником і кріпильниками. У результаті за зміну було вирубано 102 т вугілля, що у 14,5 раза перевищувало норму, яка на той час дорівнювала 7 т. О. Стаханову допомагали два підсобних робітники, а результат приписали йому одному. В цьому і полягав головний «секрет» успіху.

Преса широко розрекламувала почин О. Стаханова як видатний трудовий подвиг. При цьому замовчувалося головне – з О. Стахановим працювала ціла ланка.

В інших галузях народного господарства з'явилися послідовники стахановського методу роботи. У верстатобудуванні стахановський рух розпочав фрезерувальник Московського верстатобудівного заводу ім. Г. Орджонікідзе І. Гудов, в автомобілебудуванні – коваль Горьковського автозаводу О. Бусигін. На залізничному транспорті новаторські методи вперше впровадив П. Кривоніс – машиніст депо «Слов'янськ» Донецької залізниці.

Ретельно організовані почини стахановців та їхні феноменальні результати були використані владою для посилення тиску на трудящих. Якщо О. Стаханов перевиконав норму в 14,5 раза, то чому пересічний робітник працює по-старому? Розпочався перегляд виробничих норм усіх робітників і планових завдань підприємств. Норми виробітку зросли на 35–45 %. Далеко не скрізь це робилося достатньо обґрунтовано. У багатьох випадках підвищення норм призводило до перенапруження виробничого процесу, незадоволення робітників та інженерно-технічних працівників. Це, у свою чергу, викликало репресії НКВС, який у всіх зривах на виробництві, новобудовах, на транспорті вбачав підступи «класових ворогів».

Підсумки другої п'ятирічки

Друга п'ятирічка була новим важливим етапом індустріалізації. В Україні особливо швидко розвивалося машинобудування, було налагоджено виробництво радіальних, свердлильних, шліфувальних та інших верстатів, потужних паровозів, доменного й прокатного обладнання, великих турбогенераторів, підйомних кранів тощо. Новокраматорський завод важкого машинобудування, введений у дію 1934 р., став одним із найбільших заводів цього профілю в Європі. У перші роки другої п'ятирічки стали до ладу гіганти металургії: «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь».

Характерною особливістю другої п'ятирічки був також швидкий розвиток легкої та харчової промисловостей. Сталінське керівництво фальсифікувало підсумки розвитку країни в 1933–1937 рр., як і результати першої п'ятирічки. Було оголошено, що промисловість СРСР, як і УСРР, справилася із завданням п'ятирічки 1 квітня 1937 р., тобто за 4 роки і 3 місяці. Це не відповідало дійсності. Проаналізувавши 46 найважливіших показників другої п'ятирічки, дослідники дійшли висновку, що лише по 10 з них завдання були виконані. Якщо виходити з усіх показників, то процент виконання плану п'ятирічки не перевищував 70–77.

Третя п'ятирічка План третьої п'ятирічки, розрахований на 1938–1942 рр., був прийнятий XVIII з'їздом ВКП(б), який відбувся в березні 1939 р. Європа стояла на порозі нової світової

війни, тому були збільшені асигнування на оборону. В 1939 р. вони становили 25 % державного бюджету, в 1941 р. – 43,4 %. Передбачалося досягти швидкого розвитку насамперед воєнно-промислових галузей.

У республіці планувалося збільшення видобутку вугілля, нарощення потужностей машинобудівної промисловості, хімічних підприємств, електроенергетики.

Темпи розвитку промисловості в роки третьої п'ятирічки не відставали від запланованих. Це було результатом надзвичайних заходів, які фактично означали прикріплення робітників та інженерно-технічних працівників до підприємств, новобудов, установ. Наприкінці грудня 1938 р. ЦК ВКП(б), РНК СРСР разом із профспілками прийняли спільну постанову «Про заходи щодо впорядкування трудової дисципліни, поліпшення практики державного соціального страхування та боротьбу із зловживаннями в цій справі», якою запроваджувалась єдина трудова книжка. У червні 1940 р. Верховна Рада СРСР прийняла указ «Про перехід на 8-годинний робочий день, на 7-денний робочий тиждень і про заборону самовільного залишення робітниками й службовцями підприємств і установ». Порушення дисципліни прирівнювалося до кримінального злочину й каралось ув'язненням.

Промисловість України напередодні Другої світової війни

Довоєнні п'ятирічки вивели Україну на якісно новий рівень економічного розвитку. Тривалий час для ілюстрації цього вказували на зміну співвідношення промислової й сільськогосподарської продукції. В усіх підручниках стверджувалося, що за роки другої п'ятирічки питома вага промисловості у валовій продукції народного господарства УСРР досягла 77,4 %. Вважалося, що це є одним із найважливіших досягнень п'ятирічок. При цьому в основу обчислення бралися вартісні показники. Але відомо, що ціни на продукцію сільського господарства в ті роки були штучно занижені водночас із підвищенням цін на промислову продукцію. Тому точно визначити питому вагу різних секторів у загальному обсязі продукції неможливо. І все ж не викликає сумніву, що в результаті перших п'ятирічок відбулось історичне зрушення: здебільшого аграрний характер економіки України відійшов у минуле. На карті Європи з'явилась індустріальна Україна. Досягнуто це було переважно за рахунок форсованого розвитку чорної металургії й вугільної промисловості. За обсягом виплавки чавуну Україна посідала друге місце в Європі (після Німеччини), а за видобутком вугілля – четверте місце у світі.

Швидко нарощувалися також потужності підприємств важкого машинобудування.

В Україні було збудовано сотні великих і середніх заводів, фабрик, шахт, електростанцій. Серед них сім промислових гігантів-новобудов: «Запоріжсталь», «Криворіжсталь», «Азовсталь», «Дніпрогес», Дніпровський алюмінієвий у Запоріжжі, Краматорський машинобудівний і Харківський тракторний заводи. На величезні підприємства перетворилися п'ять реконструйованих об'єктів – Луганський паровозобудівний завод, Макіївський, Дніпродзержинський, Дніпропетровський і Комунарський металургійні заводи. Вартість кожного з тих дванадцяти заводів за тогочасним обчисленням перевищувала 100 млн крб. Таких промислових гігантів у СРСР було близько трьох з половиною десятків.

Напередодні Другої світової війни частка України в Радянському Союзі становила: у видобутку вугілля – 50,5 %, залізної руди – 67,6 %, у виплавці чавуну – 49,7 %, виробництві сталі – 48,9 %. Однак вражаючі темпи розвитку важкої індустрії не супроводжувалися відповідним приростом продукції легкої і харчової промисловостей, соціально-культурної сфери. Індустріальна потужність України була зорієнтована на первинну переробку сировини і «виготовлення машин для виробництва машин», а не на задоволення повсякденних потреб людини.

У роки довоєнних п'ятирічок мало що змінилось і в географії української промисловості. Приріст виробництва відбувався в традиційних промислових центрах – Донбасі, Придніпров'ї, а також у Харкові, Одесі, Києві, деяких інших великих містах республіки.

Радянське керівництво постійно наголошувало на прагненні ліквідувати фактичну економічну нерівність, що склалась між центром і національними районами за імперських часів, сприяти гармонійному розвитку всіх радянських республік. Однак на практиці цього не відбувалося. Хронічна нестача всього штовхала керівництво на пошук найлегших, найекономічніших варіантів розміщення новобудов: споруджували там, де були кадри відповідного профілю і кваліфікації, де існували запаси сировини й корисних копалин. Переважно зі стратегічних міркувань нові виробництва розгортались у східних регіонах СРСР. У результаті цього закріплювалася традиційна економічна структура, яка ще до революції прив'язувала народне господарство України до потреб імперії, а за нових умов служила засобом підпорядкування республіки центру. Що ж до досягнень важкої промисловості, то в умовах, коли Українська СРР остаточно втратила свій економічний і політичний суверенітет, її продукцією розпоряджались центральні відомства.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Як радянське керівництво досягало «виконання» і «перевиконання» планів перших п'ятирічок?
2. Виходячи з тексту, з'ясуй, які економічні суперечності сформувалися в ході перших п'ятирічок?
3. У чому полягав авантюристичний характер сталінських директив щодо економічного розвитку?
4. Чим ти можеш пояснити виникнення і поширення стахановського руху в роки другої п'ятирічки? Розкажи про нього.
5. Яку роль відіграла друга п'ятирічка в індустріалізації України?
6. Які нові риси характеризують завдання й методи їхнього впровадження в третьому п'ятирічному плані?
7. Дай узагальнюючу характеристику економіки України напередодні Другої світової війни.

ДОКУМЕНТИ

1. Російський філософ М. Бердяєв про соціально-економічну суть п'ятирічок

Пятилетний план есть очень элементарная и прозаическая вещь. Россия – страна индустриально отсталая. Необходимо во что бы то ни стало ее индустриализовать. На Западе это происходило под законом капитализма и так должно быть по Марксу. Но в России индустриализация должна проходить под знаком коммунизма. При коммунистическом режиме это можно сделать, лишь создав энтузиазм индустриализации, превратив ее из прозы в поэзию, из трезвой реальности в мистику, создав миф о пятилетке. Но все это происходит не только при помощи энтузиазма, поэзии, мистики и мифотворчества, но и путем террора ГПУ. Народ поставлен в крепостную зависимость по отношению к государству.

Бердяев Н. Историки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – С. 119.

2. XIII з'їзд КП(б)У про підсумки виконання другого п'ятирічного плану в Україні

... Продукция социалистической индустрии выросла больше чем в два раза. Быстро развивались промышленные центры Украины как старые, так и новые. Пущен целый ряд новых крупнейших предприятий (Запорожский комбинат, Ново-Краматорский машиностроительный завод, Харьковский турбогенераторный, Никопольский трубопрокатный, Криворожский металлургический завод и т. д.). Проведена большая работа по реконструкции в промышленности. Успешно ликвидируется отставание черной металлургии, вышедшей в ряд самых передовых отраслей нашего социалистического хозяйства. Выполняется указание XVII съезда ВКП(б) о ликвидации разрыва между выплавкой чугуна и производством стали и проката.

... В связи с выполнением программы второй пятилетки увеличено почти вдвое производство предметов широкого потребления для удовлетворения быстрорастущих потребностей трудящихся. Советская Украина имеет значительные успехи в развитии местной промышленности.

За отчетный период подготовлены значительные кадры и новых советских специалистов – инженеров и техников.

Вырос количественно, политически и культурно рабочий класс Украины, ставший инициатором народного стахановского движения – важнейшего фактора успеха нашего социалистического строительства.

КП Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 1. – С. 918–919.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ № 1.

а) В чому вбачав філософ історичне завдання п'ятирічок?

б) Що було джерелом «ентузіазму індустріалізації»?

Чи згоден ти з висновками М. Бердяєва?

2. Документ № 2.

Чому у звіті про завершення другої п'ятирічки в промисловості на XIII з'їзді КП(б)У не наведено жодної конкретної цифри? Чому наводяться лише відносні показники і немає жодного абсолютного?

§54. ПРИСКОРЕНА КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ

Згадай:

1. Яке місце в економіці України займало сільське господарство?

2. Коли була завершена повоєнна відбудова сільського господарства?

Кооперування і колективізація Шлях суспільства до соціалізму більшовики пов'язували із переведенням селянства на рейки великого виробництва.

Ідея соціалістичного перетворення сільського господарства пройшла досить тривалу еволюцію. У 1917–1920 рр. виникли перші колгоспи. Це було результатом об'єднання селянських господарств за активного сприяння радянської влади. Залежно від ступеня усупільнення колективні господарства поділялися на кілька типів: товариства спільного обробітку землі (ТСОЗи) – колективізувалися лише посіви; артілі – колективізувалися посіви та майно, але залишалася присадибна ділянка та необхідний для її обробітку живий і неживий реманент; комуні – селянські господарства повністю розчинялися в колективному. Незважаючи на всебічну підтримку держави, селянство неохоче йшло в колгоспи. В. Ленін, який у перші роки радянської влади активно підтримував колективізацію, у грудні 1920 р. змушений був визнати: «Треба спиратися на одноосібного селянина, він такий і в найближчий час іншим не буде, і мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться».

Новий імпульс ідея перетворення селянського господарства дістала в статті В. Леніна «Про кооперацію», продиктованій на початку 1923 р. Кооперативи виникли задовго до 1917 р. і в умовах «воєнного комунізму» вважалися «буржуазно-торгашеською» формою економічних зв'язків між виробниками, несумісною із соціалізмом. Тодішні уявлення більшовиків про соціалізм як про безтоварне господарство, засноване на прямому продуктообміні між виробниками, суперечили господарській практиці кооперації, що ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах. Після переходу до непу уявлення про методи соціалістичного будівництва на деякий час змінилося: тепер вони включали ринок і товарно-грошові відносини. Виходячи з цього, у кооперації, що гармонійно поєднувала індивідуальні та групові інтереси, В. Ленін вбачав найбільш простий, легкий і доступний для селянства шлях «при переході до соціалізму».

Цілком очевидно, що кооперування і радянська колективізація не лише не поєднуються, а й суперечать одне одному. Проте Й. Сталін, усупереч реальному стану речей, оголосив у 1928 р. колгоспи «найбільш яскравим видом виробничої кооперації».

Перехід до прискореної колективізації

Колгоспи були зручною формою, з допомогою якої можна було легко викачувати ресурси до державного бюджету. Саме цим вони привернули до себе увагу Сталіна, який на початку 1928 р., в умовах надзвичайних заходів щодо ліквідації «кризи хлібозаготівель», висунув гасло суцільної колективізації. З самого початку колективізація розглядалась як засіб для прискорення індустріалізації, розв'язання хлібної проблеми, ліквідації заможного селянства – ворога радянської влади.

Перший п'ятирічний план було оцінено як важливий крок до суцільної колективізації. По СРСР передбачалося об'єднати в колгоспи 18–20 % селянських господарств, в Україні – 30 %. Сталінське керівництво і його представники в Україні визначили республіці сумнівну «пальму першості» в розселяннюванні Радянського Союзу.

План п'ятирічки, що включив і показники по сільському господарству, ще не був прийнятий, а вже пролунали заклики до форсування колективізації. 1 березня 1928 р. секретар ЦК ВКП(б) В. Молотов оголосив, що оцінка роботи місцевих парторганізацій буде прямо залежати «від успіхів у розширенні посівів і колективізації селянських господарств». У 1929 р. в обстановці боротьби з «правою небезпекою», що її уособлювали противники прискорення колективізації, у партії визрівають настрої на користь суцільної колективізації. Переломним

у цьому відношенні був листопадовий (1929) пленум ЦК ВКП(б). Серед ініціаторів форсування колективізації був і генеральний секретар КП(б)У С. Косіор, що підтримав пропозицію Й. Сталіна, В. Молотова і Л. Кагановича завершити суцільну колективізацію протягом року. Резолюція пленуму «Про сільське господарство України і про роботу на селі» стверджувала, що Україна має все необхідне, аби йти прискореними темпами попереду інших союзних республік у справі колективізації сільського господарства.

В обстановці загального одурманювання лунали й поодинокі тверезі голоси. Нарком землеробства УСРР О. Шліхтер і голова Колгоспцентру І. Гаврилов висловилися за те, щоб завершити колективізацію наприкінці п'ятирічки. Пленум створив комісію для вивчення питання про перспективи організації колгоспів у різних регіонах СРСР. Результати роботи комісії лягли в основу постанови ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», в якій Україну було віднесено до групи регіонів СРСР, де колективізацію планувалося завершити восени 1931 р. або навесні 1932 р. Постанова ЦК закликала до «соціалістичного змагання в організації колгоспів» і розглядала сільськогосподарську артіль як найпоширенішу, але перехідну до комуни форму колгоспів.

Машинно-тракторні станції

Для забезпечення успішної колективізації створювалися державні сільськогосподарські підприємства, які зосереджували наявну сільськогосподарську техніку і кадри механізаторів. Ці підприємства одержали назву машинно-тракторних станцій (МТС). Їхнім завданням було виробничо-технічне обслуговування колгоспів і радгоспів – головним чином тракторна оранка і комбайнове збирання хліба. Перша в Радянському Союзі МТС була створена у 1928 р. в Україні, у радгоспі ім. Т. Шевченка Березівського району Одеської округи. Істотного впливу на сільськогосподарське виробництво МТС на початку колективізації не справили: в колгоспах переважала ручна праця, гужовий транспорт і традиційна агротехніка. Натомість інше завдання МТС – посилення впливу держави на село – вони забезпечували.

С. Косіор (на передньому плані)

Насильницьке створення колгоспів

Селяни не бажали відмовлятися від своєї власності та передавати її в колгоспи. Лише грубе адміністрування, погрози, обіцянки щасливого й заможного життя змушували їх вступати в колгоспи. Вимуштруваний у дусі бездумного виконання рішень Москви партійно-державний апарат України виступив з рядом власних ініціатив щодо прискорення темпів колективізації. 24 лютого 1930 р. С. Косіор підписав лист-директиву місцевим партійним організаціям України, в якій ставилося завдання: «Степ треба цілком колективізувати за час весняної посівної кампанії, а всю Україну – до осені 1930 р.». Таким чином, вузьке коло партійних намісників центру, яким належала вся повнота влади в республіці, скоротило строки колективізації на 1–1,5 року.

Ясна річ, досягти цього можна було лише грубим насильством, на що й націлювали місцевий актив. У січні 1930 р. голова Колгоспцентру СРСР Г. Камінський, виступаючи перед представниками районів суцільної колективізації, сказав: «Якщо... ви перегнете палицю і вас заарештують, пам'ятайте, що вас заарештували за революційну справу». Отже, партійні й державні керівники заздалегідь «відпускали гріхи» насильникам, звільняючи їх від будь-яких правових чи моральних норм. У селі Передільському на Луганщині під керівництвом уповноваженого з округи була влаштована демонстрація з червоним і чорним прапорами. Демонстранти зупинялися біля Мітинг, присвячений колективізації. 1929 р.

кожного двору і пропонували господарю стати під червоний прапор – якщо він «за соціалізм», або під чорний – якщо той «за капіталізм». У Ровеньківському районі тієї ж округи уповноважений районний суддя засудив селянина до двох років ув'язнення за те, що він не вступив до колгоспу. У с. Григорівці Амвросіївського району Сталінської округи місцевий кооператив під тиском сільради перестав видавати товари тим біднякам, які не вступили до колгоспу. С. Косіор у звіті ЦК КП(б)У XI з'їзду КП(б)У (червень 1930 р.) визнав: «...Кожний партпрацівник на селі міг робити все, що йому заманеться». Зростали темпи колективізації. Якщо на 20 січня 1930 р. у республіці колективізовано 15,4 % селянських господарств, то на 1 березня – 62,8 %. До колгоспу забирали все: реманент, велику рогату худобу, коней, птицю. Колективізація перетворювалася на комунізацію.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Поясни, чому кооперування і колективізація в тому вигляді, в якому здійснювалися в Україні, суперечили одне одному?
2. Що спонукало сталінське керівництво перейти до суцільної колективізації? Як вона впроваджувалася в Україні?
3. У чому суть «перегинів» у колективізації? Які наслідки вони мали?
4. З якою метою утворювалися МТС?
5. Проаналізуй політику держави щодо селян у ході колективізації. Дай їй оцінку.

ДОКУМЕНТИ

1. Із заяви селянина Й. Безпалька до ВУЦВКу проти рішення Оріхівської селищної ради на Дніпропетровщині про його виселення на Соловки як сина куркуля від 14 лютого 1930 р.

Я, відповідно до постанови Оріхівської селищної ради, підлягаю виселенню на Соловки, як син колишнього куркуля-батька. До революції мені було 16 років, я ще не мав розуміння дорослої людини про право власності та експлуатацію людини людиною. З 1922 р. по 1929 р. обкладався нормальним сільськогосподарським податком, жив самостійно й не позбавлявся виборчих прав. І лише в 1929 р. до мого сільськогосподарського податку було добавлено 50 %, а всього заплатив 97 крб. Таким чином, ця цифра й обставини справи свідчать про те, що у мене не куркульське господарство і що я старої куркульської ідеології по своїй молодості ще не міг засвоїти, а засвоїв зовсім нову течію трудового народу, якої я і дотримувався протягом 12 років.

... Якщо батько мій вважається експлуататором, то я за це не повинен нести кару, бо я особисто не був експлуататором і нічого спільного з ним не маю. А тому прошу ВУЦВК звернути особливу увагу на неправильне моє виселення на Соловки.

Український історичний журнал. – 1992. – №4. – С. 84.

2. З огляду партійно-радянських контрольних органів УСРР від 5 квітня 1930 р. про зловживання владою під час колективізації та розкуркулення

Могилів-Подільська округа

З боку керівних працівників Барського району припущені були перекручення під час проведення розкуркулення. Під час опису куркульського майна з 289 господарств 45 % припадало на середняцькі. Ніякої масової підготовчої роботи в зв'язку з колективізацією не проводилося, між тим лише за 7 днів було колективізовано 3841 господарство. Такі «успіхи» району були через залякування, арешти та інші засоби тиску та адміністративного впливу. У с. Митки було оголошено: «Хто вороже ставиться до радянської влади й не вступає в СОЗу, оголошуємо бойкот...» Такі ж перекручення було припущено у зв'язку з кампанією мобілізації коштів (бойкот, незаконні обшуки, барахольство, «дельожа» речей між членами партії тощо).

Український історичний журнал. – 1992. – №4. – С. 90.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ №1.

Про які «перегини» в здійсненні колективізації свідчить цей документ?

2. Документ № 2.

Що було підставою для форсування колективізації керівниками Могилів-Подільської округи?

§55. РОЗСЕЛЯННЮВАННЯ УКРАЇНИ

Згадай:

1. Коли держава перейшла до прискореної колективізації? 2. Чому селянство відмовлялося добровільно йти в колгоспи?

Опір селянства Колективізація викликала впертий опір селянства. У багатьох місцевостях України, у тому числі в тих, де партійні керівники ще недавно рапортували про намір протягом року досягти суцільної колективізації, мали місце антиколгоспні й антирадянські виступи. За приблизними підрахунками, загальна кількість повстанців в Україні 1930 р. становила майже 40 тис. чол. У деяких місцях для придушення заворушень радянські війська застосовували артилерію, підрозділи бронетехніки й навіть авіацію. Були випадки, коли армійські частини переходили на бік повстанців.

Командир одного з каральних загонів у приватній розмові говорив: «Я старий більшовик. Я боровся як підпільник проти царя і потім воював у громадянську війну. Хіба я це все робив тільки для того, щоб тепер оточувати села кулеметами і віддавати своїм хлопцям наказ відкривати сліпо вогонь по беззахисних селянських масах? Ні, ні!».

Але розрізнені селянські виступи були придушені. Поставлене в безвихідь селянство почало продавати або забивати худобу, ховати чи псувати реманент. Село поринуло у вир самознищення. У 1928–1932 рр. в Україні було винищено близько половини поголів'я худоби. На його відновлення потрібні були десятиліття.

Маневр сталінського керівництва

Події набували таких загрозливих масштабів, що ігнорувати їх було неможливо. 21 лютого 1930 р. у Москві відбулася нарада партійних керівників РСФРР і УСРР за участю Політбюро ЦК ВКП(б), що розглянула заходи щодо виправлення становища. На початку березня 1930 р. Й. Сталін виступив у «Правді» зі статтею «Запаморочення від успіхів», де засуджував «перегини». Але головна відповідальність за «викривлення партлінії» покладалася на місцеве керівництво. Тоді ж було опубліковано Примірний статут сільськогосподарської артіль, котрий давав колгоспникам право мати корову, дрібну живність, присадибну ділянку. 14 березня ЦК ВКП(б) ухвалив спеціальну постанову, якою зажадав від парторганізацій усунути допущені помилки.

Ці документи дещо заспокоїли селянство. Почався масовий його відплив з колгоспів. Лише наприкінці 1930 р. цей процес було припинено.

«Розкуркулен- ня» селянства

У ході колективізації постало питання про долю заможних селян. Офіційна ідеологія зображувала їх як куркулів, лютих ворогів радянської влади, жорстоких експлуататорів. Насправді лише невелика їх частина використовувала найманих селян. Як правило, основою їхнього добробуту була праця всіх членів родини, ощадливість, хазяйновитість. Ця частина селянства була найміцніше зв'язана із землею й не бажала з нею розлучатися.

З 1927–1928 рр. у політиці держави щодо заможного селянства з'являються нові акценти. Було посилено оподаткування, обмежено оренду землі, заборонено використовувати найману працю, купувати машини, реманент. Ситуація поставила заможних власників перед необхідністю ділити землю між членами сім'ї, розпродавати майно й худобу та переїжджати до міста. Йшло вибіркове «розкуркулювання». Внаслідок цього кількість заможних господарств зменшилась. Прискорення колективізації загострило питання про долю куркульства. В грудні 1929 р. на конференції істориків-марксистів Й. Сталін поставив завдання «ліквідації куркульства як класу». Наприкінці січня була опублікована постанова ЦК ВКП(б) «Про заходи по ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації».

Особливо інтенсивно терор проти заможних селян провадився в перші місяці 1930 р. На 1 червня було «розкуркулено» 90 тис. селянських господарств України, що становило 1,8 % їхньої загальної кількості. Конфісковано й передано в колгоспи худоби, різноманітного реманенту, будівель на суму 90–95 млн крб. Характерно, що під «розкуркулення» потрапляли не лише заможні господарства, а й ті, які не погоджувалися йти в колгоспи. Їх називали «підкуркульниками». По суті, кампанія «ліквідації куркульства як класу» була формою репресій щодо всього селянства. Загроза «розкуркулення» висіла над селянами й примушувала їх вступати у колгоспи.

Прагнення радянського керівництва розгорнути новий наступ на селянство відбилосся в листі ЦК ВКП(б) «Про колективізацію», надісланому на місця у вересні 1930 р. Передбачалося, що протягом 1931 р. в Україні в основному завершиться суцільна колективізація основних сільськогосподарських районів. Це призвело до нового прискорення темпів колективізації наприкінці 1930 – на початку 1931 р. Якщо на 1 січня 1931 р. у колгоспах було 34,4 % господарств, то на 1 листопада – 69,3 %.

У 1931 р. тривала ліквідація заможних господарств і конфіскація майна тих селян, які не бажали колективізуватися. Внаслідок цього навесні та влітку було «розкуркулено» ще 23,5 тис. сімей, або близько 150 тис. чол. Випадки «розкуркулення» траплялися й у наступні роки. Всього в Україні за роки колективізації експропрійовано близько 200 тис. селянських господарств. Разом з усіма членами сімей це становило приблизно 1,2–1,4 млн чол. Понад половину з них – близько 860 тис. чол. – виселили на Північ і до Сибіру. Ця безправна категорія населення називалася «спецпереселенцями», зазнавала нелюдських страждань, використовувалася на найважчих роботах. Багато з них, особливо літніх людей, дітей, жінок, загинуло.

**Колгоспна
система –
форма
закріпачення
селянства**

Створивши колгоспи, держава установила над ними всеосяжний контроль. Першою ж заповіддю були поставки державі. Розподіляти на трудовні після поставок, як правило, було нічого, бо розміри цих поставок заздалегідь не визначалися. За вироблену продукцію колгоспи одержували від держави суто символічну плату. Колгоспники покладалися в основному на свою присадибну ділянку. Вони перетворювалися на людей «нижчого гатунку», головне суспільне призначення яких – забезпечення індустріалізації дешевим хлібом. Примусити їх погодитися з такою роллю можна було лише позаекономічними методами. І, справді, сталінське

керівництво, ввівши у 1932 р. паспортну систему в місті, фактично прикріпило селян до землі, зробило їх державними кріпаками, об'єктом середньовічної експлуатації.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуй форми опору селянства колективізації.
2. Яку мету мала публікація статті Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів»?
3. Що значить «розкуркулення» селянства?
4. Коли радянська влада перейшла до політики «ліквідації куркульства як класу»? Що вона означала?
5. Якою була доля розкуркулених селян?
6. Як ти розумієш термін «розселяння України»?
7. Чи згоден ти з визначенням: «Колгоспна система – форма закріпачення селянства»?

ДОКУМЕНТ

1. Телеграма жителів с. Гельм'язів Шевченківської округи до Наркомзему УСРР 29 березня 1930 р.

От імені 300 господарств, що вибули із знов організованих колгоспів, а також поодиноких господарств, запитання. Наша місцева влада як села, так і районна відмовилась одводити яровий клин, що визиває велику схвильованість людності, і не повертає с/г реманенту, живого і мертвого, і різного майна, що внесли до колгоспу. Прохають бідняки, в чім і розписуються три особи за всіх. М. Баран, М. Кодош, Х. Галян.

Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Зб. документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 157

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТА

1. Документ №1.
Що означало право виходу з колгоспів? Чому влада не повертала майно селянам? Про що це свідчило?

§56. ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ

Згадай:

1. Що викликало у 1921–1923 рр. голод у південних губерніях України? 2. Чому держава вчасно не надала допомоги жертвам голоду в Україні?

Причини й передумови голодомору

Одним із найстрашніших злочинів сталінізму проти українського народу був організований ним голод 1932–1933 рр. До цього голоду держава штовхала село, яке відмовлялося прийняти колгоспну систему, від початку колективізації. Протягом січня–листопада 1930 р. в Україні було заготовлено 400 млн пудів хліба. За

Тяжкий хліб 1932-го.

такий же період 1931 р. державні заготівлі становили 380 млн пудів. Але цього було досягнуто в результаті знекровлення села. У багатьох селян у 1931 р. вилучили все зерно, у тому числі посівний фонд. Узимку 1931/32 р. голод вже стукав до селянських хат України. Фізично ослаблене селянство не могло ефективно провести весняну посівну кампанію 1932 р. Ускладнювали ситуацію і безгосподарність у колгоспах, повна незацікавленість селян у ефективній, продуктивній роботі в них. На 20 травня 1932 р. у республіці було засіяно трохи більше половини запланованих площ. Внаслідок неякісного обробітку просапних культур частина посівів загинула. І все ж не природні чинники були причиною трагедії українського селянства. Врожай 1932 р. лише на 12 % був менший середнього врожаю за 1926–1930 рр. і міг би забезпечити населення України мінімумом продовольства.

Але цього не сталося. Наближення катастрофи відчувалося в середині 1932 р. Угорський письменник-комуніст, активний учасник громадянської війни Мате Залка, перебуваючи влітку 1932 р. в Україні, залишив такий запис у щоденнику, датований 11–13 червня: «Україна, незважаючи на нормальний урожай, приречена на голод... Це – трагедія». Саме в цей період на полях ночами почали з'являтися селяни – переважно жінки, яким нічим було годувати дітей. Цих нещасних у чиновних кабінетах називали «перукарями»: вони ножицями зрізали колоски на тих полях, де ще рік-два тому працювали як повноправні господарі. Незабаром явище набуло масового характеру. У серпні селяни почули про реакцію на це Й. Сталіна, названого офіційною пропагандою «батьком колгоспників». 7 серпня він власноруч написав закон про охорону соціалістичної власності, який за крадіжку колгоспної чи кооперативної власності передбачав розстріл з конфіскацією майна або позбавлення волі строком не менше 10 років з конфіскацією майна. Сучасники називали цей закон «законом про п'ять колосків».

Незважаючи на небачену раніше жорстокість, забезпечити хлібозаготівлі в 1932 р. не вдалося. На 1 листопада було заготовлено лише 195 млн пудів. У деяких районах місцеве керівництво, усвідомлюючи масштаби голоду, що насувався, дозволило колгоспам залишати зерно для сівби та в страховий фонд. Саме так зробили керівники Оріхівського району Дніпропетровської області. Довідавшись про це, Сталін наказав вчинити над ними жорстоку розправу. Старший агроном райземуправління був засуджений до розстрілу, п'ятеро керівників і спеціалістів – до 10 років концтаборів, інші п'ятеро – до 8, двоє – до 5 років.

Державна політика в селі за голодомору

Інформація про голод, що надходила з багатьох джерел, у деталях була відома вищому керівництву партії й держави. Але замість того, щоб рятувати селян, держава посилила тиск на них, прагнучи за будь-яку ціну виконати план хлібозаготівель. На місця були направлені надзвичайні комісії ЦК ВКП(б). В Україні хлібозаготівельну комісію очолював В. Молотов, який діяв особливо жорстоко. У районах, занесених на «чорну дошку» за «злісне саботування» хлібозаготівель, згідно з постановою РНК УСРР від 6 грудня 1932 р., конфісковували продовольчі й посівні фонди, припинялося постачання товарів, на місцевих керівників і колгоспників обрушувалися репресії. Наприкінці грудня 1932 р. в Україну прибув Л. Каганович. Він привіз директиву Й. Сталіна про здачу – в разі невиконання плану хлібозаготівель – насінневих фондів. Обласне керівництво одержало телеграму за підписом вищого керівництва УСРР з категоричною вимогою в найстисліші строки «ліквідувати саботаж».

У січні 1933 р. Сталін замінив керівництво Харківського і Дніпропетровського обкомів КП(б)У. Другим секретарем ЦК КП(б)У і секретарем Харківського (столичного) обкому партії став посланець Й. Сталіна – П. Постишев. Переїхавши на роботу в Україну, він залишився секретарем ЦК ВКП(б) і членом Політбюро ЦК. Таким чином, у партійній ієрархії він стояв вище генерального секретаря ЦК КП(б)У, яким залишався С. Косіор. П. Постишев очолив кампанію репресій проти тих комуністів, які не знаходили в собі сил для ролі катів власного народу. Протягом року, починаючи з 1933 р., із КП(б)У виключили 100 тис. чол. Вони були розстріляні або вислані.

ЦК КП(б)У, РНК УСРР, десятки тисяч місцевих партійних і радянських керівників, суд і прокуратура республіки, органи ОДПУ на території власної республіки стосовно власного народу діяли так, як нечасто дозволяли собі діяти загарбники в окупованій країні. Подвірні обшуки супроводжувалися конфіскацією не лише зерна, а й картоплі, буряків, сала, м'яса та інших продовольчих запасів на зиму. Селяни були позбавлені всього їстівного. Цим партійно-державний апарат цілком свідомо прирікав їх на смерть. Голод охопив регіони найінтенсивнішого сільського господарства – Україну, Північний Кавказ і Кубань, Поволжя, Північний Казахстан. Найбільших масштабів голод набрав в Україні.

Демографічні втрати

Голодомор 1932–1933 рр. спричинив величезну смертність населення, особливо дітей і стариків. Селяни змушені були їсти собак, котів, шурів, трупи коней, листя й кору дерев. Траплялися численні випадки

канібалізму. Села обезлюділи. Живі не мали сил ховати померлих. У деяких населених пунктах над сільрадами вивішували чорні прапори: це означало, що жителів тут уже немає. А в цей час на сусідніх залізничних станціях, у елеваторах під охороною міліції зберігалися тисячі пудів хліба.

Поставлені у безвихідь, селяни кидали домівки й пробували дістатися до міста. Не всім це вдавалося. Багато гинуло просто неба на дорогах. Інших зупиняли міліцейські кордони. До міста потрапляло порівняно мало людей. Але порятунку не було й тут. Прагнучи врятувати хоча б дітей, батьки залишали їх у лікарнях, державних установах, у під'їздах будинків і просто на вулицях. Лише з травня-червня 1933 р. держава стала надавати деяку допомогу українському селянству.

Донині не встановлена кількість жертв голоду 1932–1933 рр. Сталінське керівництво заборонило згадувати про нього в засобах інформації. У січні 1933 р., коли від голоду щоденно гинули десятки тисяч селян, Сталін на об'єднаному пленумі ЦКК і ЦК ВКП(б) заявив, що матеріальне становище робітників і селян поліпшується з року в рік і що в цьому можуть сумніватися лише затяті вороги радянської влади.

Дослідження голодомору 1932–1933 рр. в Україні розпочалося наприкінці 80-х років. Автори називають різні цифри померлих від голоду, які істотно різняться – від 3,0 до 4,5 млн чол. Голодомор, штучно створений сталінським керівництвом, був однією з найжахливіших за останні декілька століть трагедій українського народу.

Ще не розвіявся трупний сморід в опустілих українських хатах, а з інших республік СРСР, особливо з Росії, вже прямували ешелони з переселенцями. До кінця 1933 р. у Донецьку, Дніпропетровську, Одеську і Харківську області переселилося 21,9 тис. господарств – близько 117,1 тис. чоловік.

Трагедія 1932–1933 рр. остаточно зламала опір селян колгоспно-феодальній системі, суттєво підірвала сили у відстоюванні споконвічних національних прав. Саме цього прагнув тоталітарний режим, саме про це цинічно говорили його ставленики в Україні. «Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну!». Ці слова належать секретарю ЦК КП(б)У і секретарю Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаевичу. Вони відбивали настрої усього тодішнього керівництва ВКП(б).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що спричинило голодомор 1932–1933 рр. в Україні?
2. Порівняй голод 1921–1923 рр. і 1932–1933 рр. Що в них спільне, а що – відмінне?
3. У чому суть «закону про п'ять колосків»? Які наслідки він мав?
4. Охарактеризуй державну політику в селі за голодомору.
5. Яку роль відіграли В. Молотов, Л. Каганович і П. Постишев в організації голодомору?
6. З якою метою в 1933 р. проводилася чистка партії в Україні?
7. Якими були масштаби демографічних втрат за голодомору?
8. Охарактеризуй наслідки голодомору.

ДОКУМЕНТИ

1. Зі спогадів свідків голодомору 1932–1933 рр.

Неліпа Онисія Андріївна – Городищенський район на Черкащині:
– У тридцять третьому було стільки горя, що й на воволій шкурі не спишеш... У Серафима Горідька було троє хлопців. Малий збігав до Литвинки, по сусідству. Вона йому вряди-годи молочка давала. Та ось раз пішов, а додому немає! Кинулись до неї. Питають – вона зам'ялась, язик заплітається. Почали шукати – в казані тільки нігтики плавають...

Старостенко Григорій Іларіонович – Красноармійський район Донецької області:

– Що ми їли? Лободу-кропиву, ловили ящірок, ховрашків, їжаків. Весною 33 року було чогось багато ящірок, їх важко було впіймати, але ми старалися, пекли на вогнищі, ділили між собою і їли. Ми, діти, були страшні: на висохлих ніжках, величезні животи. Один з братів спух, а тоді помер. А як же ми решта вижили? За 5 кілометрів від нас була шахта № 19, там тоді вугілля до стволу возили кіньми. Коли котрусь коняку вбивало обвалом чи калічило, її вивозили на кар'єр і обливали карболкою. Як же воно тяжко пахло. На шахті люди знали, що гине коняка, і один знайомий давав знати нашому батькові. От ми йшли до кар'єру всі – батько, мама і ми – і чекали, поки привезуть коняку. Коли фельдшер з міліціонером зроблять своє діло і від'їдуть, ми й інші люди виходили із засідки. Що ж там робилося, страшно згадати. Хто що урве, відрубає, то його щастя. Батько біля тієї здохлятини нам подає шматки, ми в мішок і додому. Вдома їх довго вимочували, а потім солили в джегечці. І так вижили. Хоч усе й пахло карболкою.

33-й: Голод. Народна книга-меморіал. – К., 1991. – С. 216, 260.

2. Реакція секретаря Вінницького обкому КП(б)У І. Лівензо на заяву місцевих парткерівників про голод у Теофіпільському районі. 24 березня 1933 р.

Прежде всего, чрезвычайно страшно для меня то, что такой вопрос вообще всплыл. Я готов выслушать о Теофипильском районе что угодно, но только не заявление о голодании колхозников и просьбу о продовольственной помощи.

...Заявление о голодании колхозников нужно отвергнуть потому что:

1. Что это за квалификация такая? «Голодают колхозники, у которых большие семьи».

Голодають лодыри, тунейдцы, приложившие немало энергии для разложения колхозов – вырабатывавших по 30–40 трудодней за год. Причем, среди них есть даже такие, у которых маленькие семьи.

2. Со всей решительностью заявляю, что голодающих таких «колхозников» очень мало и мало таких потому лишь только, что сотни центнеров (пожалуй, больше чем сотни) разбазарено колхозами для выдачи таким лодырям, рвачам, ворам.

3. Писать обкому, просить помощи и брать как базу для этого пусть даже голодные отдельные семьи, лодырей, разложителей колхозов, не понимая, не видя губительности этого пути. Это по меньшей мере очень странно и непонятно.

4. Только желанием замазать перед обкомом истинное положение вещей можно объяснить заявление ... о том, что голодание колхозников насчитывается в 20 колхозах.

33-й: Голод. Народна книга-меморіал. – С. 40–41.

3. Постанова ЦК ВКП(б) від 8 листопада 1932 р.

Секретно

Сегодня приостанавливается отгрузка товаров для села всех областей Украины до времени, когда колхозы и индивидуальные крестьяне не начнут честно и добросовестно выполнять свой долг перед рабочим классом и Красной Армией в деле хлебозаготовки.

Пред. Совнаркома СССР Молотов

Секретарь ЦК ВКП(б) Сталин

Запорізький облдержархів. – Ф. 213. – Оп. 13. – Спр. 14. – Арк. 1.

4. Австрійський дослідник А. Вонарбург про географію голодомору 1932–1933 р.

Сотні українських очевидців не мовчали про свої трагічні переживання у тридцять роки. Декому з цих людей вдалося в часи голодомору в Україні виїхати до Москви, чи то в інші райони Росії, оскільки вони були техніками за професією, або ж мали якісь привілеї. Вони розповідали, що як тільки вони покидали області заселені українцями (Українська РСР, Кубанська область і Північний Кавказ), вони не виявляли якихось зовнішніх ознак голоду, за винятком Білорусії.

Вонарбург А. Голодомор в Україні 1932–1933 рр. // Австрійсько-український огляд. – 1999. – № 8. – С. 52.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документи №1, № 2.

Які наслідки для суспільства мав голод 1932–1933 рр.?

Чому партійний керівник намагався «закрити» питання про голод?

2. Документ № 3.

Чи може свідчити зміст цього документа (в сукупності з іншими документами) про організований характер голоду в Україні?

3. Документ № 4.

Що нового про голодомор в Україні дає цей витяг із статті австрійського історика?

§57. КОЛГОСПИ ПІСЛЯ ГОЛОДОМОРУ

Згадай:

1. Які причини голодомору 1932–1933 рр.? 2. Які соціально-політичні наслідки мав голодомор?

Політвідділи МТС

Тероризуючи село голодомором, керівництво більшовицької партії в той же час прагнуло зміцнити свій вплив на нього. Рішенням січневого (1933) об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) створювалися політвідділи МТС і радгоспів, наділені надзвичайними повноваженнями на селі. Для роботи в політвідділах в Україну було відряджено кілька тисяч комуністів з міст, у тому числі з Москви й Ленінграда. Водночас для постійної й тимчасової роботи в колгоспи України прибуло близько 16 тис. чол. Ці люди, як правило, зовсім не знали сільського господарства, звичаїв і традицій місцевого населення. У спотвореній уяві вищих партійних чиновників ця обставина була перевагою. Саме такі особи без сумнівів і вагань могли реалізувати сталінську лінію в колгоспному будівництві. За допомогою місцевого активу, органів ОДПУ-НКВС відряджені з міст члени ВКП(б) мали налагодити роботу колгоспів, вдихнути в них життя. Вони довершили на селі розгром сил, котрі чинили бодай найменший опір аграрній політиці держави. Було здійснено масову перевірку голів колгоспів, бухгалтерів, бригадирів, завідувачів ферм. Багатьох із них звинуватили в антиколгоспній діяльності й репресували. Тривали пошуки «куркулів» і «підкуркульників», які нібито проникали в колгоспи для шкідництва. Лише на Одещині в 1933 р. було «викрито» понад півтори сотні «куркульських груп». Місця звільнених і репресованих займали висуванці, нашвидкуруч підготовлені на короткотермінових курсах з числа сільських активістів, які відзначилися під час проведення колективізації.

Заходи щодо зміцнення колгоспів

1932–1933 рр. засвідчили, що «воєнно-комуністичні» методи управління сільським господарством ведуть до вимирання села. Сталінське керівництво змушене було шукати шляхів вдосконалення управління селом. У січні 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили спільну постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами й одноосібними господарствами». Запроваджувався погектарний принцип хлібозаготівель, навесні доводили до відома колгоспів і колгоспників, яка частина врожаю залишиться виробникам, а яка – державі. Це було розраховано на пробудження зацікавленості селянства в результатах своєї праці.

Перша в Україні МТС. 1928 р.

Держава прагнула внести елементи організованості в роботу колгоспів, ліквідувати знеособлення в оцінці праці. У колгоспах було створено виробничі бригади, з'явилася колгоспна ланка як форма організації праці всередині бригади. Ланка мала постійний склад, за нею закріплювалися земля й реманент на весь виробничий сезон. У колгоспах впроваджувались елементи нормування й відрядна форма оплати праці.

Водночас колгоспи оснащувалися сільськогосподарською технікою. Її випускали заводи сільськогосподарського машинобудування: Харківський тракторний, запорізький комбайновий «Комунар», харківський «Серп і молот», кіровоградський «Червона зірка» та інші.

Технічне обслуговування колгоспів здійснювали державні організації – машинно-тракторні станції (МТС). Наприкінці другої п'ятирічки їх було 958. Проте великий загін механізаторів МТС мав загалом досить низький технічний рівень. Як правило, це були вчорашні селяни, які після короткотермінових курсів сідали за кермо сучасної машини. Майже половина тракторів і комбайнів, які потрапляли в їхнє розпорядження, досить швидко перетворювалася на брухт.

Завершення колективізації У складній обстановці завершувався процес колективізації. На 1937 р. колгоспи України об'єднували 96,1 % селянських господарств і 99,7 % посівної площі. Напередодні Другої світової війни у республіці існувало майже 30 тис. колгоспів, близько тисячі радгоспів. Селянство поступово звикало працювати в умовах колгоспної системи, яка

до найменших дрібниць регламентувала виробництво, вказувала де, коли і що сіяти, як обробляти, коли і в який спосіб збирати врожай.

**Колгоспи
в радянській
системі**

Офіційна пропаганда змальовувала картину добробуту на селі, висококомеханізованої праці, щасливого життя колгоспників.

Справді, в роки довоєнних п'ятирічок відбулась істотна модернізація сільського господарства. Якщо на початку 20-х років головними знаряддями праці були плуг, серп і ціп, то наприкінці 30-х в МТС налічувалося (в робочому і неробочому стані) 100 тис. тракторів (у 15-силовому обчисленні), 33 тис. комбайнів, 550 тис. вантажних автомашин. МТС виконували 3/4 операцій з обробітку ґрунту, збирали зерно з 40 % посівних площ. Про результати перших п'ятирічок радянське керівництво говорило як про один з найважливіших своїх успіхів. При цьому замовчувалося найсуттєвіше: натуроплата колгоспників становила лише 12–15 % заробленого. Подібна експлуатація нечасто траплялася в Україні навіть за кріпацтва. За таких умов селянство поступово втрачало вироблені століттями риси: хазяйновитість, ініціативність, працелюбність.

На тлі апатії та байдужості, які панували в колгоспах, окремі колгоспники вражали країну своїми виробничими досягненнями. Ланкова колгоспу села Старосілля на Київщині Марія Демченко в 1935 р. стала ініціаторкою руху за вирощування 500 ц цукрових буряків з гектара. Того ж року Паша Ангеліна, бригадир тракторної бригади Старобешівської МТС на Донеччині, закликала до всесоюзного змагання тракторних бригад. За цими починами, що, як правило, ретельно готувалися і яких в 30-х роках було чимало, стояли місцеві партійно-господарські керівники, котрі в такий спосіб прагнули продемонструвати верхам ефективність власної праці та життєздатності колгоспної системи. Але вирішального впливу на стан сільського господарства успіхи цих ентузіастів, забезпечених усім необхідним для рекорду за рахунок інших колгоспників, справити не могли.

Примусова праця була малоефективною. Обсяг сільськогосподарської продукції зростав повільно. У 1933 р. держава насильницькими методами домоглася від українського села 317 млн пудів хліба, у 1935 р. – 462 млн, у 1940 р. – 576 млн пудів. Непомірну, страхітливую ціну платили селяни за ці доволі скромні результати. Та все ж і така кількість хліба забезпечила поступове послаблення продовольчої кризи в місті. Карткова система розподілу продуктів для робітників і службовців була ліквідована у 1934 р.

За надзвичайно несприятливих соціально-економічних і політичних умов селянство відроджувало підірване насильницькою колективізацією і голодом 1932–1933 рр. сільське господарство України.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. З якою метою створювалися політвідділи МТС?
2. Яке місце в роботі політвідділів МТС займали репресивні методи?
3. Що було зроблено для організаційного зміцнення колгоспів?
4. Коли була завершена колективізація?
5. Яке місце займали колгоспи в радянській системі?
6. Дай узагальнюючу характеристику розвитку сільського господарства України напередодні Другої світової війни.

ДОКУМЕНТ

1. Середній збір з 1 гектара (в центнерах):

	Серед. за 6 рок. 1933–1938	Серед. за 10 рок. 1895–1904
Жито озиме	8,0	10,0
Пшениця озима	9,3	12,0
Пшениця яра	5,8	12,0
Ячмінь	8,3	10,1
Овес	8,0	11,9
Кукурудза	10,7	15,5
Картопля	68,1	85,0

Кононенко С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960. – Мюнхен, 1965. – С. 310.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТА

1. Документ №1.
  - а) Порівняй урожайність основних сільськогосподарських культур в 1933–1938 і у 1895–1904 рр.
  - б) Що можна сказати про економічну ефективність колгоспного ладу?

§58. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД УКРАЇНИ

Згадай:

1. Які класи і соціальні групи були знищені в Україні після 1917 р.?
2. Яке місце займала в суспільстві Компартія?

Зміни у складі населення України

Громадсько-політичне життя України наприкінці 20-х – у 30-х роках розвивалося під впливом суперечливих факторів.

Соціальний склад населення кардинально змінився. Зникли економічно активні в 20-ті роки категорії приватних

торговців, власників підприємств, помітно збільшилася кількість робітників – з 1770 тис. до 4578 тис. чол. 1940 р. Їхня питома вага у населенні республіки досягла третини. Джерела поповнення робітничого класу були різноманітні, але переважало село. Вперше в історії України більше половини робітників становили українці.

Загальна чисельність службовців і спеціалістів народного господарства, освіти, культури, науки зростає з 549 тис. у 1928 р. до 2 млн чол. у 1940 р. Понад 25 % їх мали середню і вищу освіту.

Індустріалізація супроводжувалася бурхливим розвитком міст. У 1926–1939 рр. кількість міських жителів УСРР подвоїлася і досягла третини населення, що надзвичайно загострило житлову проблему. Причому міста в ці роки зростали переважно за рахунок місцевого українського населення. У 1920 р. українці серед міських жителів УСРР становили лише третину, в 1939 р. – понад 58 %.

Переміщення людей з одних соціальних груп до інших супроводжувалося швидкою ломкою їхньої психології, способу життя, втратою усталених традицій, які вироблялися століттями. Ці процеси були наслідком прямого насильства влади і тому сприймалися мільйонними масами, особливо примусово пролетаризованим сільським населенням, болісно.

Разом з тим роки індустріалізації й колективізації позначені інтенсивним соціальним рухом по «вертикалі» – з «низів» нової соціальної піраміди, яка активно формувалася в роки радянської влади, «вгору». Більшовицька партія сприяла висуванню рядових робітників і селян на керівні пости, відкривала перед ними двері вищих та середніх навчальних закладів. В органи державного управління, господарський, партійний апарат, в офіцерський корпус Червоної армії, органи державної безпеки, міліцію, до керівництва колгоспами, радгоспами, торговельними підприємствами прийшли десятки тисяч робітників і селян.

Радянські керівники ставили собі в заслугу побудову суспільства, вільного від експлуатації людини людиною. Насправді, знищивши стару соціальну піраміду, вони побудували нову, небачену раніше. У Радянському Союзі формувався новий правлячий клас – номенклатурна верхівка партійно-державного й господарського апарату, забезпечена всіма матеріальними благами і відгороджена від мільйонів своїх співгромадян щільним муром різноманітних привілеїв.

Конституція УРСР 1937 р.

Соціально-економічні та політичні зміни, що відбулися в СРСР у 20–30-х роках, правляча більшовицька партія розглядала як процес соціалістичного будівництва. Успішне виконання другої п'ятирічки мало

утвердити основи соціалізму в СРСР. На це вказувалося в матеріалах XVII з'їзду ВКП(б), що відбувся у 1934 р. Було створено Конституційну комісію для вироблення нового Основного Закону, котрий мав закріпити «перемогу соціалізму в СРСР». У підготовленому комісією документі СРСР визначався як «союзна держава, створена на основі добровільного об'єднання рівноправних радянських соціалістичних республік». Конституція скасувала всі поширювані на деякі категорії населення обмеження в правах. Вибори до рад мали бути загальними, прямими й рівними при таємному голосуванні. Оголошувалася також недоторканність особи й житла, таємниця листування, свобода слова, друку, зборів.

На основі Конституції СРСР, прийнятої VIII надзвичайним з'їздом рад СРСР 5 грудня 1936 р., були вироблені конституції союзних республік, у тому числі й України. Надзвичайний XIV Всеукраїнський з'їзд рад 30 січня 1937 р. затвердив нову Конституцію республіки, яка офіційно тепер називалась Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР). Конституція УРСР декларувала добровільність об'єднання України з іншими республіками в Радянський Союз. Найвищим органом державної влади УРСР стала Верховна Рада, а в період між її сесіями Президія. Найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади оголошувалася Рада Народних Комісарів (РНК).

Демократичні положення Основного Закону УРСР в умовах однопартійної тоталітарної диктатури не були наповнені реальним змістом. Конституція УРСР 1937 р., як і Конституція СРСР 1936 р., залишалася не підтвердженою практикою життя декларацією. СРСР був жорстко централізованою, унітарною державою, а союзні республіки в ньому не мали ніякої автономії. З союзного центру – Москви – тягнулися нитки управління практично всіма сферами економічного, соціального й політичного життя України. Тоталітарний режим виключав будь-які прояви незалежного від держави громадсько-політичного життя, виховуючи в широких масах подвійну мораль, формуючи байдужість і соціальну пасивність.

**Компартія
в політичній
системі
суспільства**

Стрижнем тогочасного політичного ладу залишалася Комуністична партія, від імені якої здійснювалося керівництво всіма аспектами економічного, політичного й духовного життя.

Це була єдина в країні політична партія. Ось чому в партію йшли не лише переконані прихильники соціалізму, а й безліч тих, хто вбачав у членстві в КП(б)У гарантію швидкого просування по службі. У цій обстановці лави більшовицької партії, незважаючи на масові чистки, швидко повнилися. На 1 січня

1928 р. КП(б)У мала 137,7 тис. членів, на 1 січня 1933 р. їх було вже 330,9 тис., а 1 січня 1941 р. – близько 380 тис.

Монопольне становище КП(б)У в суспільстві, жорстоке переслідування всіх, хто наважувався на будь-яку критику її політики, призводили до накопичення негативних хворобливих тенденцій у діяльності партії. З організації односторонніх, об'єднаних спільністю політичних цілей, вона перетворилася в ієрархічну, надцентралізовану організацію, функції якої зводилися до виконання розпоряджень партійних вождів. Швидко зростав і зміцнювався партійний апарат, що перебрав на себе повиношення державних органів, диктуючи свою волю суспільству.

Різноманітні громадські організації й добровільні товариства працювали під всебічним контролем партійних органів і органів безпеки. Функції профспілок звелися до ролі «приводних пасів» між партапаратом і робітничими колективами. Комсомол розглядався як резерв і інструмент партії, не маючи ніякої автономії. Інші громадські організації також були позбавлені самостійності, частину з них – ліквідовано. Так, перестали існувати товариства старих більшовиків, колишніх політкаторжан і засланих, інженерно-технічні товариства та деякі інші добровільні об'єднання. В їхньому складі було багато незалежно мислячих, а тому небезпечних для сталінського режиму осіб. В обстановці згортання творчої діяльності громадських організацій насаджувалися різноманітні форми радянської роботи, яка не знаходила підтримки в масах і виконувалася «добровільно-примусово».

Сталінізм і його провідники в Україні

Партійне й радянське керівництво України не знайшло в собі сил протистояти сталінізму, що активно формувався як форма тоталітаризму. У той час на чолі КП(б)У, ВУЦВК, РНК УСРР стояли особи, які з більшим або меншим завзяттям виконували волю сталінського керівництва. ЦК КП(б)У в 1925–1928 рр. очолював Л. Каганович, один з найпослідовніших сталіністів, рекомендований Політбюро ЦК ВКП(б) для роботи в Україні. Він активно пропагував міф про мудрість Й. Сталіна. Л. Кагановича заступив С. Косіор, котрий у роки громадянської війни був одним із керівників більшовицьких організацій в Україні, а у 1925–1928 рр. працював секретарем ЦК ВКП(б). На чолі ЦК КП(б)У С. Косіор стояв з липня 1928 р. по січень 1938 р. На ці роки припадає пік кривавого розгулу сталінського режиму в Україні, одним із стовпів якого, бездумним виконавцем розпоряджень центру був С. Косіор. У передвоєнні роки КП(б)У очолив М. Хрущов, знов-таки присланий з Москви, де він був керівником міської парторганізації і кандидатом у члени Політбюро ЦК ВКП(б). Хрущов продовжив дію своїх попередників в Україні.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Під впливом яких чинників відбувалися зміни соціальної структури в 20–30-х роках і як цей процес позначався на становищі різних верств населення України?
2. Як ти вважаєш, чи міг бути справжнім демократизм державно-політичного устрою України, декларований Конституцією УРСР 1937 р.? Обґрунтуй відповідь.
3. Чим можна пояснити посилення ролі Компартії в політичному житті та одночасне згортання або скорочення діяльності громадських організацій?
4. Як змінився в 20–30-ті роки національний склад міст?
5. Які процеси відбувалися у правлячій більшовицькій партії в 20–30-ті роки?
6. Який зміст ти вкладаєш у поняття «сталінізм»?
7. Кого з провідників сталінізму в Україні ти знаєш?

ДОКУМЕНТ

1. Очевидець подій, емігрант О. Височенко, про життя партійно-радянської верхівки в українській провінції 1933 р.

У Погребищі, як і у кожному районі, була розкішна ідальня для партійно-радянського активу, так звана двадцятка. Вдень і вночі її охороняли міліціонери, щоб до приміщення ідальні не підходили голодні селяни або їх діти й своїм страшним виглядом не псували апетит «ідейним будівникам соціалізму». Тут за сміховинну ціну подавали районній верхівці все що завгодно: білий хліб, м'ясо, курей, вина, шоколад. Крім того, кожний, хто був прикріплений до ідальні, одержували додому ще окремий «мікоянівський» (Мікоян – тодішній нарком харчової промисловості СРСР) пайок, до якого входило понад 20 найменувань. А довкола цих партійних оазисів лютували голод і смерть.

Височенко О. СРСР без маски. – Буенос-Айрес, 1951. – С. 19.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТА

1. Документ №1.
  - а) Як узгоджується цей факт із заявами сталінського керівництва про демократизм і робітничо-селянський характер радянської влади?
  - б) На кого спирався у своїй діяльності Сталін і його прибічники?
  - в) Що таке «номенклатурна верхівка» і яку роль вона виконувала в радянському суспільстві?

§59. МАСОВІ РЕПРЕСІЇ ТА ЇХ ЖЕРТВИ В УКРАЇНІ

Згадай:

1. Що таке «червоний терор» і якими були його масштаби в 1917–1920 рр.?
2. Яким було ставлення більшовиків до своїх політичних противників у 20-ті роки?

**Репресивна
політика
сталінізму .**

Сталінські ставленики в Україні стали провідниками політики масового терору, який розгорнувся тут у 30-х роках.

Брутальні розправи з тими, кого вважали противниками радянської влади, не припинялися протягом 20-х років. Але з кінця цього десятиліття правлячі кола СРСР відмовляються навіть від видимості законності здійснюваних репресій. Звинувачення проти віднесених до класово ворожих елементів з 1929 р. почали розглядати так звані трійки у складі першого секретаря райкому партії, голови райвиконкому і начальника місцевого відділення ДПУ, що значно спростило справу. Засуджених партіями відправляли на примусові роботи до північних та інших віддалених районів СРСР з надзвичайно важкими, по суті каторжними умовами праці.

Трагедія селянства кінця 20-х – першої половини 30-х років, гоніння на інтелігенцію, сфабриковані органами ДПУ політичні процеси цього періоду стали прелюдією до нової хвилі репресій сталінського режиму проти свого народу.

Масова кампанія «викриття» ворогів та репресій проти них розгорнулася після вбивства 1 грудня 1934 р. С. Кірова, члена Політбюро ЦК ВКП(б), керівника ленинградської парторганізації, авторитетного в більшовицькій партії діяча, потенційного кандидата на пост генерального секретаря. Цим убивством, обставини якого залишаються нез'ясованими до сьогодні, сталінське керівництво скористалося для подальшого нагнітання істерії в країні, розправи над реальними й потенційними противниками режиму. Президія ЦВК СРСР з надзвичайною оперативністю 1 грудня 1934 р. прийняла постанову про порядок розгляду звинувачень у підготовці чи здійсненні терористичних актів, яка відводила на слідство в цих справах не більше 10 днів. Справи розглядалися без прокурора й адвоката. Оскарженню чи помилуванню не підлягали. Слідчі надзвичайно широко трактували поняття «тероризм». Фактично в ньому міг бути звинувачений кожен, хто потрапив до органів НКВС. У 1937 р. подібний порядок розгляду судових справ був поширений на звинувачених у шкідництві та диверсіях. «Шкідників» і «диверсантів» у роки перших п'ятирічок, коли в промисловість влилися мільйони малокваліфікованих робітників і широкими масштабами впроваджувалася нова, складна техніка, було дуже багато. Справи осіб, притягнених до відповідальності за політичними звинуваченнями, з ініціативи секретаря ЦК ВКП(б) Л. Кагановича стали розглядати в позасудовому порядку із застосуванням вищої міри покарання. Слідство велося із вживанням до арештованих жорстоких тортур. Ця практика була узаконена в 1937 р., коли Й. Сталін від імені ЦК ВКП(б) особисто дав вказівку органам НКВС застосовувати до заарештованих

фізичні методи тиску. В 1939 р. ця вказівка була підтверджена. В'язні не витримували тортур, підписували протоколи з абсурдними звинуваченнями, зводили наклепи на своїх колег, рідних.

Розгорнуті в 30-ті роки в Україні масові репресії охопили всі категорії населення: представників партійного й державного апарату, військових, науковців, робітників, селянство.

Після процесу над «Спілкою визволення України» в республіці «викрили» багато «контрреволюційних організацій», найбільшими з яких були «Український національний центр», «Українська військова організація», «Польська організація військова», «Білогвардійський терористичний центр у Києві», різні «шпигунсько-троцькістські» організації. В Україні не уникла репресій більшість керівників КП(б)У і РНК, у тому числі й активні учасники жовтневого перевороту та громадянської війни. Серед них – Е. Квірінг, Х. Раковський, Ю. Коцюбинський, С. Косіор, Ю. Медведєв, В. Чубар і багато інших. Чекаючи неминучого арешту, застрелив свою дружину і застрелився сам Голова Раднаркому УРСР П. Любченко. Майже повністю був знищений обраний на XIII з'їзді КП(б)У Центральний Комітет. З 62 членів звинувачено у ворожій діяльності та виключено з партії 55. З 11 членів Політбюро, обраного після XIII з'їзду КП(б)У, загинуло 10, а з 5 кандидатів у члени Політбюро – 4. Кількісний склад КП(б)У з 1933 по 1938 р. зменшився на 266,3 тис. чол. – майже наполовину.

Сталінське керівництво безжально віддавало на розправу НКВС не лише сотні тисяч незгодних з його політикою безпартійних, не лише всіх тих представників партійно-державного апарату, які могли скласти йому опозицію, а й багатьох сліпих виконавців репресивного курсу режиму. Тисячі керівників, слідчих і оперуповноважених НКВС, що сфабрикували численні справи «ворогів народу», з часом стали самі об'єктами репресій і таким чином зберегли таємницю розправ над своїми жертвами. Був репресований і В. Затонський, один із керівників боротьби за радянську владу в Україні в 1917–1920 рр., член ЦК КП(б)У і радянського уряду України. На XVII з'їзді ВКП(б), який відбувся в 1934 р., В. Затонський очолював лічильну комісію. Він добре знав, що проти обрання Сталіна до складу ЦК ВКП(б) було подано 292 голоси делегатів з'їзду, а не 3, як це було повідомлено. В. Затонського звинуватили в належності до неіснуючого «антирадянського українського національного центру» і стратили.

Унаслідок сталінських репресій у другій половині 30-х років була обезглавлена армія. Репресії, які розпочалися проти вищого командування, перекинулися на рівень військових округів. Й. Якіра, командувача Київського військового округу,

у 1937 р. звинуватили в підготовці замаху на К. Ворошилова і стратили. Був повністю знищений весь штаб Київського військового округу, в якому працювали дібрані Й. Якіром військові спеціалісти, багато з них – активні учасники війни 1918–1920 рр. Подібна доля спіткала й Харківський військовий округ: його командний склад на чолі з командувачем округу І. Дубовим став жертвою розправ.

Репресії спричинили гострий кадровий голод в армії. Напередодні війни лише 7 % командирів мали вищу військову освіту, а 37 % не пройшли повного курсу навчання навіть у середніх військових закладах. Це стало однією з основних причин поразок Червоної армії в 1941 р.

Жертвами сталінської сваволі в Україні стали мільйони людей. Звичайно, більшість із них не була представниками партійного чи державного апарату. Арешт ставав трагедією не лише для них самих. Їхні близькі та рідні потрапляли до категорії людей, яка в офіційних документах мала назву «члени сімей ворогів народу». Частина з них також репресували, а решта поневірялась, не знаходячи житла й роботи, не маючи можливості здобути освіту.

Ідеологічне виправдання терору

Тоталітарний режим прагнув ідеологічно виправдати масовий терор проти свого народу. Цьому слугувала теза про загострення класової боротьби в СРСР у ході будівництва соціалістичного суспільства. Це положення органічно доповнювалось іншим – про наявність у радянських республіках «повзучих» націоналістичних ухилів. Партапарат України, прагнучи вислужитися перед центром, підкреслював свою особливу роль у розпалюванні Й. Сталіним боротьби з «ворогами народу». У звітній доповіді ЦК Компартії України XII з'їзду КП(б)У, який відбувся у 1934 р., С. Косіор, зокрема, так інтерпретував сталінську тезу стосовно України: «На Україні класова боротьба більш напружена, ніж в інших місцях, і ворог – куркуль, націоналіст – у нас більш досвідчений, лютіший, ніж де б то не було в інших республіках і областях Союзу».

Ця теорія стала директивною, відповідно до якої діяла ідеологічна машина тоталітарної держави. Преса, радіо, кінохроніка були переповнені сфабрикованими слідчими матеріалами про «злочинні дії ворогів народу», їхнє шпигунство на користь іноземних держав, шкідництво на виробництві, в армії, наукових закладах, державних установах. Проводилися масові мітинги, організатори яких вимагали від виступаючих засудження виявлених «ворогів народу», схвалення смертних вироків тощо.

Теза про загострення класової боротьби стала теоретичною підставою для розгортання боротьби з будь-якими проявами

інакомислення в суспільстві й партії, обґрунтування масових репресій у країні, нагнітання істерії страху, аби паралізувати волю народу до опору.

Згортання українізації

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років український народ ще продовжував користуватися плодами українізації, яку було розгорнуто в попередні роки. На початку 30-х років українською мовою навчали 4/5 числа шкіл, 2/3 – технікумів, 1/3 – вищих навчальних закладів. Протягом 1928–1937 рр. у 2,6 раза збільшився обсяг книжкової продукції, що видавалася українською мовою. У 1938 р. з 84 театральних колективів республіки 57 були українськими. Українська мова залишалася мовою державних органів, художньої літератури, періодичної преси, наукової, виробничої діяльності. Представники національних меншин в Україні до кінця 30-х років усе ще мали можливість вивчати рідну мову, культуру, розвивати національні традиції. У 1938 р. працювало шість театрів, які ставили спектаклі єврейською мовою, і по одному – молдавською, польською, німецькою, болгарською.

Але вже з кінця 20-х сталінський режим почав швидко згортати українізацію, повертаючись до великодержавницької асиміляторської політики, яку століттями здійснювала царська адміністрація. Посилаючись на постанову ЦВК СРСР 1929 р., згідно з якою державні органи й підприємства союзного підпорядкування зобов'язувалися спілкуватися між собою і з центром мовою їхніх правлінь (тобто російською), а з місцевими органами – національною мовою, чиновники взагалі відмовлялися вивчати українську мову. Особливо складна ситуація була на підприємствах, очолюваних керівниками-росіянами, ставлениками Москви. Працівникам, які спілкувалися українською мовою, навішували ярлики «самостійників» і «націоналістів».

На початку 30-х років Україною прокотилася нова хвиля боротьби з «націоналістичними ухилами». Інспірована Й. Сталіним, ця боротьба була спрямована проти М. Скрипника, свого часу одного з керівників більшовицького перевороту в Петрограді, члена ЦК ВКП(б), члена Політбюро ЦК КП(б)У, заступника Голови РНК УСРР. М. Скрипник, відомий як палкий прихильник політики українізації, не схвалював деспотичний режим Й. Сталіна. ДПУ сфабрикувало проти М. Скрипника звинувачення в організації націоналістичної контрреволюційної організації. Члени Політбюро ЦК КП(б)У, особливо перший секретар С. Косіор і присланий на початку 1933 р. з надзвичайними повноваженнями в Україну секретар ЦК ВКП(б) П. Постишев, вимагали від М. Скрипника каяття у

нездійснюваних ним злочинах. Не витримавши цього, М. Скрипник після засідання Політбюро ЦК КП(б)У 7 липня 1933 р. застрелився.

Пізніше жертвами розправи стали інші члени комісії з українізації, яка була утворена в 1925 р.: С. Косіор, В. Чубар, В. Затонський, Н. Голод, А. Хвиля, М. Чувирін.

Поступово українізація в республіці згорнулась, а сам цей процес уже розглядався як буржуазно-націоналістичний, з яким слід вести непримиренну боротьбу.

Відмова від національно-культурного будівництва в Україні згубно позначилася на становищі національних меншин. У квітні 1938 р., коли першим секретарем ЦК КП(б)У був уже М. Хрущов, постановою ЦК створення навчальних закладів для національних груп оголошувалося насадженням вогнищ буржуазно-націоналістичного впливу на дітей, а тому подальше їхнє існування було визнане «недоцільним і шкідливим». Усі ці заклади закрили, а в 1939 р. були ліквідовані національні райони, національні сільські та містечкові ради. Сталінізм, нівелюючи національні особливості, укорінюючи в свідомість людей національний нігілізм, продовжував великодержавну русифікаторську політику царату. Як і в до-революційні роки, національні меншини, поділяючи долю українського народу, опинилися перед реальною загрозою знищення.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Чому з кінця 20-х років посилюється репресивний тиск влади на суспільство?
2. Що таке «трійка» і якими були її повноваження?
3. Назви основні судові процеси в Україні в 30-ті роки.
4. Серед яких соціальних груп було найбільше жертв репресій?
5. Що являли собою ідеологія й політика сталінізму? Чому він знайшов своїх прихильників в Україні? До яких наслідків призвели сталінські репресії у 30-х роках?
6. Чому й за яких обставин було згорнуто процес українізації? Яка доля активних його провідників?

ДОКУМЕНТИ

1. В. Винниченко в записках «Думки про себе на тім світі» від 12 липня 1933 р. про самогубство М. Скрипника

Скрипник одібрав собі життя...

1. Для того, щоб звернути увагу можновладців-товаришів на небезпеку для комунізму від того напрямку нацполітики, який вони вибирають. 2. Щоб своєю смертю закрити проти брутальності, дурнотяпства, нахабства, лицемірства, непослідовності й керівництва «в новому курсі нацполітики». 3. Щоб своєю смертю дати гасло іншим товаришам, які хочуть бути чесними, щирими, послідовними комуністами, щоб довести, що його політика не була

помилковою, не була в інтересах його амбіцій чи вигод, чи який інших особистих національних намірів. Бо який аргумент може бути переконаніше смерті? Не знаю, чи можновладці ще здібні почути цей зойк, відчувати пересторогу?... Це покаже майбутня національна політика.

2. Реакція на самогубство Голови Раднаркому УРСР П. П. Любченка

а) З виступу генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора на серпневому (1937) пленумі ЦК КП(б)У

...Любченко застрелився, підтвердивши тим самим, що ми правильно цю справу розібрали.

б) З повідомлення в газеті «Правда» (1937. – 2 вересня)

Любченко покінчив життя самогубством, заплутавшись у своїх антирадянських зв'язках і, очевидно, боячись відповідальності перед українським народом за зрадництво інтересів України.

3. Із виступу генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора на XIII з'їзді КП(б)У

...Є над нами ЦК ВКП(б) і товариш Сталін, які кожний раз, коли ми заходили не в ті двері або робили яку-небудь помилку, нас виправляли...

Цит. за: Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 90.

4. М. Хрущов про становище в Україні в момент його вступу на пост першого секретаря ЦК КП(б)У

По Україні наче Мамай пройшов. Не було ... ні секретарів обкомів партії в республіці, ні голів облвиконкомів. Навіть секретаря Київського міськкому не було.

Мемуари Никити Сергеевича Хрущева // Вопр. истории. – 1990. – №6. – С. 47.

5. З редакційної статті журналу ЦК КП(б)У «Більшовик України», присвяченої XIV з'їзду КП(б)У

Нещадне викорчовування ворогів – троцькістів, бухарінців, буржуазних націоналістів і іншої шпигунської погані – розпочалося лише після того, як ЦК ВКП(б) надіслав на Україну для керівництва ЦК КП(б)У стійкого більшовика-сталінця Микиту Сергійовича Хрущова.

Більшовик України. – 1938. – №7. – С. 25.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документи № 1, 2.

Уважно прочитай документи №1, № 2. Порівняй ставлення В. Винниченка до самогубства М. Скрипника зі ставленням сталіністів до самогубства П. Любченка. Про що свідчать різні позиції у наведених документах?

2. Документи № 3, 4, 5.

Проаналізуй зміст документів № 3, № 4, № 5. Доведи, посилаючись на них, що С. Косіор, а потім і М. Хрущов були провідниками політики сталінізму в Україні в 30-х роках.

§60. СТАН КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ В 30-х РОКАХ

Згадай:

1. Які зміни відбулися в освітянському середовищі України в 20-ті роки? 2. На вирішенні яких наукових завдань були зосереджені зусилля вчених України в 20-ті роки?

Особливості розвитку культури в 30-х роках

Найхарактернішою рисою, притаманною культурі України тих років, була її заідеологізованість.

Культурні зрушення, що відбувалися в Радянському Союзі протягом довоєнних п'ятирічок, у т. ч. оволодіння грамотою мільйонами, формування нової генерації інтелігенції, розвиток науки, літератури, мистецтва – більшовицька партія розглядала як складові так званої культурної революції, основним змістом якої вона вважала утвердження марксистського світогляду, подолання впливу несумісних з ним ідеологій. Монополізувавши право на істину, сталінське керівництво нав'язувало суспільству надзвичайно убоге розуміння культури, звівши все багатство й різноманітність її функцій до обслуговування політичних цілей ВКП(б). Ця обставина справила негативний вплив на культурні процеси в Україні, ускладнивши й спотворивши їх.

Ліквідація неписьменності дорослих

У країні, де значна частина населення не вміла читати й писати, успішний економічний розвиток, створення потужної промисловості, піднесення інших галузей господарства були неможливі без ліквідації неписьменності. У 1930 р. в Україні на курсах, у гуртках і школах лікнепу навчалася 1,6 млн дорослих. У 1932 р. їхня кількість зросла до 2,2 млн чол. За роки другої п'ятирічки лікнеп закінчили 1,5 млн чол., а школи малописьменних – 1,7 млн. Напередодні Другої світової війни масова неписьменність на території УРСР була в основному подолана. Перепис населення, проведений у січні 1939 р., засвідчив, що лише 15 % дорослих людей залишаються неписьменними.

Однак переоцінювати ці досягнення не варто. Критерії грамотності на ті часи були надто занижені. Прагнучи продемонструвати «переваги» соціалізму в Україні, свою особисту роль, керівники органів народної освіти в багатьох районах до письменних відносили всіх, хто навчився розписуватися та освоїв елементарну лічбу.

Розвиток шкільної освіти

Створюючи для підростаючого покоління умови оволодіння грамотою, держава ставила за

мету підготувати його до кваліфікованої праці. Причому школу розглядали як одну з найважливіших ідеологічних інституцій, покликаних забезпечити виховання мільйонів школярів у дусі відданості більшовицькій партії, комуністичним ідеалам. В Україні, як і в інших союзних республіках, розпочалася масова кампанія під назвою «всенародний похід за загальне навчання (всеобуч)». 25 липня 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про загальне обов'язкове навчання». Цією постановою було започатковане обов'язкове чотирикласне навчання. У 1932/33 навчальному році в Україні працювало майже 22 тис. шкіл, у яких налічувалося 4,5 млн учнів. Українські школи переважали, але разом з тим 400 тис. дітей навчалися в російських, єврейських, німецьких, болгарських, молдавських та школах інших національних меншин. У сільській місцевості шкільна мережа розширювалася повільніше, ніж у місті. У 1933/34 навчальному році в сільських школах УСРР навчалася на 170 тис. учнів менше, ніж у 1932/33 році, на який припали голодомор, масові міграції селян у міста, виселення у віддалені райони «куркулів і підкуркульників» з членами їхніх сімей. У наступні роки становище вдалося нормалізувати, наприкінці другої п'ятирічки в Україні було завершено перехід до обов'язкового початкового, а в містах – до загального семирічного навчання.

Визрівали передумови для переходу до загальної середньої освіти в місті й семирічної – у сільській місцевості. У 1937/38 навчальному році в школах УРСР навчалася 5,5 млн, а в 1940/41 р. – 6,7 млн учнів. Але лише близько третини числа учнів припадало на середні школи. Навчалися, як правило, у дві зміни. Навіть у середніх школах відчувався дефіцит учителів із вищою освітою. Багато хто з кваліфікованих педагогів став жертвою сталінських репресій.

Були й інші негативні тенденції. Припинення українізації супроводжувалося скороченням кількості українських шкіл; наприкінці 30-х років стало обов'язковим вивчення російської мови, змінювалися українська абетка і граматика в напрямі наближення їх до російської.

Політичний вплив на учнівську молодь партія й держава справляли різними способами, найголовнішими з яких була ідеологізація навчальних програм, а також робота в школі комсомолу й піонерських організацій.

ІХ з'їзд комсомолу України в квітні 1936 р. ухвалив створити комсомольські організації в кожній середній школі, а загальношкільні піонерські організації існували вже з 1935 р. У школах України в 1940/41 навчальному році налічувалося близько 4 млн піонерів і понад 250 тис. комсомольців. Жодної самостійності ці організації не мали. Їхня діяльність була спрямована на встановлення ідеологічного контролю над

школярами, підпорядкування диктату більшовицької партії. Все це офіційна ідеологія зображувала як формування «нової» людини.

Формування кадрів спеціалістів

Підготовка кадрів спеціалістів з вищою й середньою спеціальною освітою здійснювалася у вузах і технікумах. Широкі масштаби господарського будівництва, необхідність прискореного розвитку народної освіти, охорони здоров'я потребували як максимального залучення до творчої роботи старих спеціалістів з їхніми величезними знаннями та досвідом, так і виховання нової генерації інтелігенції. Сталінський режим не довіряв старим спеціалістам, що керувалися здоровим глуздом і не могли підтримати економічно необґрунтовані, авантюрні проекти. Зробивши їх за допомогою сфабрикованих ДПУ процесів («Шахтинської справи» 1928 р., «Справи СВУ» 1929 р., «Процесу Промпартії» 1930 р. та ін.) бездумними і заляканими виконавцями волі верхів, партійно-державне керівництво взяло курс на підготовку спеціалістів із робітничо-селянського середовища. Мережа вузів в Україні швидко зростала. На початку 1926 р. їх було 35, а в січні 1933 р. – 190. Відповідно кількість студентів збільшилася з 27,2 тис. чол. до 160 тис.

У 1933 р. відновлено діяльність університетів: Харківського, Київського, Одеського, Дніпропетровського. Розширилась мережа робітфаків: на кінець першої п'ятирічки на них навчалося близько 90 тис. чол. Вища школа формувалася шляхом цілеспрямованого насичення її комуністами (парттисячниками), комсомольцями, членами профспілок, демобілізованими червоноармійцями, які довели свою лояльність режимові.

Значно зросло число середніх спеціальних навчальних закладів. На кінець 1937 р. їх було 576, а учнів у них – 159 тис. У цілому з 1921 по 1938 р. вузи й технікуми України підготували близько 400 тис. спеціалістів. Це дало змогу в основному забезпечити кадрами усі галузі народного господарства, науки, культуру.

Але поряд з успіхами процес формування нової генерації інтелігенції супроводжувався й великими втратами. Її загальний кваліфікаційно-професійний рівень знизився. Була остаточно порушена інтелектуальна й моральна спадковість нової і старої інтелігенції. Властиві демократичній більшості дореволюційної інтелігенції критичний дух, творче начало, гуманізм, милосердя і благородство в нових умовах не мали підґрунтя для розвитку. Адміністративно-командна система не була зацікавлена у формуванні творчої особистості. Вона потребувала бездумного виконавця, «гвинтика», який би не знав милосердя й людяності, а визнавав лише сліпу, ірраціональну

віру, не допускав і тіні сумніву в мудрості вождів, був глибоко переконаний, що створений у Радянському Союзі соціально-економічний і політичний лад – найкращий з усіх можливих. У такій обстановці серед інтелігенції поширювалися безпринципність, аморалізм, фабрикування доносів, наклепницьких заяв тощо. Ті, хто прагнув зберегти свої політичні переконання і моральні принципи, викликали підозру, часто ставали жертвами репресій, втрачали свободу й життя.

Стан науки

У республіці вели дослідницьку діяльність відомі в СРСР і за кордоном наукові колективи. Вищою науковою установою була Всеукраїнська академія наук, яку з 1930 р. очолював О. Богомолець. У першій половині 30-х років відбулася її реорганізація. У 1933–1934 рр. ліквідовано відділи, секції, кафедри, комісії, і Академія перетворилася на асоціацію окремих науково-дослідних інститутів, підпорядкованих безпосередньо Президії ВУАН. Подібні наукові установи існували й у системі наркоматів.

Наукові установи, окремі вчені досягли значних успіхів. Відкритий у 1928 р. в Харкові Український фізико-технічний інститут (УФТІ) сконцентрував потужний науковий потенціал. У 1931–1932 рр. у ньому працював І. Курчатов. В УФТІ Л. Ландау написав класичну роботу з кінетичної теорії плазми. У 1932 р. у цьому інституті група вчених уперше в Радянському Союзі здійснила штучне розщеплення атома літію. У 1932 р. за ініціативою Є. Патона на базі електрозварювальної лабораторії було засновано Інститут електрозварювання ВУАН. Колектив інституту розробив ефективний спосіб автоматичного електрозварювання під флюсом, який уперше у світовій практиці був застосований на Магнітогорському металургійному комбінаті й Дніпробуді. В Україні працювала група талановитих математиків – математична школа Д. Граве. В Інституті математики засновник наукової школи математичної фізики М. Крилов та М. Боголюбов створили новий напрям – нелінійну математику.

На 20–30-ті роки припадає наукова творчість талановитого вченого, винахідника Ю. Кондратюка. Його розробки з теорії космічних польотів були вже в 20-ті роки використані спеціалістами радянського ракетобудування. На основі теоретичних пошуків Ю. Кондратюка здійснювалася підготовка польотів на Місяць у Сполучених Штатах. Важливе значення для розвитку галузей науки мали праці біохіміка О. Палладіна, патологоанатома О. Богомольця, фізіолога Д. Воронцова, медиків В. Філатова, М. Стражеска, О. Корчак-Чепурківського, генетиків і селекціонерів М. Холодного, А. Сапегіна і В. Юр'єва.

Як і інші категорії інтелігенції, вчені України, особливо ті, хто вів дослідницьку роботу ще з дореволюційних часів, зазнали жорстоких переслідувань. Крім заарештованих у зв'язку з процесом СВУ, внаслідок наклепу були репресовані й загинули академіки ВУАН геолог М. Світацький, генетик І. Агол, деякі інші вчені. Переслідувань зазнав Л. Ландау, котрого врятувало лише заступництво видатного фізика П. Капіци, який особисто звернувся з листом до Й. Сталіна, В. Молотова й Л. Берії, доводячи абсурдність звинувачення єврея Л. Ландау в шпигунстві на користь Німеччини, де антисемітизм був державною політикою. З 1934 р. почав переслідувати своїх противників у науці обраний академіком ВУАН авантюрист від науки Т. Лисенко. У 1930 р. заарештовано Ю. Кондратюка, але він і в заслання продовжував наукову роботу. У 1937 р. заарештували корифея української математики М. Кравчука. Влада не забула його відмову виступити в 1930 р. у ролі громадського обвинувача на процесі СВУ. Жертвами сталінських репресій у 30-ті роки стали тисячі працівників наукових закладів і вузівських учених. Поступово старі кадри української науки, за винятком поодиноких постатей, були в основному знищені.

Важко доводилося суспільним наукам. Тут насаджувався догматизм, творчу активність учених сковували вульгарно-соціологічні схеми, найменше відхилення від яких вважалося відступом від марксизму і жорстоко переслідувалося. У 1929 р. під час дискусії з питань історичної науки об'єктом упередженої критики стали праці одного з найвідоміших істориків-марксистів 20-х років М. Яворського, академіка ВУАН і АН БСРР. Його погляди були проголошені немарксистськими і «націоналістичними». Вченого виключили з партії, звільнили з усіх посад, позбавили членства в обох академіях, а у 1932 р. заарештували і вислали. У 1937 р. М. Яворського розстріляли. Як «немарксистські буржуазно-націоналістичні» були оцінені твори найвидатнішого українського історика М. Грушевського, що у 1924 р. повернувся з еміграції в Україну, аби своїми знаннями та досвідом сприяти становленню молодого української історичної науки. М. Грушевського обрали академіком ВУАН, а в 1929 р. — академіком АН СРСР. Та на початку 30-х років становище вченого стало нестерпним. У 1931 р. він був заарештований. Через деякий час звільненого М. Грушевського примусили переїхати до Москви. По суті це було заслання. У 1934 р. М. Грушевський помер за загадкових обставин. Зазнали переслідувань і були репресовані філософи С. Семковський, П. Демчук, знавець давньоукраїнського письменства, академік В. Перетц, літературознавець, член-кореспондент ВУАН Є. Шаблійовський, сотні менш відомих суспільствознавців України.

Культурно-освітня робота

Діяльність культурно-освітніх установ України в 30-ті роки була одним з головних засобів збереження ідеологічного контролю над масами. Цим визначалась особлива увага держави до їх розбудови. У 1929–1941 рр. число клубів в Україні зросло з 11 до 25 тис., бібліотек – з 9,4 до 32,3 тис. Значно розширилася мережа кінотеатрів, музеїв, сільських будинків і хат-читалень. В умовах ліквідації неписьменності, модернізації економіки потяг населення до друкованого слова, інших джерел інформації зростав. Багато людей уперше знайомилися з творчістю видатних письменників України, Росії, зарубіжжя, надбаннями вітчизняної й світової культури. І це, без сумніву, був позитивний момент. Разом з тим засоби інформації слугували важливим знаряддям зміцнення тоталітарного режиму, впровадження політики русифікації в Україні. Якщо 1931 р. у республіці українською мовою виходило 90 % газет і 85 % журналів, то в 1940 р. їхня частка зменшилася відповідно до 70 і 45 %.

Культура й освіта в Україні все більше й більше набували російськомовного характеру.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які завдання прагнула вирішити більшовицька партія, проголошуючи культурну революцію?
2. Зверни увагу на наведені в підручнику статистичні дані про ліквідацію неписьменності та розвиток освіти в Україні. Про що свідчать ці дані? Відповідь обґрунтуй.
3. Як впливав сталінський режим на процес виховання підрастаючого покоління в Україні? Чи справді це було виховання « нової людини »? Якщо так, то у якому розумінні « нової »?
4. Охарактеризуй досягнення і труднощі в сфері шкільної освіти в 30-ті роки.
5. Якими способами правляча більшовицька партія прагнула зміцнити свій вплив на учнівську молодь?
6. Охарактеризуй процес формування кадрів спеціалістів у 30-ті роки.
7. Про які видатні досягнення вчених України в 30-ті роки ти знаєш?
8. Що було метою культосвітньої роботи в Україні в 30-ті роки?

ДОКУМЕНТИ

1. З постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 20 лютого 1933 р. «Про центральний обласний і районні будинки колективіста»

Величезне піднесення культурно-політичного рівня колгоспників, сільськогосподарських робітників, бідняків і середняків-одноосібників унаслідок переможного здійснення соціалістичної перебудови сільського господарства, зміцнення культурних і економічних зв'язків між містом і селом, розгортання колгоспної торгівлі висунули потребу поліпшити культурно-побутове обслуговування колгоспників, сільськогосподарських робітників та бідняків і середняків-одноосібників ... посилити масову комуністичну освіту і

пропаганду завдань соціалістичного будівництва ... ленінської національної політики, завдань міжнародного революційного руху і культурної революції.

*Культурне будівництво в Українській РСР:
Зб. документів. – Т. 1. – С. 610 – 611.*

2. Із резолюції об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У від 22 листопада 1933 р.

Розділ В. Завдання культурної роботи на селі.

Успіхи організаційно-господарського і політичного зміцнення колгоспів, значний ріст матеріального добробуту колгоспників становить потужну базу для нових досягнень культурного будівництва і культурної роботи на селі.

Більшовицькі колгоспи, що міцніють, пред'являють всезростаючі культурні запити, вимагають значно швидшого розгортання культурного будівництва на селі.

...3. Зобов'язати видавництва: Партвидав, Сільгоспвидав, Всеукраїнське видавництво художньої літератури забезпечити село творами класиків марксизму-ленінізму, брошурами, що висвітлюють кращі зразки колгоспного будівництва, агротехнічною та агітаційно-пропагандистською літературою і кращими художніми творами класиків і сучасної радянської літератури.

*Культурне будівництво в Українській РСР:
Зб. документів. – Т. 1. – С. 626.*

3. Із постанови РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 20 квітня 1938 р. «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України»

РНК УСРР і ЦК КП(б)У відмічають, що внаслідок підривної роботи контрреволюційних троцькістсько-бухарінських і буржуазно-націоналістичних елементів, які орудують в наркоматі освіти УСРР і органах народної освіти, викладання російської мови в школах України поставлено незадовільно.

... Необхідність вивчення російської мови в школах України обумовлюється, по-перше, посиленням братерського зв'язку та єднанням між українським народом і російським народом і народами Союзу РСР для їх дальшого господарського і культурного росту; по-друге, щоб сприяти дальшому вдосконаленню українських кадрів в галузі наукових і технічних знань; по-третє, щоб забезпечити необхідні умови для успішного несення усіма громадянами УСРР військової служби в рядах Робітничо-Селянської Червоної Армії і Військово-Морського Флоту...

*Культурне будівництво в Українській РСР:
Зб. документів. – Т. 1. – С. 740 – 741.*

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документи № 1, 2.

Прочитай витяг із постанови ВУЦВК і РНК УСРР, прийнятої в розпал голодомору 1932–1933 рр., і витяг з резолюції об'єднаного пленуму ЦК та ЦКК КП(б)У, затвердженої в листопаді 1933 р. (документи №1 і № 2).

а) Наскільки відповідало дійсності твердження про «величезне піднесення культурно-політичного рівня колгоспників, сільськогосподарських робітників, бідняків і середняків-одноосібників унаслідок переможного здійснення соціалістичної перебудови сільського господарства»?

б) Чи справді трагічного 1933 р. стояло завдання «поліпшення культурно-побутового обслуговування колгоспників»? Якщо це демагогія, то які цілі переслідувало керівництво УСРР?

в) Дай моральну оцінку цим постановам вищих державних органів УСРР і вищих органів КП(б)У.

2. Документ № 3.

Посилаючись на текст документа № 3, дай відповідь, чим ЦК КП(б)У та Раднарком УСРР мотивували необхідність обов'язкового вивчення російської мови в українських навчальних закладах?

§61. ЛІТЕРАТУРА ТА МИСТЕЦТВО. АНТИЦЕРКОВНА ПОЛІТИКА ВЛАДИ

Згадай:

1. Що тобі відомо про розвиток української художньої літератури в 20-ті роки? 2. Якими досягненнями відзначене українське образотворче мистецтво 20-х років?

**Художня
література**

30-ті роки були найтрагічнішими в новітній історії української літератури й мистецтва. Це десятиліття пройшло під знаком жорстокого переслідування діячів національної культури. Їх незмінно зараховували до складу сфабрикованих органами ДПУ «контрреволюційних націоналістичних організацій». Розправи над письменниками й митцями розпочалися з кінця 20-х років. Кілька десятків українських письменників стали жертвами репресій уже на рубежі десятиліть. Після прийняття у квітні 1932 р. постанови ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» були ліквідовані літературно-художні об'єднання і створено єдину Спілку радянських письменників України 1934 р. Відтоді літературний процес цілком підпадав під контроль партійних чиновників. Усі письменники у своїй творчості мали дотримуватись методу соціалістичного реалізму, що у практиці 30-х років зводився до художнього коментування сталінських «теоретичних положень», прославляння радянської дійсності. До тих, хто не міг чи не бажав пристосовуватися, було вжито репресії.

Весною 1933 р., у розпал голоду, розпочалася хвиля переслідувань українських письменників. Був заарештований талановитий поет, прозаїк і драматург, член більшовицької партії М. Ялович. М. Хвильовий, його особистий друг, покінчив життя самогубством, залишивши передсмертного листа, в якому

писав: «Арешт Ялового переконав мене, що починається переслідування українських письменників. Кров'ю своєю можу засвідчити, що Яловий ні в чому не винен...» За абсурдними звинуваченнями 1933 р. були репресовані О. Слісаренко, О. До-світній, Остап Вишня. Наступного року розстріляли Г. Косинку, Д. Фальківського, О. Влизька, К. Буревого. 1935 р. потрапив за ґрати й загинув у таборах ГУЛАГу М. Зеров – один з найяскравіших письменників України післяжовтневого періоду. У 1937 р. розстріляли М. Семенка. З 259 письменників, що друкувалися в 1930 р., після 1938 р. залишилося лише 36. Загалом жертвами сталінських репресій стали близько 500 письменників, які жили і працювали в Україні. Це – четверта частина всіх репресованих літераторів СРСР у 20–50-ті роки. «Розстріляним українським відродженням» назвали дослідники 1922–1933 рр.

Жоден з тих, хто ще залишався на свободі, не був застрахований від розправи.

Незважаючи на величезний тиск репресивного апарату, українське художнє слово не вмерло. У деформованому, спотвореному вигляді література існувала й у 30-ті роки. Більшовицький режим прагнув використати авторитет красного письменства для зміцнення своєї влади над Україною. Публікувалися твори письменників П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, М. Бажана, А. Малишка, П. Панча, Ю. Яновського, Івана Ле, А. Головка, Н. Рибак, Ю. Смолича, І. Микитенка, О. Копиленка й багатьох інших. Але це була особлива література. Жорстокі життєві реалії – примусова колективізація, голодомор 1932–1933 рр., інші злочини тоталітарного режиму в Україні залишалися за межами художніх творів. Письменники змушені були без найменшого натяку на критику зображувати минуле й сучасне, прославляти більшовицьку партію, Сталіна, його найближче оточення. У 1933 р., у розпал голодомору, П. Тичина написав вірш «Партія веде», головна думка якого втілювалася в словах: «О прекрасний час! Неповторний час!». У присвяченій Сталіну збірці «Сталь і ніжність» (1940) П. Тичина писав: «Корабель пливе річкою, що йому вир, любимо ми тебе, Сталін, дужий богатир». Сьогодні ця поетична «знахідка» оцінювалася б як зла пародія. Тоді ж сприйняття було зовсім інше. Подібне сталінославіє є й у творах М. Бажана, М. Рильського, В. Сосюри, інших талановитих поетів тієї трагічної доби. Це була своєрідна данина тоталітарному режимові, яку змушені були платити майстри слова за саму можливість жити. Наслідком цього була глибока корозія таланту, особисті драми. Коментуючи з-за кордону згасання поета «божою милістю» П. Тичини, український поет-емігрант Є. Маланюк у вірші «Сучасникові» писав: «Від кларнета твого пофарбована дудка зосталась».

В умовах репресій українським письменникам нав'язувалось принизливе почуття «меншовартості», а літературний процес в Україні зображувався як «вторинний», «похідний» від літературного процесу в Росії. За цих надзвичайно складних соціально-політичних умов письменники республіки зберегли українське художнє слово, а отже, і можливість для відродження української літератури в майбутньому.

Мистецтво Подібні процеси відбувались і в театральному мистецтві, музиці, кіно, живопису, графіці, скульптурі тощо. У 20–30-ті роки в Україні працювали видатні представники цих напрямів мистецтва. Ім'я реформатора українського театрального мистецтва, актора-новатора багатогранного таланту Леся Курбаса було відоме далеко за межами України. На театральних сценах республіки лунали імена корифеїв української сцени П. Саксаганського і М. Садовського, акторів Н. Ужвій, А. Бучми, Г. Борисоглібської, Ю. Шумського, В. Добровольського, оперних співаків М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинського, О. Петрусенко, Б. Гмирі, З. Гайдай. Фільми Олександра Довженка ввійшли до скарбниці світового кіномистецтва. Частиною історії світового живопису стала творчість М. Бойчука. Значною подією було спорудження в 1935 р. пам'ятника Т. Шевченку в Харкові (скульптор М. Манізер). Широкої популярності в Україні й за її межами набула хорова капела «ДУМКА», якою до 1938 р. керував Н. Городовенко.

Сталінізм згубно відбився на творчості багатьох із цих митців. Леся Курбаса звинуватили в націоналізмі, звільнили з роботи у театрі «Березіль», а потім після арешту в 1933 р. відправили в табір, де він і загинув. Був репресований талановитий художник М. Бойчук, розгромлена школа молодих його послідовників. Зазнали переслідувань десятки інших новаторів, що не змогли пристосуватися до системи адміністративно-директивного керівництва мистецтвом або стали жертвами наклепів.

У своєму прагненні встановити тотальний контроль над культурним життям України ідеологічно-репресивна машина не обминула й народну творчість, яка завжди була підґрунтям національного мистецтва.

30-ті роки виявилися особливо трагічними для українського кобзарства й лірництва. Сталінські помічники в Україні взяли курс на повне винищення цієї групи традиційних народних співців, бо встановити контроль над їхньою творчістю, з огляду на особливості способу життя (не мали постійного місця проживання й прописки), було важко. У грудні 1933 р. на пленумі Всеукраїнської профспілки працівників мистецтв виступив заступник наркома освіти, донедавна один з керівників ідеологічних

служб ЦК КП(б)У А. Хвиля, який оголосив кобзу та бандуру «класово ворожим» інструментом тільки за те, що вони «орієнтують музичний фронт на часи гетьманів та козацької романтики».

Трагічна розв'язка настала в грудні 1934 р., коли до Харкова, на заключний етап Республіканської олімпіади міста й села, було зведено майже триста кобзарів і лірників. Неймовірне віроломство і підступність влади проявилися на повну силу: цих похилого віку людей, багато з яких були незрячими, каліками, заарештували й розстріляли.

Та попри всю складність і суперечливість умов кінця 20–30-х років, культурний процес в Україні не згас і тривав, зберігши українську літературу й мистецтво, забезпечуючи прогрес у народній освіті, підготовці кадрів, науці.

Антицерковна політика влади в Україні

Політичний курс правлячої більшовицької партії був спрямований на формування в суспільстві атеїстичного світогляду. За цих обставин традиційна для України громадська інституція – православна церква, єдина легальна організація, діяльність якої не вписувалася в рамки офіційної ідеології, відчувала на собі дедалі зростаючий тиск держави. 1 січня 1928 р. був введений у дію Адміністративний кодекс УСРР, котрий поміж інших містив розділ «Правила про культ».

З його прийняттям декрет уряду УСРР про свободу совісті втратив чинність. Слід відзначити, що роком пізніше подібний закон було затверджено в РСФРР. Таким чином, у справі відходу від демократичних норм державно-церковних відносин УСРР тримала сумнівну першість. На зламі 20–30-х років, в умовах різкої зміни політичної атмосфери в країні, ставлення до релігії й церкви стало зовсім нестерпним. Слова «піп», «куркуль», «петлюрівець» сприймалися як синоніми.

Особливо жорстоких гонінь зазнала Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). У 1929 р. органи ОДПУ звинуватили її в антирадянській діяльності. Церква на початку 1930 р. на своєму надзвичайному з'їзді змушена була заявити про свою самоліквідацію. Розгорнулася кривава розправа над священиками, церковним керівництвом. Було заарештовано близько 2000 священиків і майже всіх ієрархів УАПЦ, у т. ч. митрополитів В. Липківського, М. Борецького, І. Павловського. В другій половині 30-х років в Україні не залишилося жодної парафії з українською мовою богослужіння. Смертю мучеників загинули тисячі представників інших напрямів у християнстві та інших релігійних конфесій України.

Другу п'ятирічку Й. Сталін оголосив «безбожною п'ятирічкою», «п'ятирічкою знищення релігій». У 1934–1935 рр.

розгорнулося здійснення плану масового нищення культових споруд. Жертвами цього варварства радянської влади стали численні пам'ятки церковної архітектури України. Серед них Михайлівський Золотоверхий собор, Микільський військовий собор, Трисвятительська церква, Богоявленський собор Братського монастиря і церква Успіння Богородиці (Пирогоща) у Києві, Свято-Миколаївський монастир у Харкові, Покровський собор у Запоріжжі, Успенський собор у Полтаві. Тисячі культових споруд стояли пустками чи були перетворені на склади, кінотеатри, божевільні і навіть в'язниці. У середині 30-х років в Україні залишилося лише 9 % діючих церков (у порівнянні з 1913 р.). Віруючі України перестали бути рівноправними громадянами, перетворившись на людей нижчого гатунку.

Пануючий державний атеїзм посилював вплив на населення більшовицької партії, але разом з тим спричиняв глибокі моральні деформації в суспільстві, зростання бездуховності.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Поясни термін «розстріляне відродження».
2. Яку роль відіграла Спілка письменників України в історії української літератури?
3. Які процеси відбувалися в 30-ті роки в образотворчому мистецтві?
4. Чим пояснюється особлива жорстокість державної влади щодо українських кобзарів і лірників?
5. Користуючись матеріалами підручника та іншими джерелами, спробуй довести, що в трагічних умовах 30-х років українські вчені, письменники, митці зберегли і розвинули українську національну культуру.
6. Яку позицію займало керівництво УСРР стосовно релігії та церкви? Дай оцінку моральному аспекту державної політики щодо віруючих громадян України.

ДОКУМЕНТ

1. Телеграма Об'єднання українських письменників «Слово» (США) від 20 грудня 1954 р. і пояснення до неї
Москва, СРСР, Другому Всесоюзному з'їздові письменників.
Українські письменники – політичні емігранти вітають з'їзд і висловлюють співчуття письменникам усіх поневолених народів СРСР.

1930 року друкувалося 259 українських письменників. Після 1938 року з них друкувалося лише 36. Просимо вияснити МГБ, де і чому зникли з української літератури 223 письменники?

Нью-Йорк, 20 грудня 1954 р.

До цієї телеграми президія «Слова» подала до преси таке своє пояснення. За приблизними підрахунками, цифра 223 щезлих в СРСР українських письменників розшифровується так: розстріляно – 17; покінчили самогубством – 8; заарештовані, заслані в табори та іншими поліційними заходами вилучені з літератури

(серед них можуть бути розстріляні й померлі в концтаборах) – 175; зникли безвісти – 16; померли своєю смертю – 7.

Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. – Мюнхен, 1959. – С. 11–12.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТА

1. Документ № 1.

Наведені в телеграмі (документ №1) дані про 223 українських письменників в Радянському Союзі не публікувалися. Натомість, постійно наголошувалося на «батьківській турботі» Сталіна і більшовицької партії про розвиток української літератури. Як можна пояснити таку поведінку влади?

§62. РАДЯНСЬКА МОДЕРНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ (1928–1939 РОКИ)

Повторювально-узагальнюючий урок

Зміна політичного курсу ВКП(б)

Наприкінці 20-х років сталінське керівництво СРСР зробило нову спробу реалізувати комуністичну ідею. Комунізм мислився як всебічно модернізоване суспільство, яке, на відміну від ринкового, будується на засадах планово-директивного управління, жорсткої централізації усіх сфер життя, їхньої уніфікації згідно з розробленими партійно-державними верхами СРСР зразками. Була відкрита нова сторінка історії Наддніпрянщини.

Якщо роки нової економічної політики характеризувалися компромісом між потребами економічного й національного розвитку України, з одного боку, і прагненням більшовицького керівництва СРСР – з іншого, то з кінця 20-х років цьому компромісу було покладено край.

У 1927–1929 рр. з непом було покінчено. Сталін повернувся до «воєнно-комуністичних» методів управління економікою і суспільно-політичним життям. Передбачалося, що за допомогою цих методів буде забезпечена швидка індустріалізація, з'являться потужні промислові комплекси, будуть модернізовані всі сфери життя суспільства і за 10–15 років Радянський Союз пройде той шлях, на який передовим капіталістичним країнам довелося витратити сотні років.

Соціально- економічні наслідки модернізації

наступних перетворень.

Згорнувши ринкові відносини, експропріювавши приватну власність у місті і селі, держава кинула всі ресурси на створення важкої промисловості, яка мала стати основою всіх

Застосовуючи командно-силові методи керівництва суспільством, радянський режим добився кардинальних економічних змін. Переважно аграрний характер економіки України відійшов у історію. Україна стала індустріальною країною. На її карті з'явилися нові промислові центри. Міське населення наприкінці 30-х років становило майже третину жителів УРСР. Невпізнанно змінилося сільське господарство. Внаслідок суцільної колективізації мільйони селян були експропрійовані. Створені радянською владою колгоспи й радгоспи оснащувалися технікою. Україна плуга, серпа й ціпа поступово поступалась місцем Україні трактора і комбайна.

Але швидкі темпи росту важкої промисловості не супроводжувалися необхідним приростом легкої, розвитком всієї соціально-культурної сфери. Була закріплена традиційна економічна структура, яка характеризувалася переважанням сировинно-добувних галузей господарства і недостатнім розвитком обробних. Ще до революції така структура привела до перетворення народного господарства України в економічний придаток імперського центру. Після революції у цьому відношенні мало що змінилося.

Великих успіхів було досягнуто на культурно-освітній ниві, зокрема подолано масову неписьменність населення. У вищих і середніх спеціальних навчальних закладах, більшість яких було відкрито в 20–30-ті роки, готували сотні тисяч спеціалістів для всіх галузей народного господарства, освіти, культури, науки. Але культурно-освітній прогрес мав екстенсивний характер: зростання інтелектуального потенціалу супроводжувалося посиленням духовного закріпачення суспільства, уніфікуванням свідомості, закріпленням у ній фальшивих стереотипів і міфів.

Та незважаючи на вказані недоліки, за дуже короткий історичний період Україна зробила важливі кроки на шляху модернізації суспільства. У цьому відношенні вона йшла в одному напрямку з іншими країнами світу. Йдучи цим шляхом, ні соціалізму, ні, тим більше, комунізму в Україні побудувати не вдалося. Це виявилось утопічною метою, справою неможливою в принципі. Але була можлива і необхідна модернізація, і вона здійснювалася під гаслами соціалістичного й комуністичного будівництва.

Тоталітарний режим і масові репресії

Однак історична ціна радянської модернізації України була надзвичайно високою. Вона коштувала їй мільйонів людських життів. Подібну ціну за створення сучасної економіки у світі не платив ніхто, крім народів, що опинилися в складі СРСР.

З відмовою від непу настав кінець спробам націонал-комуністів прокласти свій, український, шлях до соціалізму. Поєднання комунізму з потребами національного розвитку України виявилось неможливим. Довоєнні п'ятирічки супроводжувалися посиленням засад централізму, внаслідок чого вся промисловість України перейшла у розпорядження московських відомств. Централізованому розподілу підлягала й продукція колгоспно-радгоспного сектора економіки.

Сталінський тоталітарний режим безжально винищував усіх, хто чинив опір або був потенційним противником його політики в Україні. Жертвами голодомору 1932–1933 рр., розправ у роки примусової колективізації і терору 30-х років стало безліч жителів України. Найтяжчих втрат зазнали українське селянство і національна інтелігенція. Це було наслідком цілеспрямованої політики, яка мала на меті ліквідацію проявів українізації, позбавлення українців історичної пам'яті, нейтралізацію їхніх устремлінь до самостійного національно-державного і культурного життя.

У своїх віковичних прагненнях до незалежного політичного життя і справедливого суспільного ладу український народ було відкинуто назад.

Історичні перспективи України

Наприкінці 30-х років здавалося, що Україна приречена невизначено довго перебувати у складі Радянського Союзу, що всі сили, які виступали за її суверенний розвиток, знищені і перспектив їхнього відродження немає. Однак модернізація покликала до життя процеси, яких її ініціатори, сталінське керівництво СРСР, не могли передбачити. Сотні тисяч українців дістали освіту, стали кваліфікованими робітниками, техніками, вчителями, директорами заводів, військовими, чиновниками, керівниками закладів освіти, вченими. Міське населення внаслідок індустріалізації змінилося. Його поповнили мільйони українських селян. Жорна русифікації не встигали «переробляти» такі маси людей. Ці люди продовжували відчувати себе українцями і правлячий режим не мав сили зашкодити їм у цьому. Сталінська модернізація України означала також модернізацію, осучаснення її населення, а це означає, що з часом вони неминуче повинні поставити питання про відродження своєї держави. Модернізація, навіть у її сталінському варіанті, наближала, а не віддаляла цю перспективу.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Визнач основні заходи, які свідчать про згортання непу наприкінці 20-х – у 30-х роках.

2. Як і на якому підґрунті формувався новий господарський механізм? Доведи свою думку.
3. Підготуй коротеньке повідомлення про інспірований судовий процес 20-х років над «шкідницькою організацією» в середовищі технічної інтелігенції. Яка це була справа?
4. Якої шкоди було завдано сільському господарству в процесі впровадження суцільної колективізації? Якою була подальша доля колгоспів і колгоспників України в системі командної економіки?
5. Підготуй доповідь на тему: «Голод 1932–1933 рр. – злочин проти людства».
6. У чому суть політики українізації? Які її наслідки в Україні?
7. Нова Конституція УРСР декларувала права й свободи громадян. Чи було забезпечено практичне втілення їх у життя? Обґрунтуй відповідь.
8. Підготуй доповідь про порушення законності й масові репресії в Україні в 30-х роках.
9. У чому, на твою думку, полягали труднощі та суперечності культурного розвитку України в 20–30-ті роки?
10. Використовуючи знання з інших предметів, поясни термін «розстріляне відродження». Підготуй повідомлення про одного з представників українського мистецтва, його життя та творчість у 30-х роках.
11. Характеризуючи результати розвитку культури в 20–30-ті роки, сучасний український історик Ю. Шаповал зазначає: «Можна сказати, що за радянських часів інтелект і освіченість підвищилися в ширину за рахунок глибини». Чи згоден ти з такою оцінкою? Відповідь обґрунтуй.
12. Які перспективи для України відкривала модернізація?

ЗАПАМ'ЯТАЙ ЦІ ДАТИ

1927–1928 рр. – хлібозаготівельна криза

Початок 1928 р. – «Шахтинська справа»

1928–1932 рр. – п'ятирічний план розвитку народного господарства України

20 січня 1929 р. – у газеті «Правда» опублікована стаття В. Леніна «Як організувати змагання?»

Травень 1929 р. – XI Всеукраїнський з'їзд рад і затвердження плану першої п'ятирічки

Листопад 1929 р. – пленум ЦК ВКП(б) і розгром групи Бухаріна

Кінець 1929 – початок 1930 р. – ліквідація Української автокефальної православної церкви (УАПЦ)

Кінець 1929 р. – перехід до форсованої індустріалізації

5 січня 1930 р. – постанова ЦК ВКП(б) про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву

Січень 1930 р. – постанова ЦК ВКП(б) про заходи щодо ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації

24 лютого 1930 р. – лист-директива С. Косіора місцевим парт-організаціям про форсування колективізації

14 березня 1930 р. – постанова ЦК КП(б)У про боротьбу з викривленням партлінії у колгоспному будівництві

Березень 1930 р. – процес СВУ

25 липня 1930 р. – постанова ЦК ВКП(б) про загальне обов'язкове навчання

1 жовтня 1931 р. – введення в дію Харківського тракторного заводу

Квітень 1932 р. – постанова ЦК ВКП(б) про перебудову літературно-художніх організацій

7 серпня 1932 р. – закон про охорону соціалістичної власності («закон про п'ять колосків»)

8 листопада 1932 р. – таємна постанова ЦК ВКП(б) про припинення відвантаження товарів для сільської місцевості України

10 листопада 1932 р. – урочисте введення в дію Дніпровської гідроелектростанції в Запоріжжі

6 грудня 1932 р. – прийняття постанови РНК УСРР і ЦК КП(б)У про занесення на «чорну дошку» сіл, які «злісно саботують хлібозаготівлі»

1932–1933 рр. – голодомор в Україні

Січень 1933 р. – постанова партійно-державного керівництва СРСР про організацію політвідділів при МТС і радгоспах; постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами й одноосібними господарствами»

1933 р. – відновлення університетів в Україні

1933–1937 рр. – друга п'ятирічка

21 січня 1934 р. – постанова ВУЦВК про перенесення столиці з Харкова в Київ

1934 р. – створення Спілки радянських письменників України

1 грудня 1934 р. – вбивство С. Кірова; розгортання нової хвилі репресій

Грудень 1934 р. – арешт українських кобзарів і лірників і розправа над ними

31 серпня 1935 р. – почин О. Стаханова

Січень 1937 р. – надзвичайний XIV Всеукраїнський з'їзд рад; затвердження нової Конституції УРСР

20 квітня 1938 р. – постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У про обов'язкове вивчення російської мови в школах України з неросійською мовою викладання

Грудень 1938 р. – постанова ЦК ВКП(б), РНК СРСР, ВЦРПС про заходи щодо впорядкування трудової дисципліни, поліпшення практики державного соціального страхування та боротьбу зі зловживаннями

1939 р. – ліквідація національних районів, національних сільських і містечкових рад

Червень 1940 р. – Указ Президії Верховної Ради СРСР про перехід на 8-годинний робочий день, на семиденний робочий тиждень, заборону самовільного залишення робітниками й службовцями підприємств і установ

§63. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ПОЛЬЩІ

Згадай:

1. До складу якої держави входили до 1918 р. західноукраїнські землі? 2. Коли на цих землях існувала Західноукраїнська Народна Республіка?

Статус українських земель у складі Польщі

Західною Україною прийнято називати землі з переважно українським населенням, які в 20–30-х роках увійшли до складу Польщі, Румунії і Чехо-Словаччини. Українці, не змігши у ході визвольної боротьби 1917–1920 рр. відстояти державну незалежність, були при-

речені відігравати другорядну роль у політиці цих держав.

Найбільше українців опинилося у складі Польщі. Це передовсім жителі Східної Галичини, яка до 1918 р. була частиною Австро-Угорської імперії. Польські власті поділили її на три воєводства: Львівське, Тернопільське і Станіславське. Крім Східної Галичини, до Польщі відійшли Західна Волинь і Західне Полісся. До революції ці землі були частиною Російської імперії, а після радянсько-польської війни перейшли до Польщі, яка утворила тут Волинське і Поліське воєводства. Інші історичні українські землі – Холмщина і Підляшшя – були включені до складу Люблінського воєводства.

Кількість українців у Польщі на початок 30-х років становила близько 6 млн чол., а заселяли вони майже третину тодішньої Польщі.

Протягом певного часу міжнародно-правовий статус українських земель у складі Польщі не був визначений. Паризька мирна конференція 1919 р. дала дозвіл на тимчасову окупацію Польщею Східної Галичини. Але Польща зробила все, щоб увічнити окупаційний статус західноукраїнських земель. Врешті-решт, незважаючи на протести галицького населення, Рада послів великих держав 14 березня 1923 р. визнала Східну Галичину частиною Польщі. Інші західноукраїнські землі увійшли до складу Польщі згідно з умовами Ризького миру 1921 р.

Денаціоналі- зація українсь- кого населення

За рішенням Ради послів українські землі у складі Польщі мали одержати автономний статус. Забезпечити права національних

меншин і надати автономію українським землям польський уряд неодноразово обіцяв у 20–30-ті роки. Але в правлячих колах Польської держави панували унітаристські настрої, і свої зусилля вони спрямовували на посилення контролю над українськими територіями. Дискримінаційна політика щодо населення цих територій проявлялася при комплектуванні органів місцевого самоврядування, керівниками яких призначалися лише поляки. Українці майже не мали можливості займати адміністративні посади в державних установах, офіцерські посади в армії, поліції, таємних службах. Польський уряд прагнув до асиміляції українців (бойків, поліщуків, волинян, гуцулів тощо), створення однорідної національної Польської держави. У 1920 р. для Східної Галичини офіційно запропонували назву «Східна Малопольща». Українські імена та прізвища замінювалися на польські. Польська мова витісняла українську з усіх державних і муніципальних установ.

Побоюючись зростання національної самосвідомості українського населення, польський уряд всіляко гальмував розвиток народної освіти, закривав українські школи. 31 липня 1924 р. було затверджено «кресовий» закон, відповідно до якого основним типом школи ставала двомовна, так звана утравістична, яка по суті була польською, бо в ній, крім обов'язкового вивчення польської мови, цією мовою викладалася польська історія і наука про Польщу. До того ж учителями утравістичних шкіл

Студенти і викладачі Таємного університету у Львові.
Початок 20-х років XX ст.

Печатки Українського Таємного університету.
20-ті рр. XX ст.

були переважно поляки, які не знали української мови. Для прискорення колонізації західноукраїнських земель сюди відряджали вчителів з центральної Польщі. Вчителям-українцям рекомендували роботу в центральних воєводствах Польщі. Туди переселили 1500 педагогів-українців, а 2500 – звільнили з роботи. Наслідки цієї політики для української школи були катастрофічними. Якщо в 1911–1912 навчальному році в Галичині працювало 2420 українських початкових шкіл, то в 30-х роках – лише кілька сотень.

Така політика вкрай негативно позначилася на рівні освіченості українського населення Польщі. Наприкінці 30-х років 70 % його було неписьменним або малописьменним.

У гіршому становищі була середня і фахова освіта. Із 138 загальноосвітніх середніх шкіл Галичини у 1939 р. працювало лише 5 українських державних шкіл, у яких навчалося 2050 учнів, та 18 приватних з 3571 учнем. У Галичині на 1939 р. було чотири вищі навчальні заклади: університет, політехнічний інститут, ветеринарна академія та академія зовнішньої торгівлі. Але для українців змога навчатися в середніх і вищих навчальних закладах була недосяжною через високу плату. Крім того, діяла відсоткова норма прийому до вузів молоді української національності, яка становила, наприклад, у Львівському університеті близько 5.

Українці чинили опір дискримінаційній політиці польських властей в освітній справі. Ще 1921 р. у Львові виник так званий Таємний університет, який працював до 1925 р. На галицьких землях діяло просвітянське товариство «Рідна школа». Серед його здобутків – заснування 40 гімназій, ліцеїв, професійно-технічних шкіл. Тривала діяльність осередків товариства «Просвіта», вплив яких на збереження і розвиток національної культури Західної України важко переоцінити. Нарешті, продовжувало роботу Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, в якому працювали видатні вчені С. Смольський, В. Гнатюк, К. Студинський, С. Дністрянський, І. Горбачевський, М. Возняк, Ф. Колесса, В. Щурат, В. Дорошенко та інші.

Характер

промисловості

Національні утиски українського населення Польщі доповнювалися соціально-економічним гнобленням. На початку 20-х років Польщі вдалося значною мірою ліквідувати наслідки Першої світової війни. Відбудові та поживавленню економіки сприяло приєднання

нових територій, перетворення їх на аграрно-сировинні придатки, ринки збуту й джерела сировини та дешевої робочої сили.

Польський уряд поділив країну на дві території – Польщу «А» і Польщу «Б». До першої входили корінні польські землі, до другої – переважно західноукраїнські та західнобілоруські. Сприяючи розвитку промисловості в Польщі «А», уряд водночас свідомо гальмував промислове будівництво в Польщі «Б». Так, у Польщі «Б» була надзвичайно обмежена видача дозволу відкриття промислових підприємств, а встановлені урядом високі залізничні тарифи обмежували її зв'язки з ринками Польщі «А». Внаслідок такої політики в Польщі «А» концентрувалося понад 80 % металообробної, електротехнічної, текстильної, хімічної, паперової промисловості, виробництво цегли, вапна і цукру.

**Українська
кооперація**

Галицькі українці намагалися протистояти іноземному економічному впливу. Сформувалася розгалужена мережа кооперативів, котра включала кредитні спілки, об'єднані в асоціацію «Центробанк», сільські споживчі й торгові спілки, координовані «Центросоюзом», молочні кооперативи, об'єднані спілкою «Маслосоюз». Вплив «Маслосоюзу», наприклад, поширювався далеко за межі Польщі. Це кооперативне об'єднання експортувало масло до Австрії, Чехо-Словаччини, Швеції й Палестини. Міську торгівлю представляла спілка «Народна торгівля». Число українських кооперативів у Східній Галичині зросло з 580 у 1921 р. до майже 4000 напередодні Другої світової війни. Вони об'єднували до 700 тис. членів.

Польські власті штучно стримували розвиток української кооперації. Вони надавали пільги польським кооперативам, обмежуючи діяльність українських другорядними господарськими сферами.

**Аграрні
відносини**

В умовах іноземного панування гальмувався також і розвиток сільського господарства, економічним підґрунтям якого була велика приватна земельна власність. Велике приватне, державне і церковне землеволодіння в Галичині становило 43,9 % загальної площі. У 1921 р. середня площа поміщицького наділу сягала, наприклад, у Ковельському повіті 3500 га, Дубнівському – 3600 га, Луцькому – 4000 га. Водночас у краї було близько мільйона дрібних, карликових селянських господарств, приречених на розорення. Армія сільських пролетарів і дрібних орендарів налічувала 5 млн чол. Масовий селянський рух, що розгорнувся на західноукраїнських землях, поставив на порядок денний питання про аграрну реформу.

Це розуміли в правлячих колах Польщі, і чим ширше розгорталася селянська боротьба, тим більше було обіцянок вирішити аграрне питання. У липні 1919 р. польський сейм схвалив «Основи земельної реформи». Але за умов спаду селянського руху уряд припинив поступки на користь селян. А в таких регіонах, як Західне Полісся й Волинь, його дії спрямовувалися на зміцнення прав поміщиків на землю.

Аграрна реформа, здійснювана в Польщі, не ліквідувала безземелля в краї. Лише частина поміщицьких земель підлягала парцеляції і розподілу між селянами. До того ж аграрна реформа мала яскраво виражений шовіністичний характер. Її головною метою було економічне підкорення селянства та колонізація краю вихідцями з корінних польських земель. У колонізаційний фонд Східної Галичини, Волині та Західного Полісся було виділено 445 тис. га землі. Польська влада видала таємний наказ, яким забороняла продавати українським селянам понад 5 % поміщицьких земель, що за умовами аграрної реформи підлягали викупу.

Земельні реформи не внесли докорінних змін у систему землекористування, але посилили соціальну диференціацію. У цілому за поміщиками, державою та церквою залишалося близько половини орної землі, майже всі ліси, значна кількість лук. Для багатьох селян реформи нічого не змінили. Якщо вони й одержали земельні наділи, то, як правило, малопритатні для обробітку.

На стан сільського господарства згубно вплинула світова економічна криза й зумовлене нею стрімке падіння цін на сільськогосподарські продукти, що стало однією з причин скорочення посівних площ. Різко зменшилося поголів'я робочої і продуктивної худоби.

Економічне становище українського населення

Постійним супутником життя українців у Польщі було безробіття. В період економічної кризи воно набуло небачених розмірів. У 1931–1932 рр. у Східній Галичині, за да-

ними офіційної польської статистики, було зареєстровано 27 тис. безробітних. Насправді ж державна статистика Польщі намагалася приховати дійсний стан речей, бо лише у Львові у роки кризи 30–40 тис. чол. не мали роботи. Користуючись надлишком робочої сили й відсутністю соціальних гарантій, підприємці посилювали експлуатацію: робочий день на українських землях Польщі тривав до 10 і навіть більше годин. Закон про восьмигодинний робочий день на практиці не виконували. У період кризи у деревообробників він сягав 14 годин. Реальна заробітна плата не збільшувалася, а часто і зменшувалася.

Надзвичайно тяжкими були й умови праці. За умов вах почастишали нещасні випадки. У 1934 р. у Львівському, Станіславському і Тернопільському воєводствах мали місце майже 3,2 тис. випадків каліцтва, у 1935 р. їхня кількість зроста. Широко використовувалася жіноча та дитяча праця.

Ще скрутішим було становище сільськогосподарських робітників. Їх робочий день не регламентувався. Платню видавали (повністю або частково) натурою, рідко грішми. У поденників під час жнив переважала форма заробітної плати за 12–14 снопів. Була поширена система відробітків за випас худоби, за зимові позички тощо.

Матеріальна скрута, нестерпні житлові умови, непосильна експлуатація підривали здоров'я населення. На окупованих землях лютували епідемії тифу, дизентерії, скарлатини. Обстеження сільського населення в 1926 р. засвідчило, що в Західній Україні 3/4 дітей хворіло на сухоти. 1939 р. це захворювання було виявлено у 2/3 селян, обстежених у Львівському воєводстві.

Напередодні Другої світової війни природний приріст населення Західної України різко зменшився: у Галичині, наприклад, він становив лише 8 на 1000 чол.

Еміграційний та колонізаційний процеси Не знаходячи порятунку від злиденного й напівголодного існування, люди виїздили до інших країн. У 1919–1939 рр. еміграційний потік із Східної Галичини становив 190 тис. чол. Кількість емігрантів із Західної Волині й Західного Полісся сягала приблизно 50 тис. чол.

Еміграція західноукраїнського населення супроводжувалася інтенсивним заселенням краю іноземцями. За міжвоєнний період на окупованих українських територіях Польщі осіло близько 300 тис. поляків. Наслідком колонізації стало збільшення питомої ваги іноземців серед населення краю. У Східній Галичині, наприклад, частка поляків зроста за 1921–1931 рр. з 25,6 до 28,5 %, а в Західній Волині та Західному Поліссі – з 18,3 до 21,2 %.

Особливо високими темпами збільшувалася кількість неукраїнського населення в містах. У найбільшому місті Західної України Львові українців у 1939 р. було лише 16,2 % (частка поляків становила 50,8 %, євреїв – 31,9 %).

Релігійне життя Населення українських земель, що перебували у складі Польщі, здебільшого було релігійне: у Галичині переважали греко-католики, на північно-західних землях – православні. Збереження ними віри своїх батьків було основою їхнього самозбереження як українців.

Найбільших переслідувань зазнали православні українці. Вони були об'єктом окатоличення, а відтак і ополячення. Наприкінці 30-х років розгорнулося масове навертання їх до римсько-католицької віри. Було знищено майже 200 православних храмів, а близько 150 було передано римо-католикам. Внаслідок цих злочинних дій на північно-західних землях України на 1939 р. залишився лише 51 православний храм, тоді як у 1914 р. їх було 389.

Позиції Української греко-католицької церкви були значно міцнішими. Їх очолював митрополит Андрей Шептицький, один з найвизначніших духовних вождів українців тих часів. Права греко-католиків захищалися конкордатом (особливою угодою) між Ватиканом і польським урядом, який було укладено в 1925 р. Але ця угода не гарантувала від репресій священників і віруючих цієї церкви. Підставою для репресій могло бути спілкування українською мовою чи відмова від вживання в полонізованій формі прізвищ своїх парафіян-українців.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуй статус українських земель у складі Польщі.
2. Доведи, що на українських землях, які входили до складу Польщі, мало місце національне гноблення.
3. Яка роль у розвитку промисловості Польщі відводилась західноукраїнським землям?
4. Які причини й наслідки мав масовий селянський рух у західноукраїнських землях?
5. Дай узагальнюючу характеристику чинників, які впливали на соціальне становище населення на українських землях, що входили до складу Польщі.
6. Що зумовило масову еміграцію із західноукраїнських земель у 1919–1939 рр.? Які наслідки вона мала?
7. Розкажи про особливості релігійного життя на українських землях, що входили до складу Польщі. Що тобі відомо про митрополита Андрея Шептицького?

ДОКУМЕНТИ

1. Дані про полонізацію народної освіти в Галичині й на Волині

Народні школи в Галичині	Шкільний рік		
	1921–22	1927–28	1937–38
Українські	2426	754	352
Польські	2247	2325	2127
Утраквістичні	–	1635	2485

Народні школи на Волині	Шкільний рік		
	1921-22	1927-28	1937-38
Українські	443	8	8
Польські	546	709	1459
Утраквістичні	89	421	520

Енциклопедія українознавства. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – Т. I–III. – С. 945.

2. Співвідношення дрібної (до 50) і великої (понад 50 гектарів) земельної власності на західноукраїнських землях у 1921 р.

Воеводство	Дрібна власність			Велика власність		
	число господ. в тис.	площа в тис. га.	в % до загальн. площі	число господ. в тис.	площа в тис. га.	в % до загальн. площі
Поліське	142,00	2139,80	50,60	856,00	1658,0	49,40
Волинське	226,7	1995,40	65,90	852,00	753,40	34,10
Львівське	393,9	1854,40	68,80	948,00	751,40	32,20
Станіславське	236,9	1155,30	62,90	426,00	340,30	37,10
Тернопільське	251,50	1081,60	66,60	590,00	493,00	34,40
Разом	1,251,0	8251,30	–	3672,0	3996,1	–

Павликовський Ю. В обороні рідної землі. – Львів, 1925. – С. 45.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ №1.

На підставі аналізу даних зроби висновок про характер національної політики Польщі щодо українського населення.

2. Документ № 2.

а) Обчисли, скільки гектарів у середньому мало кожне дрібне і велике господарство у воєводствах (наведених у таблицях). Зроби висновки.

б) Чому дрібна власність на землю була домінуючою в Західній Україні? Які наслідки це мало для економічного становища селянства?

§64. ПАРТІЇ І ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПОЛЬЩІ

Згадай:

1. Які політичні партії діяли в Галичині до 1918 р.? 2. Що спільного і що відмінного було в їхніх програмах?

Українське національно-демократичне об'єднання

України та засоби його досягнення подекуди були протилежними.

У Галичині найважливішою силою було міжпартійне Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) під керівництвом Д. Левицького, яке виникло в 1925 р. на базі передвоєнної Національно-демократичної партії та деяких інших політичних груп центристського спрямування. Об'єднання орієнтувалося на здобуття Україною самостійності, не вдаючись до терористичних методів, на демократичний розвиток української держави. У складі УНДО було багато відомих представників західноукраїнської інтелігенції: літераторів, журналістів, учителів, діячів кооперації, священників, адвокатів. Це була партія інтелектуальної еліти краю. Її визначними діячами були: В. Бачинський, С. Витвицький, Д. Левицький, К. Левицький, Ю. Павликовський та ін. Не випадково переважна більшість українських депутатів у польському сеймі була представниками саме УНДО, яке на виборах збирало до 600 тис. голосів.

У другій половині 30-х років відбувається зближення УНДО з правлячими колами. На той час уряд Ю. Пілсудського поряд з терором почав запроваджувати так звану федеративно-національну програму, згідно з якою допускалося викладання української мови в гімназіях Волині та польських школах Східної Галичини, припинялося переслідування православного духовенства; українським банкам і кооперативам охочіше надавалися грошові позики. За таких обставин між польським урядом і УНДО укладено угоду під назвою «нормалізація». УНДО відмовилося від антиурядової боротьби, а польський уряд припинив переслідування українських демократичних організацій.

Збільшувалось українське представництво в польському сеймі, а один із лідерів УНДО В. Мудрий був обраний його віце-маршалком.

Радикальна партія

З кінця XIX ст. у Західній Україні були сильними соціалістичні настрої, речники яких не поривали з національними інтересами, прагнучи поєднати ідеї

демократичного соціалізму з перспективою відродження України. Втіленням цих настроїв була галицька Радикальна партія, яка своїм впливом дещо поступалась УНДО, об'єднуючи близько 20 тис. членів, переважно селян, сільськогосподарських робітників, а також представників сільської інтелігенції. Її головою був Лев Бачинський, а після його смерті 1930 р. Іван Марчук. Схиляючись до справедливої аграрної реформи, обмеження приватної власності, відокремлення церкви від держави, радикали в той же час виступали за незалежність України від Польщі, Радянського Союзу чи інших держав і вбачали розв'язання соціально-економічних проблем у досягненні самостійності.

Прагнучи поширити свою діяльність на всі українські землі Польщі, радикали Галичини об'єдналися з українськими соціалістами-революціонерами на Волині в Українську соціалістично-радикальну партію (УСРП) і вступили у квітні 1931 р. до II Соціалістичного Інтернаціоналу.

Компартія Західної України (КПЗУ)

Після закінчення національно-визвольних змагань частина західноукраїнського суспільства схилялася до возз'єднання з Радянською Україною. Найактивніше за це виступали комуністи, які в Галичині були об'єднані в Комуністичну партію Західної України (КПЗУ), засновану ще 1919 р. Ця нечисленна тоді група в умовах наступу Червоної армії під час радянсько-польської війни 1920 р. утворила Галицький ревком – тимчасовий орган радянської влади в краї, очолений більшовиком В. Затонським. У 1923 р. під тиском Комінтерну КПЗУ ввійшла до складу Комуністичної партії Польщі як автономна її частина. Оскільки в Польщі комуністична діяльність була заборонена, КПЗУ діяла в підпіллі.

Легальним прикриттям комуністичної діяльності в Західній Україні стало Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання («Сельроб»), деякі інші організації. Їхній вплив і авторитет у суспільстві віддзеркалювали ставлення західноукраїнського населення до процесів, які відбувалися на терені Радянської України. Нова економічна політика та українізація викликали симпатії як до ідеї возз'єднання з УСРР, так і до комуністів України. Однак навіть за цих умов загальна кількість членів «Сельроба» не перевищувала 10 тис. чол. Пізніше, з наростанням в УСРР тоталітарних антиукраїнських тенденцій, коли розгорнулися нічим не мотивовані репресії проти української інтелігенції, почалася насильницька колективізація, а за нею – голод 1932–1933 рр., ставлення західних українців до комуністів та ідеї об'єднання з Радянською Україною змінилося на негативне. Це допомогло польським властям без ускладнень розпустити в 1932 р. «Сельроб».

Звуження впливу комуністів супроводжувалося визріванням кризи всередині КПЗУ. Спочатку цілком залежна від ВКП(б), вона з часом стала проявляти самостійність. Так, КПЗУ оголосила про незгоду зі звинуваченням О. Шумського в націонал-ухильництві, протестувала проти згортання українізації. Це спричинило гостру фракційну боротьбу в партії, що супроводжувалася репресивними діями сталінського керівництва України. Незгодних з політикою КП(б)У відкликали по нелегальних каналах до УСРР і заарештовували. Більшість їх було знищено. Врешті-решт, у 1938 р. Комінтерн за прямою вказівкою сталінського керівництва ВКП(б) прийняв рішення про розпуск Компартії Польщі, а разом і КПЗУ як складової частини КПП.

Організація українських націоналістів (ОУН)

Ні соціалісти з Радикальної партії, ні ліберали УНДО з їхньою орієнтацією на компромісні й легальні методи боротьби при тодішній системі міжнародних відносин у Європі не були придатними до утворення незалежної соборної України. Серед свідомих українців наростало нетерпіння, виявилася схильність до безкомпромісних, крайніх методів боротьби. Тривав інтенсивний пошук нових ідеологічних орієнтирів, які могли б стати основою подолання міжпартійних чвар, згуртування всіх національних сил навколо спільної мети – досягнення самостійності.

За цих обставин у 1929 р. у Відні на з'їзді офіцерського об'єднання – Української військової організації, яка існувала ще з 1920 р., і радикальних студентських груп – утворено Організацію українських націоналістів (ОУН). Керував ОУН лідер Української військової організації Є. Коновалець, свого часу командир корпусу Січових стрільців на східноукраїнських землях.

Ідеологічне обґрунтування діяльності ОУН становив «інтегральний» (або дієвий, чинний) націоналізм, засади якого розробив Дмитро Донцов. Нація оголошувалася Д. Донцовим абсолютною цінністю, а досягнення незалежності України – найвищою метою. Для досягнення цієї мети є прийнятними будь-які методи.

Ідеологічні засади ОУН мали тоталітарний характер. У ті роки тоталітарно-авторитарні тенденції домінували в політичному житті Європи, і український визвольний рух не міг не підпасти під їх вплив. Але на відміну від європейських тоталітарних ідеологій (націонал-соціалізму, фашизму, комунізму) український «інтегральний» націоналізм виник у середовищі пригнобленої нації і своє вістря спрямував на боротьбу за її незалежність, не зазіхаючи на незалежність інших націй.

Членами ОУН стали здебільшого українські старшокласники, студенти Галичини, інших регіонів Західної України, зарубіжжя. Осередки ОУН існували майже в усіх навчальних закладах Польщі та інших європейських країн, де навчалися українці. Членами ОУН були талановиті українські поети-емігранти Євген Маланюк, Олег Ольжич, Олена Теліга, Богдан Кравців. Напередодні 1939 р. ОУН налічувала близько 20 тис. членів і мала численні групи співчуваючих. Заради досягнення незалежності України члени ОУН зобов'язалися працювати в усіх органах і організаціях, проникати в усі сфери життя. Під контролем ОУН діяли студентські, молодіжні, освітні та інші громадські організації, видавалися газети, журнали, брошури.

Д. Донцов –
ідеолог
«інтегрального»
націоналізму

ОУН використовувала різноманітні методи боротьби: демонстрації, студентські страйки, бойкоти. Але найважливішими вважалися терористичні акти, експропріації та акти саботажу. Було організовано десятки замахів, жертвами яких стали, зокрема, комісар польської поліції у Львові Є. Чехівський, чиновник радянського консульства у Львові О. Майлов та інші. Жертвами нападів членів ОУН були й українці, яких ОУН вважала пособниками правлячого режиму.

Терор викликав репресії з боку польських властей. Зокрема, після вбивства у 1934 р. міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького, поліція розгромила крайовий провід ОУН у Галичині й заарештувала учасників та організаторів замаху, у т. ч. С. Бандеру та М. Лебедя. У 1935–1936 рр. проти них відбувся Варшавський процес, який закінчився смертним вироком С. Бандері, М. Лебедю і Я. Карпинцю (смертний вирок на підставі амністії було замінено на довічне ув'язнення), інших засудили до багаторічного ув'язнення. Продовженням Варшавського був Львівський процес 1936 р. проти крайового керівництва ОУН. Ці процеси набули широкого розголосу в Польщі та за її межами. Були заарештовані й опинилися в концтаборі Береза Картузька сотні рядових членів ОУН.

**Український
монархізм**

В. Липинського

У палітрі політичних партій, що діяли на українських землях Польщі, особливе місце посів Український союз хліборобів-державників (УСХД), очолюваний В. Липинським. Це було консервативно-монархічне об'єднання, яке діяло не лише в Галичині, Волині й Західному Поліссі, а й серед емігрантів з Великої України, розкиданих по різних країнах Європи й Америки.

В. Липинський
– засновник
консервативної
течі в україн-
ській політичній
думці та
історіографії

В. Липинський був послідовним противником ідеології і практики ОУН. Відкидаючи «інтегральний» націоналізм Д. Донцова, виступив з позицій територіального патріотизму. На його переконання, усі громадяни України, незалежно від їхньої національності, мусили працювати над творенням суверенної української держави, процвітання якої має бути запорукою їхнього добробуту. В. Липинський критикував українських соціалістів і лібералів, вважаючи їхню політику причиною поразки у визвольній боротьбі 1917–1920 рр. Він став ідеологом українського монархізму. Свої погляди Липинський сформулював у «Листах до братів-хліборобів», які набули широкого розголосу серед українців. Його політичним ідеалом була конституційна монархія – «класократія з правовою – законом обмеженою і законом обложуючою монархією».

Таким чином, незважаючи на істотні відмінності в програмах різних політичних партій, їх об'єднувало щире прагнення до національного відродження України, побудови незалежної української держави.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуй головні ідеологічні засади УНДО. Які чинники визначили його вплив серед населення України?
2. На які соціальні верстви Галичини спиралася Радикальна партія?
3. Чим визначався вплив КПЗУ серед населення і які чинники зменшували цей вплив?
4. За яких умов формувалась ОУН і до яких методів боротьби за самостійність України вдавалися члени цієї організації?
5. Охарактеризуй ідеологічні засади українського націонал-монархізму В. Липинського.

ДОКУМЕНТИ

1. Із програми УНДО, схваленої 19 листопада 1926 р.

І. Політичні справи

1. Політичною метою УНДО є здобуття Соборної і Незалежної Демократичної Української Держави, і тому партія обстоює політичне самоозначення українського народу на всіх його етнографічних землях. [...]

3. УНДО бореться за суверенні права українського народу, обстоює конституцію – парламентський устрій та загальне, рівне, безпосереднє, тайне і пропорціональне виборче право до всіх законодавчих і самоуправних установ.

4. УНДО обстоює рівність усіх громадян перед законом без різниці пола, національності і віри, свободу осідки і заняття, слова і

друку, зборів і товариств, станових організацій і страйків, забезпечення правної особистості свободи, незайманості домівки, право на приватну власність і таємницю листування, незалежність суддів і умовність засудів.

Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. – Т. II. – С. 172–173.

2. Фрагменти з програми Організації українських націоналістів (ОУН) (1929 р.)

Устрій Організації Українських Націоналістів

А. Загальні означення

1. Український націоналізм є духовний і політичний рух, зроджений з внутрішньої природи Української Нації в час її зусильної боротьби за підстави й цілі творчого буття. [...]

9. Умовою, що забезпечує нації тривалу активну участь у світовому середовищі, є найбільш пристосована до всебічних інтересів національного життя політична організація, якою є суверенна держава. [...]

11. Через державу стає нація повним членом світової історії, бо лише у державній формі свого життя вона посідає всі внутрішні і зовнішні ознаки історичного розвитку. [...]

13. Для Української Нації в стані її політичного поневолення начальним постулатом є створення політично-правової організації, означеної [як] Українська Самостійна Соборна Держава.

Б. Державний устрій [...]

2. В часі визвольної боротьби лише національна диктатура, створена в ході національної революції, може забезпечити внутрішню силу Української Нації та найбільшу її відпорність назовні. [...]

4. На чолі упорядкованої держави стане покликаний представницьким органом голова держави, що визначить виконавчу владу, відповідну перед ним та найвищим законодавчим тілом.

Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. – Т. I. – С. 327–329.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Уважно прочитай документи, склади таблицю:

№ п/п	Назва політичної партії	Мета партії	Соціальна база	Методи боротьби
-------	-------------------------	-------------	----------------	-----------------

2. Документ № 2.

а) Яке значення для розвитку нації відводила ОУН суверенній державі?

б) Наскільки переконливим ти вважаєш той пункт програми ОУН, де говориться, що «лише національна диктатура» може забезпечити успіх визвольної боротьби?

в) Чим була викликана схильність ОУН до авторитарних методів управління в ході визвольної боротьби?

§65. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РУМУНІЇ

Згадай:

1. До складу якої держави входила до 1918 р. Буковина? 2. Кому належали до 1918 р. землі Бессарабії?

Статус українських земель у складі Румунії

До Першої світової війни заселені українцями Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії входили до складу Росії, а Північна Буковина – до Австро-Угорщини. У 1918 р. Румунія окупувала ці території. Відчуваючи непевність свого становища, вона прагнула якнайшвидше узаконити окупацію міжнародними договорами. У свою чергу, утворюючи «санітарний кордон» між більшовицькою Росією і Західною Європою, Антанта сприяла Румунії у цьому. 11 вересня 1919 р. представники країн Антанти підписали з Австрією Сен-Жерменський договір, за яким Буковину було передано Румунії. Наступного 1920 р. у Парижі Англія, Франція, Італія і Японія так званим Бессарабським протоколом визнали і затвердили захоплення Румунією Бессарабії.

Національне гноблення

На загарбаних Румунією територіях наприкінці 20-х років мешкало 790 тис. чол. На цих землях Румунія провадила класичну колоніальну політику, спрямовану на зміцнення контролю над українськими територіями. З метою інтеграції загарбаних земель було прийнято закон про адміністративну уніфікацію, згідно з яким законодавство старого королівства поширювалося на приєднані землі. Було ліквідовано самоврядування громад. Замість старост румунськими адміністративними органами призначалися примарі, а на чолі повіту – префекти – ставленики Міністерства внутрішніх справ.

З перших днів окупації українське населення зазнало переслідувань на мовно-культурному ґрунті. У своїй національній політиці румунські власті виходили з того, що в Північній Буковині, як і в Бессарабії, проживають «аж ніяк не українці, а лише слов'янізовані румуни». Румунську мову на окупованих землях оголосили державною. У лютому 1919 р. ухвалено закон, за яким на роботу в державні установи приймалися ті, хто знав румунську мову. Українська мова заборонялася в державних і муніципальних органах. Українські назви міст і сіл було змінено на румунські.

У Північній Буковині до її загарбання королівською Румунією було 218 українських початкових шкіл. У 1919–1920 рр. їхня

кількість зменшилася до 157, а в 1926/27 навчальному році не залишилося жодної. Були закриті всі гімназії та професійні школи з українською мовою навчання, культурно-освітні товариства, накладено заборону на ввезення українських книжок і музичних товарів. У Чернівецькому університеті закрилися українські кафедри. Лише після скасування стану облоги в українській частині Буковини в 1928 р. постала змога боротися за українську народну школу. Результатом цієї боротьби був закон 1929 р., за яким у школах із українською більшістю учнів впроваджувалося 8 годин українською мовою в нижчих класах і 6 годин – у вищих. Але 1934 р. ці малі здобутки були скасовані.

Жертвою «румунізації» на українських землях стала і православна церква. Румунський патріархат підпорядкував собі православні єпархії Бессарабії і автономну буковинську митрополію. Українські священники не допускалися до вищих посад у церковній ієрархії, українців обмежували при вступі до духовних семінарій.

Колоніальний характер економіки

Колоніальна політика румунських властей на українських землях досить яскраво проявлялася в економічному житті. Північна Буковина й українські землі Бессарабії стали для румунських властей джерелом дешевої сировини й робочої сили. В промисловості панувало дрібне кустарне виробництво з ручною і напівручною працею. Лише 4,25 % підприємств у 1930 р. мали від 6 до 20 робітників, а тих, які б налічували понад 20 працівників, було лише 2 % їхньої загальної кількості. Найбільшу питому вагу в економіці краю становила харчова промисловість. Зусилля підприємств української частини Бессарабії спрямовувалися на розвиток дрібної та домашньої промисловості: обробки шкур, варки мила, виробництва тканини й сукон, олій. Масове безробіття було постійним супутником трудящих. Особливого розмаху воно набуло в умовах економічної кризи, яка охопила Румунію з 1929 р. Число підприємств на 1935 р. скоротилося майже наполовину. Зупинилися трикотажні та текстильні фабрики Чернівців. Занепали лісова і деревообробна промисловість Буковини, рибне господарство Південної Бессарабії.

Сільське господарство на загарбаних Румунією українських територіях перебувало у стані занепаду і потребувало глибокого реформування. У 1919 р. було проголошено початок аграрної реформи. Але при цьому влада не брала до уваги інтереси українського селянства. На Буковині, наприклад, парцеляції і передачі селянам підлягало лише 70 тис. га, або 16,8 % земельної площі великих землевласників. Як правило,

це були малопридатні чи непридатні для обробітку землі. Середній розмір наділу українського селянина становив 0,56 га, а румунський колоніст одержував 0,5 га під садибу і 4 га орної землі та один гектар пасовиськ.

Економічна криза кінця 20-х – початку 30-х років супроводжувалася зниженням попиту на сільськогосподарську продукцію, що стало однією з причин скорочення посівних площ. Різко зменшилося поголів'я робочої і продуктивної худоби. У 1935 р., наприклад, близько половини селянських господарств Північної Буковини не мали коней, третина – корів, понад 60 % – овець.

Рівень життя та опір населення колоніальному режиму

Рівень життя в Румунії був одним з найнижчих у Європі. Що ж стосується Північної Буковини і української частини Бессарабії, то навіть для Румунії вони відзначалися своєю злиденністю. Ціни на хліб у 1937 р. порівняно з 1914 р. зросли тут у 50 разів, на м'ясо – в 57, тимчасом як номінальна заробітна плата – лише у 18 разів. Постійним явищем суспільного життя було безробіття. В 1931–1932 рр. безробітних на Буковині налічувалося 50 тис. чол. На українських землях Бессарабії безробіття охопило майже 50 % працездатних. Про гуцульське населення гірських районів Буковини бухарестський журнал «Румунське господарство» на початку 30-х років писав: «Не буде перебільшенням, якщо скажемо: гуцули в даний момент – у стадії вимирання».

Політика королівського уряду на окупованих землях України викликала опір населення, який виявлявся, зокрема, у збройній боротьбі. 16 вересня 1924 р. в Бессарабії в районі Татарбунар спалахнуло повстання, у якому брало участь близько 6 тис. чоловік. 18 вересня 1924 р. проти повстанців було кинуті регулярні румунські війська. Бої тривали до 25 вересня і закінчилися поразкою повстанців. Після придушення Татарбунарського повстання над його учасниками в 1925 р. відбувся «процес 500». До різних термінів ув'язнення було засуджено 85 чоловік.

Порівняно ліберальні вироки були наслідком широкої кампанії протестів за кордонами королівства і в самій Румунії. Але вони аж ніяк не свідчили про демократичний характер румунського політичного режиму. В 1918–1925 рр. лише в Хотинському, Аккерманському та Ізмаїльському повітах Бессарабії було закатовано понад 13 тис. чоловік. «Царський батіг, – говорив у парламенті з цього приводу екс-прем'єр Румунії Вайда-Воде, – був поганий, та в порівнянні з румунським гнітом, що лютує тепер у Бессарабії, він був іграшкою. Національне питання вирішується тепер пострілами в невинних».

Політичні партії на окупованих Румунією землях України

На тлі досить розвиненого політичного життя Галичини на окупованих Румунією землях України склалися менш сприятливі умови для діяльності партій і громадських об'єднань. З 1918 по 1928 р. діяв стан облоги, легальна політична діяльність була заборонена. У підпіллі перебували нечисленні комуністичні групи, які ввійшли до складу Компартії Румунії.

Антирумунське Татарбунарське повстання 1924 р. змусило дещо послабити адміністративний тиск. Почали відновлюватися культосвітні товариства, преса, студентські об'єднання. З 1928 по 1938 р. у Румунії тривав період відносно ліберального правління, що сприяло легалізації політичних партій. У 1929 р. на Буковині розгорнула легальну діяльність прокомуністична організація «Визволення», яка виступила з програмою одержавлення економіки, аграрних перетворень і приєднання до Радянської України. Однак масової підтримки населення «Визволення» та інші організації подібного спрямування не домоглися.

Політичні кола, зорієнтовані на відстоювання національних інтересів, у 1927 р. організували Українську національну партію, керівником якої став В. Залозецький. Це було ліберальне об'єднання, члени котрого схилялися до компромісів з властями, до виключно легальних методів діяльності. Як і в Галичині, ця політична лінія натрапила на сильну опозицію з боку молодих і енергійних учасників національного руху, що відкидали поміркованість і обережність членів УНП.

Під керівництвом О. Забачинського, І. Григоровича і Д. Квітковського в середині 30-х років стала формуватися конспіративна радикальна націоналістична організація на засадах, багато в чому подібних до оунівських. Ця організація мала вплив у молодіжних та спортивних товариствах.

Коли в 1938 р. до влади в Румунії прийшли військові й діяльність політичних партій була заборонена, УНП та інші легальні українські об'єднання перестали існувати.

Українське населення захоплених Румунією земель, незважаючи на жорстокий терор влади, зберегло своє прагнення до національного визволення і справедливого соціально-економічного ладу.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуй статус українських земель у складі Румунії.
2. Які факти свідчать про національне гноблення на окупованих українських землях Румунії?
3. Дай характеристику стану економіки в українських землях Буковини і Бессарабії.

4. Що спричинило Татарбунарське повстання?
5. Сформулюй особливості діяльності політичних партій на окупованих Румунією українських землях.

ДОКУМЕНТИ

1. Інформація газети «Правда» про румунізацію населення Бессарабії

Румынской школьной инспекцией уволены все учителя высших и начальных школ в Бессарабии, не принявшие румынского подданства и не знающие румынского языка. На места уволенных посажены румыны. Во всех правительственных учреждениях и школах... упразднен русский язык и заменен румынским. Румынизация проводится самым энергичным образом вплоть до переименования городов и улиц.

Правда (Москва). – 1919. – 12 октября.

2. Видатний український мовознавець Ю. Шевельов про денаціоналізацію українського населення на окупованих Румунією українських територіях

...Важливым законом был закон 24 июля 1924 г., який стосується тих румунів, що «забули рідну мову». У п. 8 читаємо: «Громадяни румунського походження, що забули свою матірню мову, зобов'язані давати своїм дітям освіту тільки в державних або приватних школах з румунською мовою викладання». Закон не уточнює, чи мова йде про окремі родини, що живуть поза Румунією, чи про групи населення в країні, формулювання його нарочито двозначне. Це був, дорече, секрет полішинеля, що уряд мав на увазі українців. Закон офіційно запроваджував поділ національних меншин на дві групи: тих, що мали право зберегти свою мову (угорці, німці), і тих, що цього права не мали (передусім українці). Підвести українців під цей закон було тим легше, що румунські історики «доводили», наче українці є справді слов'янізованими румунами...

Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. – Б.м.: Сучасність, 1987. – С. 233.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ №1.

Охарактеризуй національний склад населення Бессарабії. Чому більшовицька газета «Правда» була стурбована «упраздненням русского языка» й нічого не писала про українську мову?

2. Документ № 2.

Проаналізуй зміст закону від 24 липня 1924 р. Чим він був викликаний і які наслідки для українців мав?

§66. ЗАКАРПАТТЯ У СКЛАДІ ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНИ

Згадай:

1. До складу якої держави входило до 1918 р. Закарпаття? 2. Які події відбувалися на Закарпатті у 1918–1920 рр.?

Входження Закарпаття до складу Чехо- Словаччини

Після розпаду наприкінці 1918 р. Австро-Угорської імперії постало питання про майбутнє українців Закарпаття. Головним прагненням населення краю було об'єднання з українською державою. 21 січня 1919 р. в Хусті Всенародний конгрес усіх українців Угорщини, на якому було 420 делегатів, проголосив злуку Закарпаття з Україною. Але вкрай несприятлива зовнішньополітична ситуація не дозволила тоді реалізувати це прагнення. Західноукраїнська Народна Республіка перебувала у стані війни з Польщею, а в Угорщині до влади на деякий час прийшли комуністи, які прагнули поширити свій контроль на Закарпаття. За цих умов Центральна руська рада – представницький орган частини населення краю – 8 травня 1919 р. проголосила злуку Закарпаття з Чехо-Словаччиною. Це було вимушене рішення, певний результат пошуку «меншого лиха». Адже умови об'єднання передбачали, що Закарпаття стане автономною частиною новоствореної федеративної слов'янської республіки. Паризька мирна конференція у Сен-Жерменському договорі в вересні 1919 р. санкціонувала передачу Закарпаття Чехо-Словаччині, гарантувавши автономний статус краю. Гарантії автономії Карпатській Україні (офіційна назва – Підкарпатська Русь) передбачала й Конституція ЧСР.

Політичне й економічне становище Закарпаття

Карпатська Україна була далекою окраїною Чехо-Словаччини. У 1930 р. тут мешкало 549 тис. українців, що становило 3,8 % загальної кількості населення Чехо-Словацької Республіки (ЧСР). Керівництво ЧСР не виконало своєї обіцянки надати Закарпаттю автономний статус. Воно вело тут політику, яка поєднувала елементи колоніалізму з економічною підтримкою краю. Як і в інших західноукраїнських землях, на всіх рівнях адміністративного керівництва насаджувалися вихідці з метрополії. Внаслідок цього у краї, де в 1918 р. майже не було чехів, наприкінці 20-х років 80 % урядовців були вихідцями з Чехії.

Разом з тим демократична чехо-словацька держава провела ряд перетворень в інтересах населення краю. У результаті земельної реформи великі землевласники позбавлялися

частини їхніх земель, а 35 тис. безземельних хліборобів одержали по клаптику власної землі. Уряд розгорнув програму будівництва сучасних доріг, мостів, здійснював електрифікацію краю, у тому числі сільської місцевості. У розвиток краю центральні власті вкладали більше коштів, ніж вилучали з нього.

Становище української школи в Закарпатті після декількох віків мадяризації дещо поліпшилося, а її мережа стала розширюватися. Але рішенням вищого адміністративного суду Чехо-Словаччини від 28 червня 1925 р. українську мову було визнано «чужою» для населення Закарпаття. Це спричинило поступове звуження викладання української мови й розширення чеської. Чеські школи засновували навіть там, де оселялося 3–4 родини чеських чиновників. Процес згортання української освіти посилювався після окупації 1939 р. краю хорватською Угорщиною. Тут не залишилося жодної української школи.

Особливості політичної боротьби в Закарпатті

У Закарпатті політичне життя було особливо складне. Суто української партії, яка б діяла цілком самостійно, тут тривалий час не було. Нечисленні політичні групи Закарпаття змушені були зв'язуватися з близькими їм чехо-словацькими партіями і діяти під їхнім «дахом». Усі значні чехо-словацькі партії, у тому числі найвпливовіші – Аграрна, Комуністична, Людова, Соціал-демократична – мали свої організації в Закарпатті, які відбивали настрої і соціально-економічні інтереси різних груп місцевого населення. Разом з тим кожна з них схилилася до певних національно-культурних традицій, що історично склалися в Закарпатті.

Москвофільство. Русинство. Українська течія

Одна з цих традицій була пов'язана з москвофільством. Москвофільство ґрунтувалося на помилковому переконанні, що русини – карпатоукраїнці – це, власне, частина російського народу, зденационалізованого під впливом історичних обставин. Москвофільські настрої поширилися серед частини греко-католицького духовенства, інших верств інтелігенції краю. Москвофіли уклали ряд організацій, у тому числі авторитетне «Общество им. Духновича». Москвофільські настрої поділяли чехо-словацькі Аграрна, Народно-соціалістична, Народно-демократична партії, деякі інші організації. Москвофільство мало підтримку з боку Угорщини й Польщі, не зацікавлених у консолідації закарпатських українців. Однак глибокого підґрунтя в населенні москвофільство не мало: надто очевидною була відмінність між росіянами й карпатоукраїнцями.

Століття ізоляції від інших українських земель сприяло появі на Закарпатті русинства, прихильники якого, абсолютизуючи місцеві особливості, стверджували, що слов'янське населення тут перетворилося в окрему націю русинів, відмінну від українців. Характерно, що серед прибічників русинства було чимало мадяризованих священиків, які в такий спосіб маскували свої проугорські настрої. Помітної підтримки серед населення русинство не мало.

Найвпливовішою серед населення Закарпаття була українська течія. Виявляли свою схильність до української течії й інші політичні течії. Для деяких із них, зокрема Комуністичної і Соціалістичної партій, це було тактичним прийомом, що давав змогу під час виборів одержати додаткову кількість голосів виборців. Після виборів вони забували про свої обіцянки й жодного кроку в боротьбі з москвофільством не робили. Найпослідовнішу українську позицію займала Християнсько-народна партія під керівництвом Августина Волошина і братів М. і Ю. Бращайків, яка під час виборів виступала у складі Чехо-Словацької людської партії. ХНП свої зусилля спрямовувала на нейтралізацію впливу москвофілів. Засноване ХНП товариство «Просвіта» зуміло витиснути москвофільське «Общество им. Духновича». Цього вдалося добитися завдяки тому, що партія здобула провідні позиції в Асоціації українських учителів, котра об'єднувала дві третини педагогів краю. Помітний вплив справляла Християнсько-народна партія на студентство та учнівську молодь.

Проголошення незалежності Карпатської України

У 1938 р. характер політичних процесів у Закарпатті круто змінився. Внаслідок Мюнхенської угоди західних держав з А. Гітлером відбулося розчленування Чехо-Словаччини.

Влада центрального уряду стала номінальною. Словаччина здобула автономію в рамках Чехо-Словацької Республіки. З'явилася можливість надати самоврядування й Закарпаттю, з чим уряд республіки зволікав 20 років. 23 жовтня 1938 р. Закарпаття, врешті-решт, одержало автономію. Автономний уряд краю спочатку очолили москвофіли, але, скомпрометовані всією попередньою політикою, вони не дістали підтримки в суспільстві. До такого повороту подій були готові українофіли, лідер яких Августин Волошин і очолив новий крайовий кабінет. Почалася розбудова в Закарпатті автономної української держави.

Головним завданням уряду була консолідація краю. Угорці й поляки провадили агітацію за повернення Карпатської України до Угорщини і спільний угорсько-польський кордон. На територію Карпатської України засилялися озброєні банди, які мали викликати неспокій і створити підстави для

збройної інтервенції Угорщини. 2 листопада 1938 р. німецько-італійський арбітраж у Відні віддав Угорщині не лише угорські етнографічні області, а й Ужгород і Мукачеве, декілька українських сіл. 10 листопада угорські війська зайняли відступлені області. Залізничне сполучення з Румунією та Словачею було перервано, і уряд А. Волошина був змушений перенести столицю до Хуста.

З ініціативи А. Волошина у січні 1939 р. була заснована політична організація закарпатського населення, яка стояла на платформі творення суверенної держави, – Українське національне об'єднання (УНО). На 13 лютого 1939 р. було призначено вибори до парламенту – Союму Карпатської України. Вибори завершилися блискучою перемогою прихильників суверенітету Закарпаття: за них віддали голоси 86,1 % всіх виборців, які брали участь у голосуванні.

15 березня 1939 р. на засіданні Союму за ініціативою УНО було проголошено самостійність Карпатської України. Союм ухвалив закон, який містив такі пункти:

- «1. Карпатська Україна є незалежна держава.
2. Назва держави є: *Карпатська Україна*.
3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Союмом Карпатської України, на чолі.
4. Державна мова Карпатської України є українська мова.
5. Барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта...».

Президентом Карпатської України став Августин Волошин. Це рішення приймалося під гуркіт гармат. 14 березня угорські війська вторглися в кордони Карпатської України. Під час засідання Союму бої точилися за 12 км від Хусту. Воснізована організація, створена для охорони краю, – Карпатська Січ, яка на той час мала 2000 членів під зброєю, незважаючи на героїчний опір, не змогла відвернути вторгнення.

Карпатська Україна опинилася в міжнародній ізоляції. З відвертою неприязню ставилося до неї сталінське керівництво СРСР, вбачаючи в ній небезпечне вогнище українського самостійництва. У промові на XVIII з'їзді ВКП(б) 10 березня 1939 р. Й. Сталін з неприхованим глуфом говорив про прагнення Карпатської України добитися самостійності й цим розпочати справу визволення всієї України. «Комашка, що хоче прилучити до себе слона», – такими словами він охарактеризував героїчну боротьбу карпатоукраїнців.

А. Волошин –
Президент
Карпатської України

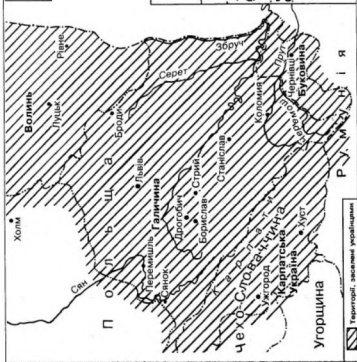

Західноукраїнські землі в 1921–1939 рр.

С Р С Р

0 50 100 км

0 км 300

Карпатська Україна була окупована Угорщиною, підтримуваною фашистською Німеччиною. А. Волошин разом з урядом був змушений емігрувати. Незважаючи на морок окупації, який знову опустився над Закарпаттям, проголошення незалежної держави мало велике історичне значення. Воно продемонструвало непереборне прагнення українського народу до створення власної держави, його готовність до жертв заради досягнення цієї світлої мети.

Герб Карпатської України

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуй статус Закарпаття у складі Чехо-Словаччини.
2. У чому виявлялося нерівноправне становище Закарпаття у складі Чехо-Словаччини?
3. Дай характеристику особливостям політичної боротьби в Закарпатті в 20 – 30-ті роки.
4. Чим була спричинена масова підтримка населенням Карпатської України незалежності краю? У чому вона виявилася?
5. Чому спроба утворити незалежну державу в Закарпатті закінчилася невдачею? Яке вона мала історичне значення?

ДОКУМЕНТИ

1. Витяг з «Генерального статуту для організації Підкарпатської Русі», затвердженого чехо-словацьким урядом на підставі Сен-Жерменського договору

1. Чехо-Словаччина зобов'язується встановити Руську територію на південь від Карпат у границях, определених славними союзниками і заприятеленими державами, як автономну одиницю в Чехо-Словацькій державі, і наділити її найширшою самоуправою, що годиться з єдністю Чехо-Словацької держави.
2. Країна русинів на південь від Карпат буде мати окремий сойм. Цей сойм буде виконувати владу у всіх мовних, шкільних, релігійних питаннях, в самоуправі місцевої адміністрації, як також в інших питаннях, які призначають йому закони ЧСР. Губернатор країни, якого іменує президент ЧСР, буде відповідальний перед руським соймом.

3. ЧСР зобов'язується, що урядовці в Країні русинів будуть вибрані, так далеко, наскільки це можливо, з поміж мешканців цієї території.

Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття.

– Нью-Йорк, 1984. – С. 36.

2. Уривок з листа посла Франції в Берліні міністру закордонних справ Франції

Берлін, 14 березня 1939 р.

...Події в Словаччині знайшли відразу відгос у Підкарпатській Русі; пан Волошин у свою чергу проголосив незалежність свого краю, якого ситуація здається надзвичайно складною. Справді, у

ході перестрілок з чеськими елементами угорські війська прони-кли на територію рутенів, в той час, коли уряд Будапешту напра-вив у Прагу ультиматум, вимагаючи негайного виводу чеських військ з Підкарпатської Русі. Зі свого боку, пан Волошин телегра-мою домагається допомоги й підтримки Рейху й Італії. Малоймо-вірно, що ці дві країни приймуть таке прохання...

Кульондр

Косик В. Україна під час Другої світової війни. 1938 – 1945. – Київ; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992. – С. 546.

3. Телеграма прем'єр-міністра Карпатської України до міні-стра закордонних справ Німеччини

15 березня 1939 р.

Ми проголошуємо незалежність Карпатської України й просимо за-хисту Німецького Рейху. Одночасно інформуємо Вас, що угорські війська сьогодні о 6 годині перейшли кордон поблизу Мукачева. Августин Волошин

Косик В. Україна під час Другої світової війни. 1938–1945. – С. 547.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДО ДОКУМЕНТІВ

1. Документ № 1.

Порівняй витяг з «Генерального статуту» з реальною політикою чехо-словацького уряду щодо населення Карпатської України. Зроби висновки.

2. Документи № 2 і № 3.

Охарактеризуй зовнішньополітичну ситуацію, на тлі якої відбуло-ся проголошення незалежності Карпатської України. Чому А. Во-лошин звернувся по допомогу саме до Німеччини й Італії? Чи був у нього інший вихід?

§67. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 1920–1939 РОКАХ

Повторювально-узагальнюючий урок

Посилення дезінтеграції українських земель

Поразка, якої зазнав український народ у бо-ротьбі за державну незалежність у 1917–1920 рр., відсунула на майбутнє здійснення його споконвічної мрії на возз'єднання всіх

своїх земель в єдиній соборній державі. Історичний розкол між українцями Наддніпрянщини і Західної України в 20–30-ті роки навіть поглибився. Адже, якщо до Першої світової війни територію України було поділено між двома державами – Росі-єю і Австро-Угорщиною, то в 20–30-ті роки вже між чотирма: Радянським Союзом, Польщею, Чехо-Словаччиною і Румунією. До того ж цей розкол став набувати особливо гострого, ідео-логічного характеру, бо тепер ішлося про держави з різним со-

ціально-економічним і політичним устроєм. У Радянському Союзі панував тоталітарний більшовицький режим, а Румунія була конституційною монархією, якою управляли антидемократичні уряди; в Польщі домінували авторитарні тенденції, а Чехо-Словаччина мала демократичні політичні порядки. У СРСР склалася цілком одержавлена економіка, приватну власність було скасовано, а в Польщі, Чехо-Словаччині і Румунії існувало ринкове господарство, що ґрунтувалося на приватній власності.

**Політика
стосовно
українського
населення**

Як і Радянський Союз, кожна з цих трьох держав відносили з українським населенням будувала, виходячи насамперед зі своїх інтересів, ігноруючи прагнення корінного населення до самовизначення. Ні Польща, ні Румунія, ні Чехо-Словаччина не надали українському населенню автономії, передбаченої міжнародно-правовими актами, відповідно до яких українці були включені до складу цих держав. У цих державах панували централізаторські, унітаристські тенденції, а місцеве населення не допускалося до управління. Повсюдно відбувалася його денаціоналізація, обмежувалася сфера вживання української мови, не припинялося гоніння на національну школу, культуру, віру батьків. Причому влада застосовувала різні методи – від грубих, брутальних (як у Румунії, де українці сприймалися як «слов'янізовані румуни» і на цій підставі забороняли всі прояви національного життя), до стриманіших, але твердих і послідовних (як у Польщі), і навіть «демократичних», м'яких (як у Чехо-Словаччині). Всі три держави здійснювали політику економічної експлуатації приєднаних українських земель, використовуючи їх як джерело дешевої робочої сили і сировини. Відбувалося це з різною мірою інтенсивності: в Румунії і Польщі – з більшою, в демократичній Чехо-Словаччині – з меншою.

**Боротьба
українців
за свої права**

Національне гноблення й соціальна несправедливість породжували протести західноукраїнського населення, які виявлялися у різних формах – від страйків і мирних демонстрацій до збройної боротьби. Населення не залишало спроб домогтися кращої долі, позбавитися найогидніших форм експлуатації на всіх західноукраїнських землях.

Масове незадоволення західних українців своєю долею створювало сприятливі умови для діяльності у краї політичних партій. Їхні погляди на майбутнє України та засоби його досягнення були різними. Західноукраїнське населення демонструвало схильність до багатопартійності, політичного плюралізму. Але разом з тим у його середовищі назрівала зневіра у можливість парламентськими, мирними методами добитися змін

на краще. Віддзеркаленням цього незадоволення було виникнення наприкінці 20-х років Організації українських націоналістів, яка взяла на озброєння активні, безкомпромісні методи боротьби за досягнення Україною державної незалежності.

Непереборне прагнення українців до створення власної суверенної держави особливо яскраво виявилось у березні 1939 р., коли було проголошено незалежність Карпатської України. Незважаючи на окупацію краю угорськими загарбниками, цей короткий епізод історії України мав велике, надихаюче значення для мільйонів українців.

ЗАВДАННЯ

1. Склади порівняльну таблицю становища українських земель у складі Польщі, Румунії і Чехо-Словаччини. Зроби висновки.

№ п/п	Питання для порівняння	Українські землі у складі		
		Польщі	Румунії	Чехо-Словаччини
1.	Політичне становище			
2.	Економічне становище			
3.	Соціальний стан			
4.	Культурне становище			

2. Склади порівняльну таблицю становища західноукраїнських земель і Радянської України. Зроби висновки.

№ п/п	Питання для порівняння	Західноукраїнські землі	Радянська Україна
1.	Політичне становище		
2.	Економічне становище		
3.	Соціальний стан		
4.	Культурне становище		

ЗАПАМ'ЯТАЙ ЦІ ДАТИ

1919 р. – Паризька мирна конференція

21 січня 1919 р. – проголошення злуки Закарпаття з Україною

8 травня 1919 р. – рішення Центральної руської ради про об'єднання Закарпаття з Чехо-Словаччиною

1920 р. – утворення Української військової організації (УВО)

1921 р. – заснування Таємного університету у Львові

14 березня 1923 р. – Рада послів великих держав визнала Східну Галичину частиною Польщі

31 липня 1924 р. – введення двомовних шкіл

Вересень 1924 р. – Татарбунарське повстання

1925 р. – створення УНДО

1927 р. – сформування Української національної партії на Буковині

1929 р. – створення Організації українських націоналістів (ОУН)

1934 р. – вбивство членами ОУН Б. Перацького

1938 р. – вбивство у Роттердамі керівника ОУН Є. Коновальця

23 жовтня 1938 р. – здобуття Закарпаттям автономії

15 березня 1939 р. – незалежність Карпатської України

Абсолютизм – необмежена самодержавна влада; форма правління, за якої верховна влада необмежено належить одній особі – монарху

Автокефалія – повне самоврядування церкви, її незалежність

Автономія – самоврядування певної частини держави, що здійснюється в межах, передбачених загальнодержавним законом

Авторитаризм – антидемократична система влади, що поєднується з особистою диктатурою

Анархізм – суспільно-політична течія, що заперечує будь-яку політичну владу; невизнання авторитету, стихійність, неорганізованість

Анексія – насильницьке захоплення державою території іншої держави і включення до складу своєї

Антагонізм – непримиренна суперечність

Антисемітизм – одна з форм національної і релігійної нетерпимості, яка проявляється у ворожому ставленні до євреїв

Асиміляторська політика – шовіністична політика, спрямована на знищення національних особливостей пригнічених народів шляхом примусового нав'язування їм мови, культури, релігії півної нації

Атеїзм – система поглядів, що відкидає всю сукупність релігійних уявлень про світ

Бюджет – розпис грошових прибутків і витрат держави, підприємства, установи на певний період

Вульгаризація – умисний чи випадковий неточний виклад вчення, поняття, факту чи процесу, внаслідок якого спрощується, спотворюється його суть

Гегемонія – керівна, домінуюча роль певної партії, соціальної групи чи особи по відношенню до решти партій, груп чи осіб

Гуманізм – світогляд, що ґрунтується на принципах рівності, справедливості, людяності відносин в суспільстві, проникнутий любов'ю до людей, повагою до людської гідності

Деградація – поступове погіршення, занепад, рух назад, виродження

Декларація – заява від імені держави, уряду, партії, організації; урочисте проголошення основних принципів, а також документ, в якому вони викладені

Декласований – такий, що втратив зв'язок зі своїм класом, морально розклався і не має певних життєвих і політичних орієнтирів

Декрет – назва найважливіших актів вищих органів держави

Демагогія – використання необґрунтованих обіцянок, свідомого спотворення фактів, лестощів для залучення мас на свій бік, для створення популярності

Демократія – форма політичної організації суспільства, що характеризується участю народу в управлінні державними справами; закріплені в законах свободи і рівноправність громадян

Депортація – вигнання, виселення як засіб кримінального чи адміністративного покарання

Диктатура – нічим не обмежена влада особи, групи, класу

Директива – розпорядження, вказівка, установка керівного органу

Директорія – колегіальний орган виконавчої влади, який складається з декількох осіб

Догматизм – метод мислення, який спирається на догми – положення, що сприймаються як незаперечні і незмінні без їх доведення і врахування мінливості обставин

Еволюція – процес поступового, безперервного розвитку без різних якісних, стрибкоподібних змін, катастроф

Експлуатація – привласнення продуктів чужої праці приватним власником, певною організацією чи державою

Експропріація – примусове (платне чи безплатне) відчуження майна, яке здійснюється державною владою

Екстремізм – схильність до крайніх поглядів і дій (як правило, в політиці)

Еміграція – переселення з батьківщини в іншу країну, зумовлене різними причинами (економічними, політичними, релігійними)

Емісія – випуск в обіг грошей або цінних паперів державними установами та акціонерними товариствами

Етика – вчення про мораль, її сутність, закони розвитку, місце в суспільному житті

Єпархія – церковно-адміністративна територіальна одиниця

Єпископ – вище духовне звання в християнській церкві

Ієрархія – розташування службових (світських чи духовних) звань, чинів згідно з їхньою підпорядкованістю

Імперія – монархічна держава на чолі з імператором; багатонаціональна держава, побудована на засадах колоніального панування однієї нації над іншими

Інкorporація – включення до свого складу, приєднання

Інтервенція – відкрите чи замасковане втручання однієї чи декількох держав у внутрішні справи іншої держави; інтервенція може бути воєнною, економічною, дипломатичною, ідеологічною

Інтернування – особливий режим обмеження свободи (роззброєння, ув'язнення в концтаборах, поселення в певній місцевості тощо), установлений однією з воюючих держав щодо громадян ворожої держави або нейтральною державою щодо військовослужбовців воюючих держав; ізоляція, тимчасовий арешт будь-кого

Кодекс – єдиний законодавчий акт, що систематизує певну галузь права (наприклад, цивільний кодекс, кримінальний кодекс тощо)

Консерватизм – політично-ідеологічна течія, яка прагне поєднати зміни в суспільстві зі збереженням традиційних, перевірених досвідом минулого традицій і форм життя

Конституція – основний закон (чи сукупність найважливіших законів) держави, який закріплює його політичну й економічну систему

Контрибуції – примусові грошові чи натуральні стягнення з населення, які проводять війська однієї з воюючих сторін на захопленій території противника

Конфронтація – протиборство, протистояння, сутички, конфлікт

Легітимація – визнання чи підтвердження законності певного права чи повноваження

Лібералізм – політична й ідеологічна течія, яка обстоює свободу підприємництва, парламентський лад, демократичні права і свободи особи

Маніфест – акт верховної влади, політичних партій, громадських організацій тощо у формі урочистого звернення до народу в зв'язку з певною політичною подією

Митрополит – другий після патріарха сан у православній церкві; вище звання православних і католицьких єпископів

Міграція – переселення, переміщення

Мілітаризація – підпорядкування економічного, політичного і громадського життя воєнним цілям

Монархія – форма правління, за якої найвища державна влада цілком або частково зосереджена в руках одноосібного глави держави – монарха, здебільшого спадкового

Мораль – сукупність норм і принципів поведінки людей стосовно суспільства та інших людей; одна з основних форм суспільної свідомості

Націоналізація – перехід з приватної власності у власність держави чи суспільства землі, промислових підприємств, банків, транспорту тощо

Націонал-соціалісти (нацисти) – члени німецької Націонал-соціалістичної робітничої партії (НСРП), яка діяла в Німеччині в 1919–1945 рр.

Окупація – тимчасове захоплення збройними силами однієї держави території іншої держави

Опозиція – група осіб усередині певного суспільства, організації, партії, колективу, яка веде політику протидії, опору по відношенню до більшості

Опортунізм – пристосовництво, угодовство по відношенню до когось

Оренда – найм певною особою чи організацією у іншої особи чи організації землі, будинків, підприємств тощо у тимчасове користування на певний термін за певну плату

Пакт – міжнародний договір, як правило, великого політичного значення

Парцеляція – поділ землі на дрібні ділянки (парцели)

Патріарх – глава православної церкви у ряді країн

Політика – діяльність, пов'язана з відносинами між суспільними класами, партіями і державами; участь у справах держави, що визначає форму, завдання, зміст її діяльності; внутрішня політика охоплює відносини всередині держави; зовнішня політика – відносини між державами

Реквізиція – примусове вилучення державою чи її органами (за певну плату, на відміну від контрибуції) майна громадян, підприємств чи установ

Репресії – каральні заходи, покарання, вжиті державними органами

Статус – становище, правовий стан

Суверенітет – повна незалежність держави від інших держав у її внутрішній і зовнішній політиці

Тоталітарний режим – політичний лад, за якого державна влада зосереджується в руках певної групи (найчастіше політичної партії), яка знищує демократичні свободи, повністю підпорядковує всі сфери життя своїм інтересам і утримує контроль над суспільством методами терору, політичного й духовного закабалення

Універсал – урочиста грамота, декларація, маніфест

Фашизм – реакційна політична течія, що виникла в Італії в 1919 р., пов'язана з режимом Муссоліні, який називався фашистським, а також форма тоталітаризму, відкрито терористична диктатура. Інколи фашизмом називають режим у Німеччині, установлений Націонал-соціалістичною робітничою партією цієї країни в 1933 р.

Федерація – державний устрій у формі союзної держави, за яким члени федерації (республіки, штати, землі тощо) залишають за собою повний політичний суверенітет

Форсувати – 1) посилювати, прискорювати, збільшувати темп певної діяльності; 2) долати в ході бойових дій перешкоду, найчастіше водну (річку, канал тощо)

Фракція – організована група членів партії, представницького органу (ради, парламенту тощо), органу місцевого самоврядування, громадської організації, що мають свої погляди і платформу, які відрізняються від поглядів і платформи решти

Централізм – система управління, за якої центральні органи підпорядковують собі місцеві, не враховуючи особливостей і інтересів регіонів та областей

Шовінізм – політика, яка полягає в проповіді національної винятковості, розпалюванні національної ворожнечі й ненависті

Юрисдикція – підсудність; право здійснювати правосуддя, вирішувати правові питання

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АН – Академія наук
ВРНГ – Вища Рада народного господарства
ВУАН – Всеукраїнська академія наук
ВУНК – Всеукраїнська надзвичайна комісія
ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ВЦВК – Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет
ВЦРПС – Всеросійська Центральна Рада професійних спілок
ГПУ – Государственное политическое управление (рос.)
ГУЛАГ – Государственное управление лагерей (рос.)
ДПУ – Державне політичне управління (російською мовою ГПУ)
ДРЕС – Державна районна електрична станція
ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка
КДП – Конституційно-демократична партія (кадети)
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
КПЗУ – Комуністична партія Західної України
КПП – Комуністична партія Польщі
КСРМУ – Комуністична спілка робітничої молоді України
МГБ – Министерство государственной безопасности (рос.)
МТС – машинно-тракторні станції
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління
ОУН – Організація українських націоналістів
РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)
РНК – Рада Народних Комісарів (Раднарко)
РПЦ – Російська православна церква
РСДРП(б) – Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків)
РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

СВУ – Союз визволення України
СВУ – Спілка визволення України (1929 р.)
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
ТУП – Товариство українських поступовців
УАН – Українська академія наук
УАПЦ – Українська автокефальна православна церква
УВО – Українська військова організація
УГА – Українська галицька армія
УДХП – Українська демократична хліборобська партія
УКП – Українська комуністична партія
УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання
УНП – Українська народна партія
УНР – Українська Народна Республіка
УНС – Український національний союз
УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів (есери)
УПСФ – Українська партія соціалістів-федералістів (есефи)
УРНГ – Українська рада народного господарства
УСДРП – Українська соціал-демократична робітнича партія (ес-деки)
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
УСС – Українські січові стрільці («усуси»)
ХНП – Християнсько-народна партія
ХТЗ – Харківський тракторний завод
ЦВК – Центральний Виконавчий Комітет
ЦВРК – Центральний військово-революційний комітет
ЧК – Чрезвычайная комиссия (рос.)
ЧСР – Чехо-Словацька Республіка

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО	3
Тема 1. УКРАЇНА В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ	
§1. Українські землі напередодні війни	4
§2. Плани Антанти і Троїстого союзу щодо України	8
§3. Позиції українців щодо воюючих сторін	12
§4. Захоплення російськими військами Галичини і Північної Буковини	18
§5. Воєнні дії на території України в 1915 – 1916 роках	22
§6. Українське суспільство і війна у 1915 – 1916 роках	27
§7. Україна в умовах наростання економічної та політичної кризи в Російській і Австро-Угорській імперіях	32
§8. Україна в Першій світовій війні. Повторювально-узагальнюючий урок	36
Тема 2. УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (1917 – ПОЧАТОК 1918 РОКУ)	
§9. Крах самодержавного режиму в Україні	40
§10. Початок української революції	46
§11. Проголошення автономії України	53
§12. Другий універсал та його наслідки	58
§13. Політична ситуація в Україні у липні – серпні 1917 року	62
§14. Наростання політичної боротьби у вересні – жовтні 1917 року	67
§15. Проголошення Української Народної Республіки	71
§16. Політичний курс Центральної Ради	76
§17. Початок установавання більшовицької влади в УНР	81
§18. Проголошення у Харкові радянської влади	84
§19. Війна Радянської Росії з Українською Народною Республікою і проголошення незалежності УНР	88
§20. Перша спроба радянізації України	93
§21. Українська революція (1917 – початок 1918 року). Повторювально-узагальнюючий урок	99
Тема 3. УКРАЇНА В БОРОТЬБІ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1918 – 1920 РОКИ)	
§22. Берестейський мирний договір	104
§23. Відновлення контролю Центральної Ради над Украї- ною. Гетьманський переворот	108
§24. Внутрішня та зовнішня політика Української держави	112
§25. Боротьба проти гетьманського режиму	118

§26. Відновлення Української Народної Республіки. Директорія УНР	123
§27. Поразка Директорії	130
§28. Західноукраїнська Народна Республіка	135
§29. Польсько-українська війна і поразка ЗУНР	141
§30. Політика радянської влади в Україні 1919 року	146
§31. Боротьба за Наддніпрянську Україну влітку 1919 року	157
§32. Крах денікінщини в Україні	161
§33. Відновлення більшовицького режиму наприкінці 1919 – на початку 1920 року	166
§34. «Воєнний комунізм» в Україні 1920 року	173
§35. Радянсько-Польська війна та Україна	178
§36. Розгром Врангеля	185
§37. Освіта і наука України 1917 – 1920 років	190
§38. Українське мистецтво і церковне життя 1917 – 1920 років	199
§39. Наш край у 1917 – 1920 роках	207
§40. Україна у боротьбі за збереження державної незалежності (1918 – 1920) Повторювально-узагальнюючий урок	207

Тема 4. УКРАЇНСЬКА СРР В УМОВАХ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921 – 1928 РОКИ)

§41. Україна наприкінці 1920 – на початку 1921 року	213
§42. Перехід до нової економічної політики	217
§43. Передумови включення УСРР до складу СРСР	222
§44. Статус України у складі Радянського Союзу	229
§45. Відбудова промисловості	232
§46. Відбудова сільського господарства	235
§47. Політика українізації	239
§48. Освіта і наука в роки непу	243
§49. Література і мистецтво. Церковне життя	248
§50. Українська СРР в умовах нової економічної політики (1921 – 1928 роки) Повторювально-узагальнюючий урок	252

Тема 5. РАДЯНСЬКА МОДЕРНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ (1928 – 1939 РОКИ)

§51. Україна і зміна політичного курсу ВКП(б)	255
§52. Початок сталінської індустріалізації України	260
§53. Друга і третя п'ятирічки та їх підсумки	265
§54. Прискорена колективізація	271
§55. Розселяння України	276
§56. Голодомор 1932 – 1933 років	279

§57. Колгоспи після голодомору	285
§58. Соціально-політичний лад України	288
§59. Масові репресії та їх жертви в Україні	292
§60. Стан культури в Україні в 30-х роках	299
§61. Література та мистецтво. Антицерковна політика влади	306
§62. Радянська модернізація України (1928–1939 роки) Повторювально-узагальнюючий урок	311

Тема 6. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

В 1920 – 1939 РОКАХ

§63. Українські землі у складі Польщі	316
§64. Партії і політична боротьба на українських землях Польщі	324
§65. Українські землі у складі Румунії	330
§66. Закарпаття у складі Чехо-Словаччини	335
§67. Західноукраїнські землі в 1920 – 1939 роках. Повторювально-узагальнюючий урок	341
Термінологічний словник	344
Список скорочень	347

Навчальне видання

Турченко Федір Григорович

**НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
ЧАСТИНА ПЕРША. 1914 – 1939**

*Підручник для 10 класу
загальноосвітніх
навчальних закладів*

*Видання третє,
виправлене та доповнене*

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України*

Редактор – *О. Радзивілл*
Художній редактор – *П. Машков*
Набір і комп'ютерна верстка – *О. Фурманової*

Здано до виробництва і підписано до друку 31.01.2003.
Формат 60х90/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Шкільна. Ум. друк. арк. 22,0. Ум. фарбо-відб. 22,0.
Обл.-вид. арк. 22,8.
Наклад 20 000 прим.
Вид. №206.
Зам. №157/014.

Видавництво «Генеза»,
04212, м.Київ-212, вул. Тимошенка, 2л.

Свідчення № 25 серія ДК від 31.03.2000 р.

Віддруковано з готових позитивів
у ТОВ «Навчальний друк»
61001, м. Харків, вул. Державінська, 38